

A-12410

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

ÜHENDUSES

ÜLDAJALOOGA

KODANIKUÕPETUS

**ALGKOOLI VI
ÕPPEAASTA**

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“

A-12410

160972

Põhjasõda.

A. Karimo järgi.

A-12410

J. Adamson

Eesti ajalugu

ühenduses üldajalooga

Kodanikuõpetus

Algkooli VI õppeaastale

IX trükk

28755

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“

TARTU

1938

TALLINN

J. Adamson

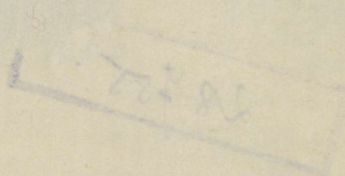
Eesti Ajalugu

Bioloogilise teaduse ajalugu

160972

A-12410

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

O./ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1938.

I. Vene aja algus.

Eestlaste seisund Vene valitsuse alguses.

Põhjasõja tagajärjed. Meie kodumaa ajalukku tõi Põhjasõda uue pöörde, mis on jätnud meie rahva mälestusse sügavaid jälgi. Sõjakära lõppedes pakkus meie kodumaa kurba pilti. Kihelkondade kaupa olid talud ja mõisad hävitatud ning neist olid jäänud ainult varemed. Vastseliinast Põltsamaani pole kostnud koera haukumist, nagu räägib rahvasuu. Lisaks sõja hävitustööle mõllasid katk ja nälg. Need nõudsid palju rohkem inimohvreid kui sõda. Rahvasuu räägib, et peale katku on mõnes kihelkonnas ainult üks kuni kaks inimest ellu jäänud. Teise inimese nägemine oli nii haruldane, et rõõmu pärast suudeldi üksteise jalajälgi.

Põllud olid jäänud juba sõja ajal sööti. Ei leidunud ka nüüd küllaldaselt inimesi, et neid uuesti üles harida. Polnud selleks ka vajalikke abinõusid, sest sõjas olid hävinud nii loomad, hooned kui ka tööriistad. Peale selle oli mitu ikaldusaastat. Nälgiv talurahvas elas viletsais hüttides või käis kodutute kerjustena maal ringi. Linnades polnud olukord sugugi parem. Kõikjal oli hävitustöö kohutav — majad ahervaredes ja elanikud vangidena Venesse viidud.

Säärast pilti pakkus meie kodumaa, kui 1721. a. tehti Vene ja Rootsi vahel Uusikaupunki rahuleping, mille järgi Eesti- ja Liivimaa läksid Vene valitsuse alla.

Mõisnikkude õiguste ja eesõiguste kinnitamine. Eestlaste seisund muutus uue valitsuse all palju halvemaks. Juba sõja ajal seletasid mõisnikkude esindajad Vene vägede juhatajale, et nad on valmis alistuma. Vene valitsus kinnitagu ainult nende õigused ja eesõigused. Kui Riia ja Tallinn langesid, täitis Peeter I nende soovid. Nii vabanesid mõisnikud nende poolt vihatud Rootsi võimu alt. Sellega oli muidugi kriips peale tõmmatud kõigile rootsiaegseile uuendusile. Mõisnikel polnud suuri raskusi selle saavutamiseks. Vene valit-

sejad olid väga vastutulelikud, sest nad püüdsid võita mõisnikkude poolehoidu.

Mõisad, mis Rootsi kuninga Karl XI ajal olid riigi kätte võetud, anti mõisnikkudele tagasi. Ainult aadlil oli õigus omandada mõisu ja ainult neil oli õigus rentida kroonumõisu. Vene valitsus jättis meie kodumaal asjade lahendamise peamiselt aadli enda hooleks ega seganud palju nende tegevusse. Valitsusvõim läks jällegi täiesti kohaliku aadli kätte. Maapäev, mis koosnes ainult aadlikest, valis kõik tähtsamad ametnikud. Kohtu- ja politseivõim jäi ka endiselt aadlikele. Talupoegade karistamiseks anti kohalikele mõisnikule veel suuremad õigused. Kõik rootsiaegsed talupoegade kaitsemäärused tühistati. Vene ametnikke oli siin vähe ja nende tähtsus oli väike. Iga küsimuse otsustamisel pidid nad arvestama maapäeva arvamusi.

Pärisorjus süveneb ja orjused kasvavad. Talumaade kasutamise eest pidi talupoeg tegema mõisale tööd. Vakuraamatud, kuhu Rootsi ajal olid märgitud talupoegade kohustused mõisa vastu, kaotasid nüüd oma tähtsuse, sest neist nõrmest kinnipidamine ei olnud mõisnikule enam sunduslik. Mõisnik määras oma tahte järgi talupojale teatava hulga jala- ja hobusepäevi, mida talupoeg pidi tegema aasta läbi. Seda nimetati korraliseks teoks. Peale selle vajas mõisnik suvisel tööajal — jüripäevast mihklipäevani — kiiremate tööde jaoks veel lisatööjõudu, mida samuti pidi andma talupoeg. Seda nimetati abiteoks. Talupojal pidi moon omast käest olema, nii endale kui hobusele. Ka tuli tihti vooris käia. Veeti vilja ja viina, mida mõisnikud suurel hulgal valmistasid, Riiga, Tallinna ja mujale. Põhjatute teede puhul muutus veorjus väga raskeks. Et viina talupoegadele kättesaadavaks teha, asutati hoolega kõrtsi. Kõrtside kaudu voolasid needki vähesed kopikad, mis talupoeg enesele suure vaevaga suutis koguda, mõisniku taskuisse. Makse tasus talupoeg peamiselt loonus. Ta pidi viima mõisale vilja, linu, loomi, kanu, mune, hanesid, villu ja tegema veel mitmesuguseid riistu ja anumaid. Ka võeti talupojalt õigus mõisahärra peale kaebust tõsta. Nii ei andnud seadus talupojale enam kaitset mõisniku omavoli vastu nagu Rootsi ajal. Talupoeg oli oma naise ja lastega ning kogu varaga härra oma. Teda võidi kinkida, vahetada ja müüa. Talupoegi müüdi teistele mõisnikele, kuid väga tavaline oli ka nende müük Venesse nekruteiks. Ka ei tohtinud ta naist võtta mõisavalitsuse loata. See oli mõisnikule tööjõu kaotuseks, kui

mõni tüdruk abiellus teise mõisa talupojaga. See keelati, kuid poisse sunniti naima just teiste mõisade tüdrukuid. Talupoeg oli jälle mõisniku pärisorjaks saanud nagu orduajalgi.

Orjused ja maksud olid juba Rootsi ajal suured. Nüüd kasvasid nad veel suuremaks. Põhjasõda oli mõisad ja külad hävitanud. Nüüd oli tarvis uusi ehitada. Pealegi hakkasid mõisnikud laiendama mõisa põlde. Sõja ajal möllas katk. Terved külad surid välja. Tühjaksjäänud maad võttis mõisnik endale ja asutas sinna karjamõisad. Järelejäänud talupojad pidid muidugi endisi kui ka uusi mõisamaid harima. Nii kasvas teopäevade arv alatasa. Vene aja alguses pidid mõisnikud siiski olema pisut ettevaatlikumad talupoegade koormamisega. Talupoegi oli vähe ja kui üks mõisnik neid väga halvasti kohtles, siis põgenesid nad teise juurde. Põgenikke võeti kõikjal meelsasti vastu, sest mõisus oli tööjõust suur puudus. Seadusega oli küll kindlaks määratud, et pagenud talupojad tuleb omanikule välja anda, aga mõisnikud ei pidanud sellest kinni. Palju kasulikumat oli talupoegi endale jätta ja nende tööjõudu oma huves kasutada. Oma põldude harimiseks jäi talupojal liiga vähe aega. Pidi ta ju kõigepealt mõisa põllud harima. Kehva harimise tagajärjel andis põld muidugi vähe saaki. Sellest pidi talupoeg pealegi osa mõisnikule andma. Sellega ei piirdu aga veelgi talupoja kohustuste hulk. Nad pidid ka pastoreile ja köstreile tegu tegema, andmeid viima ja kirikuid ehitama. Muist ülesandeist tuleks veel mainida teede tegemist, sõjavägede küütimist, kindluste ehitamist jne.

Nii muutus eesti talupoja seisund raskemaks kui kunagi enne. Sellega on seletatav talupoegade viha mõisnikkude vastu. Püüti vähemalt salaja mõisnikule kahju teha. Nii levis vargus, mida peeti koguni auasjaks. Nii mõnigi vihatud mõisnik tapeti salaja ja vahete-vahel süttisid mõne mõisa hooned nagu iseenesest. Tööd tehti laisalt ja nii hooletult kui võimalik, sest kasu läks kõik mõisnikule. Ka oma talu põllud jäeti tihti hooletusse. Enamasti toimus see neil juhtudel, kui talu maksud olid liiga kõrged ja kogu saak läks niikuinii ainult mõisale. Seegi väike saak müüdi sügisel ja raisati. Enamasti joodi raha maha. Kevadel vara mindi juba mõisast abi otsima. Sealt saadi jällegi seemet ja vilja toiduks, sest mõisnik ei võinud oma tööjõudu lasta välja surra.

Rahvaharidus ja kirikuelu. Uue valitsuse all langes ka talurahva hariduslik tase. Rootsi ajal asutatud koolid olid

sõjakeerises peaaegu täiesti hävinud. Maad, mis Rootsi ajal olid määratud koolide ülalpidamiseks, võtsid mõisnikud endile. Koolide eest ei hoolitsetud enam. Neid oli väga vähe ja nad asusid akendeta suitsutaredes. 1713. a. oli Liivimaal 20 kihelkonna kohta ainult üks kool kolme õpilasega.

Üldise vaesuse tõttu pidid lapsed töötama nagu täiskasvanudki ega saanud seega koolis käia. Õpetajad olid ise vähese haridusega, mõned neist mõistsid vaevalt lugeda. Hiljemini hakkas kirik lugemisoskusele rohkem rõhku panema. Kõik armulauale tulijad pidid oskama lugeda. Lugemise õpetamine sai kõstri ülesandeks. Kindlaid kooliruume polnud ja kõster käis õpetamas lapsi külast külla.

Möödus enne mitukümmend aastat, kui riigivalitsus hakkas hariduse eest hoolitsema ja nõudma mõisnikelt koolide asutamist. Nõuti trahviga ähvardades, et igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur, olgu kool.

Mõisakooles õppimine oli sunduslik neile lastele, kellele vanemad polnud õpetanud lugemist ja katekismust. Paremad õpilased võisid pääseda mõisniku või kirikhärra soovitusel kihelkonnakooli.

Ent riigivalitsuse nõuet koolide asutamiseks täitsid mõisnikud väga visalt. Nagu koolirevisjonid näitasid, polnud mitmes kihelkonnas veel ühtki kooli.

Kirikuelu oli samuti langenud. Kirikud olid enamasti lagunenud või täiesti hävinud. Nende ülesehitamine nõudis suurt vaeva ja toimus väga aeglaselt. Kirikuõpetajaid oli väga raske saada. Paljud neist polnud oma kõlvatu elu pärast sugugi kohased õpetajaiks. Seepärast jäi ametlik ristiusukirik rahvale üsna võõraks. Vaheseina kiriku ja rahva vahel suurendas veel seegi, et „kirikhärrad“ ei erinenud milleski mõisnikest. Nad valitsesid kirikumõisu ja kohtlesid oma pärisorje mitte väiksema karmusega kui mõisahärrad. Paljud neist ei tundnud küllaldaselt rahvakeeltki. Talupojad võõrdusid kirikust ja paganausu kombes võtsid maad. Igal pool võis leida muistseid ohvripaiku.

Huvitava nähtusena tekkis XVIII sajandi esimesel poolel Eesti- ja Liivimaal vennastekoguduse liikumine. Selle liikumise mõju oli maarahvale väga suur. 1736. a. käis vennastekoguduse juht krahv N. L. v. Zinzendorf Liivi- ja Eestimaal, leides siin vaimustatud vastuvõttu. Talupoegi köitis vennastekoguduse tõeline kristlik vaim, kus ei tehtud vahet seisuste vahel, vaid tunti tõsiselt vennaarmastust ka põlatud orja vastu. Lihtne ja südamlük pühakirja kuulutamine ära-

tas rõhutatud talupoegades sügavaid usulisi tundeid. Pärisorjad tundsid endid „vendade“ keskel inimestena.

Kuid kohalikele mõisnikele ei meeldinud vennastekoguduse tegevus ja nende õhutusel keelati 1743. a. vendade koosolekud. Nende palvemajad suleti ja osa juhte viidi vangis Venesse.

Talurahva-kirjandus. Ränk pärisorjus pidurdas igati talurahva vaimset arengut. Kirjaoskajate arv oli väga väike. Rahvale pakuti kirikukirjandust, sedagi väga piiratud kujul. Rahvahariduse seisukohalt oli tähtis piibli ilmumine 1739. a. „Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna“ muutus mõne aja pärast, kui kirjaoskajate arv veidi kasvas, üldiseks lugemisvaraks. Ilmliku sisuga raamatuid sel vaimupimedal ajajärgul ei ilmunudki, peale mõne raamatukese. Esimene eesti juturaamat, nn. „Hanso ja Mardi jut“, ilmus samal aastal, mil piibelgi. Ilmlikest lauludest oli varemini rahva seas tuttavaks saanud Käsü Hansu nutulaul Tartu linna hävitamisest venelaste poolt. 1731. a-st peale hakkas ilmuma järjekindlalt „Eesti-Ma Rahva Kalender“, mis kujunes tähtsamaks kirjatarkuse salveks. Ta sisaldas peale kalendriosa ilmasteid ja ümberjutustisi piiblist. Hilisemais kalendreis ilmuvad ka väikesed jutujätkud, õpetused ja näpunäited tegelikuks eluks jm.

Enne talurahva priikslaskmist ilmus eestikeelseid kalendreid juba üsna rohkesti. Mõisnikel ja kirikuõpetajail kujunes kombeks kinkida neid oma teenijaile ja koguduseliikmeile.

Need tähtsamatud olid sisult väga kehvad ja paljudki nurisesid, et „naeroväärt luggemisi rahvale pakuti“.

Alles XVIII sajandi viimasel veerandil õppis rahvas otsima raamatuist vaimutoitu ja mõnusat ajaviidet. Selleks aitasid kaasa õpetliku ja moraliseeriva sisuga juturaamatud, mida kirjutasid rahva „rõmuks ja õppetuseks“ saksa soost haridustegelased. Jutte kirjutati selleks, et „nad meie Marahva moistust ja süddant selletaksid“. Mõnede saksa haritlaste eestikeelsed rahvaraamatud said suure menu osaliseks ja muutusid rahvale väga omaseiks. Nad harisid rahva mõistust tulusate õpetustega ja mõjustasid ta süddant ning ilukirjanduslikku meelt. Samuti mõned värsiraamatukesed, mis tollal välja anti, äratasid rahvas laialdast huvi. Paljud tolaeagseist luuletisist on püsinud tänini rahva teadvuses. [Eriti suure menu saavutas Pärnu kirikuõpetaja J. H. Rosenplänter'i luulepõimik „Lillikessed“ (1814. a.),

mis sisaldas kaheksa luuletist lugemiseks ja laulmiseks pärisrahvale.]

Suurima menu saavutas tuntud rahvamehe Otto Wilhelm Masingu „Pühhapäva Vahheluggemised“, mis ilmus 1818. a. „See mõju, mida see raamat rahva seas tegi, oli väga suur. Igalt poolt sai Masing kiidukirjasid koolmeistritelt ja enam haritud talupoegadelt... Neist on näha, et tuimaks ja tänamatuks arvatud eestlane võib liigutatud olla ja tänugi küllalt näidata, kus ta seda näeb tõesti tarvilise olevat.“ O. W. Masingu raamat avardas lugejate silmaringi, jutustades kaugeist maist ja rahvaist. Raamat oma põnevate lugudega oli rahva seas väga loetav. Leidus küllalt neid, kes lugemise selgeks õppisid, et lugeda säärast raamatut.

Põlatud maarahvas õppis vähehaaval lugema. Lugemisega värskendas ta oma vaimujõudu raskeil orjusaastail, et jõuda rahvuslikule ärkamisele.

1. Iseloomusta meie maa olukorda peale Põhjasõda! 2. Miks aitasid mõisnikud kaasa kodumaa Vene alla minekule? 3. Kuidas suhtus Vene valitsus mõisnikkude soovesse? 4. Kuidas korraldati maa valitsemist? 5. Miks suurendati peale Põhjasõda talupoegade kohustusi? 6. Missugust tegu nimetati korraliseks, missugust abiteoks? 7. Missugune kohustus oli talupoegadele eriti raske ja miks? 8. Mida nõuti maksudeks? 9. Mida tead talupoegade õigusist? 10. Mis pidurdas koormiste kasvu Vene aja alguses? 11. Missugused kohustused olid talupojal veel, mis mõisale kuulusid? 12. Kuidas suhtusid talupojad aadlikesse? 13. Miks polnud talupojad hoolikamad oma põldude harimisel? 14. Milles avaldus kooliolude langus? 15. Millised olid kirikuolud Vene aja alguses? 16. Missugune usuliikumine levis XVIII sajandi esimesel poolel? 17. Millal ilmus esimene eestikeelne piibel? 18. Missugused raamatud olid vaimutoiduks eesti pärisorjadele? Missugune raamat leidis suurimat poolehoidu XIX sajandi alguses?

II. Suur Prantsuse revolutsioon. Napoleoni aeg.

1. Vana kord Prantsusmaal.

Keskaja seisuslik riik. Langenud suure Rooma riigi asemele astusid Lääne-Euroopas uued riigid: Itaalia, Saksa-, Prantsus- ja Inglismaa jt. Neis riiges hakkas maksma lääniolu ehk feodalism. Feodalismi tähtsamaks tunnuseks on see, et kuninga päralt on kõik maa, mida ta läänistab üksikutele suurnikkudele. Suurnikud peavad selle eest teenima kuningat sõjas ja pidama ülal sõjaväge. Suurnikud läänistavad omakord kuningalt lääniks saadud maa kellelegi teisele, need jällegi omakord kolmandale jne. Lääni andjat kutsuti läänihärraks ehk senjööriks, läänisaajat aga vasalliks. Kuningas oli kõige suurem läänihärra, kellele allus hulk vasalle. Kuninga vasallid, kes omakord läänistasid oma maad teistele, olid jälle senjöörideks neile alluvatele vasallidele. Kuningas oli ainult esimene senjööride ehk läänihärrade keskel. Võimukamad senjöörid toimisid nagu iseseisvad valitsejad, sõdisid, löid raha, võtsid tollimakse jne. Riiki valitses kuningas ametnikkude kaudu, kuid ta pidas nõu ka tähtsamate senjööridega, keda ta vahete-vahel õuekotta kutsus kuningliku nõukogu koosolekule.

Tähtsamate senjööridega nõupidamistest kasvasid aegade kestel keskaja riigiseisuste kogud¹, kuhu aadlikud, vaimulikud ja linnakodanikud saatsid oma esindajad. Seisustekogud hakkasid kuninga võimu piirama. Seisustekogude loata keeldusid senjöörid ja linnad kuningale sõjaväge andmast ja makse maksmast. Keskaegseil kuningail aga ei olnud küllalt jõudu, et senjööre selleks sundida. Kujunes terav kuninga ja kogude vaheline võitlus. Prantsusmaal ja His-

¹ Saksamaal nimetati seisustekogusid maapäevadeks ja riigipäevaks, Inglismaal — parlamendiks, Prantsusmaal — generaalstaatideks.

paanias kaotasid seisustekogud oma tähtsuse, kuna Inglise parlament võitles edukalt kuninga ainuvalitsuslike püüete vastu ja suutis end säilitada ning hiljemini isegi mõjule pääseda, kuninga võimu piirates. Nii muutusid Prantsuse, Hispaania ja paljude teiste riikide valitsejad uue aja alguseks ainuvalitsejaks.

Õpime lähemalt tundma „v a n a k o r d a“, millele on iseloomulik ainuvalitsus ehk absolutism ühes suurte seisuslike vaheseintega. Elavat materjali pakub selleks Prantsusmaa XVII ja XVIII sajandil.

Kuningas. Õukonna elu. Kuningate peapüüdeks oli uuel ajal vähendada suurnikkude õigusi, mis piirasid nende võimu. See õnnestus neil. Prantsuse kuningad (näit. Louis XIV, Louis XV ja Louis XVI) olid arvamusel, et nemad üksi võivad Jumala armust anda seadusi ja otsustada riigi ja rahva saatuse üle. Selle vaatekoha järgi nad käisidki. Nad valitsesid riiki oma ametnikkudega, keda nad ise nimetasid. Ametnikud pidid täitma kuninga käske täpselt. Nii kujunes kindel keskvalitsus, mida juhtis kuningas oma ametnikkude kaudu. Keskvalitsus andis välja kõik seadused ja ta kätte tulid üle riigi tarvilikud teated.

Oma ainuvalitsusliku võimu toeks löid Prantsuse kuningad juba varakult alalise sõjaväe endiste rüütliteväe ja palgasõdurite asemele. Hulk ametnikke ja alaline sõjavägi nõudis aga suuri kulusid. Et neid katta, suurendati ühelt poolt maksusid, teiselt poolt hakati edendama kaubandust ja tööstust. Kaubanduse huves ehitati uusi teid ja kanaleid, toetati kaubalaevastiku ehitamist ja omandati asumaid P.-Ameerikas — Kanadas, Mississippi jõgikonnas ja ka Indias. Kõige selle tagajärjel hakkas Prantsuse kaubandus kiiresti edenema, võisteldes edukalt Hollandi ja Inglise omaga. Tööstuse edendamise huves asutas valitsus ise suuri ettevõtteid ja toetas ka eraettevõtjaid, kutsus välismaalt osavaid meistreid ja võttis tarvitusele kõrged kaitsetollid, mis takistasid välismaa kaupade sissevedu. Prantsuse tööstuse edu paistis silma eriti vaipade, siidi, klaasi, peeglite ja villase riide valmistamise alal. Kirjeldatud majanduspoliitika (merkantilism) rikastas eraisikuid, kuid suurendas samal ajal ka riigi tulusid.

Piiramatu võimuga valitseja võib riigile ja kogu rahvale kasulik olla, kui ta oma ülesandeid õieti täidab. Nii löid Prantsuse kuningad ainuvalitsusliku võimu all suure rahvusliku Prantsuse riigi. Sageli kujuneb aga asi hoopis teisiti.

Louis XIV elas suures ja ülitoredas, pealinna lähedal asuvas Versailles' lossis, mis oma marmortreppidega ja säravate saalidega oli alatiste võõruspidude jaoks sisse seatud. Suures toredas kristallsaalis, mida valgustasid kiirgavad kuldkroonlühtrid ja kus peeti tantsupidusid, liikusid võõruspidudel puuderdatud parukates peened kojahärrad ja daamid kindlaks-määratud kojakommete järgi. Nii võõruspeod kui ka kogu kojaelu oli seotud suurte kuludega (ligi 100 milj. franki aastas). Kuningal oli ligi 10 000 mehe suurune ihukaitseväge, 1500 hobust ja mitusada tõlda ühes 1500 teenijaga, 50 arsti, ligi 150 lauljat, mängijat ja tantsijat, toitude valmistamise alal töötas 500 inimest osavate kokkade juhatusel. Peale selle oli veel hulk teisi inimesi kuninga teenistuses, pidades igasugu tühiseid auameteid, Kuninga ülestõusmise ja magamaheitmise, eine ja lõunasöögi juures viibisid suured rühmad õukondlasi erilisis rõivais. Nad hoidsid küünalt, ulatasid särki, töid k'aasi külma vett jne.

Louis XIV nõudis, et kogu aadel, kellelt aegade kestel poliitiline võim võetud, viibiks tema läheduses. Kes aadlimeestest tahtis riigiteenistuses olla, pidi ka õukonna elust osa võtma.

Seisused. Aadli- ja vaimulik seisus. Nii Prantsusmaal kui ka teistes maades jagunes tol ajal rahvas seisustesse: vaimulik, aadli- ja kolmas seisus. Kaks esimest neist esinesid eesõigustatud seisustena. Nad olid maksuvabad ja paljude eesõigustega. Nii pääsesid ohvitseride kohtadele sõjaväes ja kõrgematesse kiriku- ja riigiametitesse ainult aadlimehed. Harva õnnestus mõnel üksikul rikkamal linnakodanikul pääseda samadele kohtadele. Samuti oli aadlimeestel vaba pääs kuninga õukonda, et siin mõju avaldada riigi valitsemisele. Aadli- ja vaimuliku seisuse päralt oli $\frac{2}{3}$ Prantsusmaa pinnast.

Kõrgem aadel elas Versailles's ja puutus vähe kokku rahvaga. Sügisel käisid kõrged kojahärrad oma mõisades ainult jahti pidamas. Talupojad olid jäetud kurjade ameti-meeste kätte, kes neilt südilt maksusid nõudsid ja raha oma isandatele linna järele saatsid. Seepärast näis aadliseisus talupoegadele täiesti ülearusena, millest riigile ega rahvale pole mingit tulu.

Vaimulikul seisusel oli sel ajal samuti suur mõju riigis. Kõrgemate vaimulikkude käes olid suured maad ja nad pääsesid ka riigi kõrgematesse ametitesse. Piiskoppideks said sageli aadlimehed-õukondlased, kes seda ametit ise ei pidanud, määrates enestele asemikud. Usu- ja kirikuelu juhtimine huvitas neid vähem kui suured tulud, mis ulatusid mõnes piiskopkonnas ligi $\frac{1}{2}$ milj. frangini aastas. Samal ajal maksti alamaile vaimulikele, preestritele, ainult 400 — 500 franki aastas, mistõttu neil tuli isegi nälga kannatada,

Oma viletsa seisundi tõttu seisid nad üsna lähedal talupoegadele ja tundsid neile kaasa.

Kolmas seisus. Kolmandasse seisusse kuulusid linna- ja kodanikud ja talupojad. Linnakodanikud said Prantsusmaal juba keskajal õiguse oma asemikkude kaudu (harilikult olid asemikkudeks linnapead) seisustekogu tööst osa võtta, kuid nende tähtsus oli aadli ja vaimulikkude kõrval üsna väike. Nende huve ja soove ei arvestanud eesõigustatud seisuste esindajad, kes olid seisustekogus enamuses, peaaegu kunagi. Alaliseks tülikäsimuseks olid maksud, millest kõrgemad seisused olid vabad. Ka riigiametitesse pääsemine oli kolmandal seisusel ülliraske. Kuigi oma õigustes piiratud, olid linnakodanikud siiski otsesed maksumaksjad riigile ühes talupoegadega. Ka tekitasid keskajast päritud eeskirjad linnakodanikes pahameelt, mis hävitasid töövabaduse ja takistasid tööstuse arenemist. Õigus iseseisvat töökoda asutada oli ainult meistritel, kelleks saada oli aga väga raske. Käsitööpilaste õppimisaega pikendati, sellidelt nõuti ikka raskemaid proovitöid jne. Ka oli sel ajal viisiks, et valmistatav kaup pidi mitmest töökojast läbi käima: ühed näit. ketrasid villu, teised kudusid, kolmandad värvisid jne. Seejuures oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui lai ja pikk võis olla kalevikangas jne. Säärased eeskirjad olid maksvad ka suurtes ettevõtetes, kus töötas mitukümmend töolist. Eeskirjade vastu eksijaid ootas vali karistus: neid pandi häbiposti, võeti neilt töötamisõigus või nad mõisteti mõnikord isegi surma.

Kaupmehi pahandas asjaolu, et igas maakonnas olid isesugused mõõdud ja kaalud. Ühest maakonnast teise kaupu saatel võeti tollimaksu, mis tegi kaubad kalliks ja raskendas kaubitsemist tunduvalt. Seega oli linnakodanikel, nii rikkamail kui kehvemail, meelepahaks põhjusi küllalt. Nad ei saanud oma töötahet ja annet selle aja kitsastes oludes kasutada ja hakkasid seepärast uuendusi nõudma.

Talupojad. Kõige viletsam oli vana korra aegu talupoegade seisund Prantsusmaal. Prantsuse talupoeg oli küll isiklikult vaba (välja arvatud väike osa talupoegi), kuid tema õlgadel lasus rida keskaegseid kohustusi: ta pidi mõisas teol käima ja mõisnikule nii rahas kui loonus renti maksuma, kirikule kümnist andma jne. Talupoja tuludest läks $\frac{2}{3}$ maksudeks riigile ja mõisnikule, kuna enesele jäi $\frac{1}{3}$.

Prantsuse küldes olid säilinud veidrad aadli eesõigused, näit. jahi- ja kalapüügiõigus, ainuõigus veski ja leivaahju

pidamiseks jne. Mõisnikkude jahiõigus oli talupojale tõsiseks nuhtluseks, sest jäneste, hirvede, lindude ja teiste metsloomade tapmine oli keelatud — talupoeg võis neid oma põldudelt ainult eemale ajada. Kohati ei tohtinud talupoeg isegi aeda oma põldudele ümber teha, sest jahi puhul pidi isandatele tee vaba olema. Härrade veski ja leivaahju pidamise õigus oli neile kindlaks tuluallikaks: talupoeg pidi jahu jahvatama mõisaveskil ja leiba küpsetama mõisaahjus, kuid kindla maksu eest. Sääraseid keskajast põlvnevaid õigusi oli mõisnikel kümneid. Arusaadav, et talupoja majapidamine niisuguseil tingimustel edeneda ei võinud. Nälg ja vaesus kipusid majja. „Milleks peame töötama ja end pingutama?“ küsis talupoeg sageli eneselt.

Ja tõesti, suurem tulu tõi kaasa suuremad maksud, kuid talupojale enesele ei jäänud sellest midagi. Seepärast jätsid nad põlluharimise hooletusse ja elasid päevast päeva nagu suutsid. Raske töö ja vaesus takistasid ka talupoja vaimset arenemist. Arusaadav, miks talupoeg oma seisundiga rahul polnud ja vana korra vastu vaenlikuks muutus.

Õiguslik kaitse. Vabaduste puudumine. Rahva õiguslik kaitse jättis sel ajal samuti palju soovida. Kohtuskäimine oli kulukas ja aeglane. Kaebaluse ülekuulamisel tarvitati vana kombe järgi veel piinamist. Ei olnud ka üldist seadust: igas maakonnas olid omad seadused ja kombed. Aadliseisus oli ka õigusemõistmise alal eesõigustatud: kui aadlimees ja linnakodanik olid ühes ja samas kuriteos kaassüüdlased, siis mõisteti esimene näit. mõneks ajaks kloostrisse patukahetsemisele, teine aga mõisteti surma.

Ainuvalitsuslikus riigis oli veel üks pahe, mille all nii mõnigi kannatas. Puudusid isiku- ja teised vabadused, milleta meie aja inimene vaevalt suudaks elada. Riik nägi oma rahvas mitte kodanikke, vaid alamaid, kellel tegelikult puudus julgeolek. Kodanikku võidi vangistada tühise kahtluse pärast ja aastaid vangikojas hoida — harilikult kurikuulsas Bastille's, mis asus Pariisi alevis. Samuti puudusid usu-, sõna- ja trükivabadus. Sõna- ja trükivabadus olid võetud inimestelt seks, et nad ei saaks hoolimatult arvustada kuningat, riigimehi ja igapäevase elu nähtusi.

Et vana kord kaua kesta ei võinud, seda tundsid väga paljud. Eriti rõhutasid uuenduste vajadust tolleaegsed prantsuse kirjanikud.

1. Kuidas tekkisid keskaegsed seisustekogud? 2. Mida võisid seisustekogud keskajal kuningale lubada või keelata? 3. Kuidas lõppes kuninga ja

seisustekogude vaheline võitlus a) Inglismaal ja b) Prantsusmaal, Hispaanias ning enamikus muus Euroopa riiges? 4. Millist aega nimetatakse absolutismiajaks? Mida mõistad absolutismi all? 5. Mida uskusid absolutismiaegsed kuningad oma võimust? 6. Kuidas oli korraldatud absolutismiajal riigivalitsemine ja kelle abil see toimus? 7. Mille poolest erines absolutistliku riigi sõjaväe koosseis seisusliku riigi omast? 8. Mille kaudu püüdsid Prantsusmaal absolutistlikud valitsejad katta riigi suurenenud kulusid? 9. Mida tegid Prantsuse absolutistlikud kuningad tööstuse ja kaubanduse edendamiseks? 10. Jutusta lühidalt Louis XIV õueelust! 11. Võrdle oma kodulinna või koduvalla elanikkude arvu nende inimeste koguarvuga, kes seisid Louis XIV teenistuses ihukaitseväelastena, teenijatena, arstidena, lauljatena, mängijatena, tantsijatena ning toiduvalmistajatena? Kumb arv on suurem ja mitu korda? 12. Missuguseid eesõigusi omas aadel ja vaimulik seisus võrreldes kolmanda seisusega? 13. Kui suur osa Prantsusmaa pinnast kuulus aadliseisusele ja vaimulikele? Kui suur oli ülejäänud osa? 14. Mitu korda oli aadlit ja vaimulikke vähem kui talupoegi ja linnakodanikke, kui esimesi oli kokku 270 000, viimaseid 26 000 000? 15. Arvuta ülaltoodud andmete põhjal, mitu korda tuli keskmiselt iga kõrgema seisuse liikme kohta maad rohkem kui iga kolmanda seisuse liikme kohta! 16. Kus elas tavaliselt jõukam aadel ning kes hoolitses nende majapidamise eest? 17. Mitu korda oli vahel piiskopi aastatulu suurem harilikku preestri palgast? 18. Mispärast polnud vana korraga rahul linnakodanikud üldse ning kaupmehed ja töösturid eriti? 19. Mispärast oli vana korra ajal prantsuse talupoegade majanduslik seisund halb? 20. Milliseid puudusi omas vana korra aegne kohtukorraldus? Missugused üldised kodanikuõigused puudusid vana korra ajal Prantsusmaal?

2. Valgustussajandi kirjanikud ja nende ideed.

Vana kord oma ainuvalitsuse ja aadli- ja vaimuliku seisuse eesõigustega takistas rahva ainelist ja vaimset arenemist. Selle vastu hakkasid võitlema XVIII sajandil üksikud kirjanikud, kes nõudsid õigust ja inimlikke seadusi, usulise tagakiusamise asemele täielikku ususalivust, ebausukaotamist rahva valgustamise kaudu jne. Ühe sõnaga — nad soovisid vana korra asemele uut korda, mis annaks rahvale rohkem õigusi ja parandaks rahva elu. Seepärast kutsutakse XVIII s. ka valgustusajaks. See on uus vool kirjanduses ja vaimuelus, mille sihiks on vabastada inimesi vaimsest pimedusest, korraldada ja süvendada rahvaharidust, teha kõiki inimesi üheõiguslikeks. Rahvale pidi võimaldamata osavõtmist riigivalitsemisest ja sellest pidid osa võtma kõik seisused üheväärselt.

Voltaire. Üks selle aja tähtsamaid kirjanikke oli Voltaire. Juba noormehena sai ta vana korra puudusi oma isiklikus elus teravalt tunda. Ta vangistati ühe aadlimehe pilkamise pärast ja paigutati Bastille'i vanglasse. Sealt vabanenud, elas Voltaire mõni aeg Inglismaal, siis oma

austaja Preisi kuninga Friedrich II juures ja viimaks Šveitsis Genfi järve ääres Ferney lossis. Inglismaal elades sai temast kindel Inglise olude austaja. Seal valitsesid sõna-, trüki- ja usuvabadus ning parlamentaarne kord, mis Prantsusmaal puudusid. Voltaire otsustas alustada võitlust vana korra pahede vastu. Oma osava ja lõikava pilkega arvustas ta teravalt ühiskonna ja kiriku elu. Ta ei pidanud sugugi loomulikuks, et aadlil ja vaimulikul seisusel olid nii suured õigused. Voltaire tundis väga kaasa talupoegadele, nõudes pärisorjuse ja mõisnikkude eesõiguste kaotamist ja maksude õiglast jaotust. Ta ei saanud kuidagi leppida ka oma aja kohtupidamisviisidega, millega kaasas käisid piinamised ja sünged karistused. Väga teravalt arvustas ta katoliku kirikut ja vaimulikke, nimetades neid kavalateks petisteks. Ta pidas oma tähtsamaks ülesandeks võidelda mõttevabaduse ja ususalливuse eest. Tegelikult oligi ta valmis kõiki kiriku poolt tagakiusatuid kaitsema ja aitama. Kord mõisteti üks protestandi usku kaupmees jesuiitide mõjul surma. Teda süüdistati oma vanema poja tapmises, kes oli läinud katoliku usku. Voltaire sellest kuulda saades võttis asja uuesti üles, mille tagajärjel kohtuotsus tühistati ja surmamõistetud perekonnale kahjutasu määrati. Süütute kannatajate eest astus ta hiljemini veel korduvalt välja.

Voltaire pilkas ja arvustas oma töödes (näidendites, romaanides, luuletistes) mitte ainult ühiselulist korda ja kirikut, vaid ka ebausku. Rahvas ei mõistnud sageli kõige lihtsamaidki elunähtusi seletada nende loomulikkude põhjustega. Kõikjal nähti kurivaimu teotsemist. Kui keegi kivi otsa komistas ja haiget sai, siis arvati, et kurivaim on kivi teele ette veeetanud. Ebausused olid Voltaire'i arvamusel järgi süüdi kirik ja ka riigivalitsus, sest mõlemad jätsid rahva harimise ja kasvatamise täielikku unustusse.

Voltaire nõudis küll uuendusi ja parandusi, kuid nende teostamine pidi toimuma mitte rahva enese, vaid valgustatud valitsejate kaudu, kes end juhtida lasevad ususalливusest ja rahva hüvedest. Seks astuski ta meeeldi kirjavahetusse oma aja väljapaistvamate valitsejatega, nagu Preisi kuninga Friedrich II ja Vene keisrinna Katariina II-ga.

Voltaire'il oli suur mõju omaaegsele seltskonnale. Ta tõid lugesid meelsasti nii valitsejad ja riigimehed kui ka harilikud inimesed, kes elatusid igapäevasest raskest tööst. Mitmed valitsejad hakkasid tema õpetuse kohaselt uuendusi teostama.

Montesquieu. Montesquieu oli aadlimees ja pidas pikemat aega kohtunikuametit Prantsusmaal. Ta oli põhjalik ajaloo ja riigielu uurija. Inglismaal viibides õppis ta hoolega tundma selle maa riigikorda, mis kindlustas rahvale vabaduse ja üheõiguse. Ka tema arvustas ja pilkas piiramata ainuvalitsust, õukondlaste pillavat eluviisi ja katoliku kirikut protestantide tagakiusamise pärast. Montesquieu arvates on riigi tähtsamaks ülesandeks kindlustada riigis kodanikkude vabadus, mis väljendub mõtte-, trüki- ja südametunnistuse-

vabaduses ja isiku julgeoleku kaitses. Sellest lähtudes õpetab ta, et riigis tuleb teostada võimude jaotus. Täidesaatev võim olgu kuningal, seadusandlik võim parlamendil ja kohtuvõim valitavail ja sõltumatuil kohtunikel, nagu see Inglismaal teostatud. Kui kõik kolm võimu anda ühe isiku kätte, siis hakkab riigis maksma hirmuvalitsus ja hävivad kodaniku vabadused. Niikaua kui võimude jaotus püsib, piiravad nad üksteist ja kindlustavad seega kodaniku vabadused.

Montesquieu õpetusel oli suur mõju oma ja ka järgneva aja suhtes. Nii valitsejad kui riigimehed lugesid ta töid suure huviga, otsides juhtnööre ja näpunäiteid uuenduste teostamiseks. Seejuures olgu mainitud, et Montesquieu arvamise järgi pidi valimisõigus olema ainult jõukamail kodanikel, sest nemad on riigist ja riigivalitsemisest huvitatud. (Veel suurema huviga uurisid ta õpetust kõik need, kes valitseva korraga Prantsusmaal rahul polnud.)

Rousseau. Rousseau oli Genfist pärit, vaeste vanemate laps. Peaaegu kogu elu ta elas vaesuses ega saanud korralikku haridust. Oma andekusega suutis ta siiski palju ära teha: ta täiendas oma puudulikku haridust eneseharimise teel ja avaldas suurt mõju oma aja seltskonnale. Oma kärsitu loomu tõttu reisis ta palju ja õppis rahva viletsust tundma, mis suuresti mõjus ta tundlikule iseloomule. Temast sai liht-rahva ülistaja ja kõrgemate seisuste põlgaja. Rousseau arvas, et inimesed ainult siis õnnelikud, kui nad elasid loodusrahvastena. Siis ei olnud seisuslikke eesõigusi ning vaesid ja eraomandi. Kõik olid vabad ja ühetaolised õigustes. Ta teadis väga hästi, et Euroopa haritud rahvaid ei saa enam sundida loodusrahvastena elama. Seepärast soovitas ta rahvavabariiki, kus kõik võim oleks otse rahva käes, inimestel oleksid ühesugused õigused ja kodaniku vabadused.

Rousseau vaated olid oma aja kohta väga julged ja algupärased. Tema seisukohad tekitasid elavaid vaidlusi vaimulikkude ja aadlimeeste, eriti aga linnakodanikkude ja haritlaste hulgas.

Valgustatud ainuvalitsus ehk absolutism. Valgustussajandi ideede järgi hakkasid käima mitmed selle aja valitsejad ja riigimehed. Näit. Austria keiser Joseph II kaotas pärisõrjuse oma riigis, pani kehtima ususallivuse, maksustas aadliseisuse, korraldas rahvaharidust jne.

Valgustatud ainuvalitsejate hulka kuulus ka Katariina II, Venemaa valitseja. Ta asutas koole ja püüdis levitada rahva-

haridust. Ka hoolitses ta rahva tervishoiu eest. Ta võttis näit. tarvitusele rõugepanemise ja laskis seda esimeseks enese juures teha, et anda eeskjuu teistele. Edasi andis ta käsu, et igas linnas oleks apteek ja 2 arsti, — üks linna, teine maakonna jaoks. Ta pidas tähtsaks rahvahariduse edendamist, pooldas täielikku usuvabadust ja rahva üheõiguslust seaduste ees. Ta püüdis ka riigi valitsemist korraldada valgustusaja nõuetele vastavalt. See ei läinud aga korda, sest komisjon, mis pidi uued seadused välja töötama, ei pidanud Katariina II juhatuskirjadest kinni. Komisjon koosnes mõisnikkude ja linnakodanluse esindajaist. Komisjon nõudis näit. karme karistusi lahkusulistele, ei pooldanud üheõiguslust jne. Nii läksid Katariina II katsed nurja.

1. Kes olid valgustussajandi tähtsamad kirjanikud? 2. Mida tead Voltaire'i eluloost? 3. Mille eest ja mille vastu võitles Voltaire oma teostes? 4. Kellelt soovis Voltaire uuenduste ja paranduste teostamist, kellelt mitte? 5. Mispärast mitte? 6. Milles avaldus Voltaire'i mõju kaasaeglastele? 7. Misuguse maa riiklikku korda pidas Montesquieu eeskujulikuks ning mispärast? 8. Milles seisid Montesquieu arvates riigivõimu peaaülesanded? 9. Millist põhimõtet soovitas Montesquieu riigi korraldamisel läbi viia? 10. Mida tead Rousseau elukäigust ja iseloomust? 11. Missugust olukorda ülistas Rousseau ning mispärast? 12. Mille poolest erines Rousseau riigi-ideaal Montesquieu omast? 13. Milliseid uuendusi teostas Austrias Joseph II ja mille mõjul? 14. Kuidas hoolitses Katariina II rahvahariduse ja tervishoiu eest? 15. Missuguse komisjoni kutsus Katariina II kokku uute seaduste loomiseks? Kes olid seal esindatud? 16. Mida soovitas Katariina II komisjonile oma juhatuskirjas? 17. Miks ei suutnud Katariina II kavatsetud uuendusi ellu viia? 18. Too näiteid selle üle, milles avaldus seadusandliku komisjoni tagurlus!

3. Suur Prantsuse revolutsioon.

Valgustusaja ideede mõju. Põhja-Ameerika vabadusvõitlus. Valgustusaja ideede mõju oli väga suur. Kogu maailmas avaldasid nad mõju.

Inglise asumaad Põhja-Ameerikas alustasid XVII s. lõpul võitlust oma vabaduse ja enesemääramise õiguse eest. Inglise valitsus nõudis, et asunikud ise toormaterjali, näit. puuvilla ümber ei töötaks, vaid saadaksid selle Inglismaale, mille vastu neile müüakse tarvilikke valmiskaupu. Asunikud mõistsid väga hästi, et niisugusel puhul nende juures tööstus üldse areneda ei saa, mis oleks suureks kahjuks kogu rahvale. Kui neilt lõpuks hakati makse nõudma Inglismaa kasuks, võtsid nad sõjariistad kätte ja alustasid oma

vabadusvõitlust, toetudes valgustussajandi ideedele (vabadus, üheõiguslus, õigus vastu seista rõhumisele). Asunikku vabadusvõitlus lõppes nende iseseisvuse tunnustamisega inglaste poolt 1783. a. Tekkinud Põhja-Ameerika Ühendriiges pandi kehtima demokraatlik kord ühes võimude jaotamisega. Seejuures kindlustati kõigile täielik usuvabadus.

Põhja-Ameerika vabadussõda avaldas suurt mõju prantslastele, kes oma elukorraga sugugi rahul polnud. Eriti vaimumstatud olid ameeriklaste vabadusvõitlusest ja valgustussajandi ideedest haritlaste ja linnakodanikkude ringkonnad. Nende juures oligi Montesquieu ja Rousseau õpetus alatiseks vaidlusaineks. Põlevamaid küsimusi oli, milline riigikord oleks uuele Prantsusmaale kõige sobivam. Et kuningas uuendustega viivitas, kasvas ärevus kordkorralt ikka suuremaks ja ähvardas kujuneda mässuks.

Louis XVI.

Rahva meeleolu. Seisuste saadikute kogu. Louis XIV valitsemise aeg oma toreda kojaelu ja alatiste sõdadega nõudis riigilt suuri kulusid. Tema järglase Louis XV ajal kestis pillamine edasi. Louis XV hoolis väheriigist. Ta ainuke soov oli oma

elupäevad külluses ja lõbusalt mööda saata. „Tulgu peale meid kas või veeputus!“ lausuti tema õukonnas. Louis XVI, kes 1774. a. Prantsuse troonile astus, oli küll oma eelkäijaist kökkuhoidlikum ja riigihuvilisem, kuid tahtejõuetu ja ka saamatu. Tema ajal esinesid ministrid korduvalt uuenduskavadega, kuid tagajärjetult, sest kuningas lükkas need õukonna mõjul tagasi ja vabastas uuendusmeelsed ministrid ametist. Rahulolematus kasvas alatasa. Kolmanda seisuse mõudmiste teostamiseks lähenes kohane aeg üsna kiiresti. Rahapuudus andis end ikka enam ja enam tunda. Riigi kulud olid kasvanud tuludest kaks korda suuremaks, mis sundis riigivalitsust väljapääsuteid otsima.

Neil tingimustel otsustas Louis XVI oma ministri Neckeri soovitusel kokku kutsuda seisuste saadikute kogu (generaalstaadid), mis viimati koos olid 175 a. tagasi. 5. mail 1789. a.

tulid seisuste saadikud Versailles's kokku, aadli- ja vaimulikul seisusel kummalgi 300, kolmandal seisusel 600 saadikut.

Prantsuse laiad rahvakihid lootsid seisustekogult kõike head. Ta avamispäevaks voolasid Versailles'sse kokku määratud rahvahulgad Pariisist ja mujalt, et jälgida generaalstaatide avamist. Generaalstaadid pidi avatama piduliku jumalateenistuse ja vaimuliku rongkäiguga. Viimasest pidid osa võtma peale rahvasaadikute ka kuningas, kuninganna ning printsid. Rongkäigu jälgimiseks kohaste platside eest

Seisuste saadikute rõivastis: vaimulik, aadlimees ja linnakodanik.

võeti kallist hinda, aga oli küllalt uudishimulikke, kes olid nõus seda maksta. Saadikute hulk pakkus väga kirjut pilti. Vaimulikud olid oma ametirõivais, aadlimehed hiilgavais piduülikonnis, peas sulgedega kübarad ja puusal aumõõgad. Ainult kolmanda seisuse saadikud olid lihtsais mustades kuu- bedes ja kübarates.

Agar rahvahulga vaimustus jahtus, kui nähti või kuuldi neist alandustest, mida kuningas juba avamispäeval valmistas generaalstaatidele ning kolmandale seisusele eriti. Kuningas näiteks laskis saadikuid üle kolme tunni oodata, enne kui ilmus pidulikule jumalateenistusele. Koosolekusaali lasti kõrgemate seisuste asemikud avara tiibukse kaudu, kuna kolmanda seisuse asemikud pidid sisse trügima ühest kit-

sast kõrvaluksest. Saalis olid kolmanda seisuse istekohad määratud madalamale kui kõrgemate seisuste omad jne. Kõigest paistis, et valitsus peab vähe lugu kolmanda seisuse asemikest, kuigi nende selja taga seisis umbes 26 000 000 prantslast, aadlisaadikute taga aga ainult 140 000 ning vaimulikude taga 130 000.

Varsti tekkisid vastuolud seisustekogu töös. Aadli- ja vaimulik seisus soovisid, et saadikud töötaksid nagu keskajal seisuste järgi lahus ja hääletaksid samuti lahus, kusjuures igal seisusel oleks üks hääl. Kolmas seisus nõudis aga, et nõupidamine ja päevakorral olevate küsimuste arutamine toimuks ühiselt ja otsused tehtaks üldise hääletamise alusel.

Nii eesõigustatud seisused kui ka kuningas polnud sellega nõus. Küsimuse üle vaieldi seisustekogus mitu nädalat. Viimaks esines üks kolmanda seisuse saadikuist ettepanekuga, et aadli- ja vaimulik seisus ühineks teistega ühiseks tööks riigi ja rahva kasuks. See ettepanek ei leidnud mingisugust vastukõla. Saanud eitava vastuse, nimetasid kolmanda seisuse saadikud end rahvuskoguks, s. t. kogu prantsuse rahva esinduseks. Nendega ühines osa vaimuliku seisuse saadikuist. Kolmanda seisuse tegevus ja sihid ei meeldinud kuningale, kes toetas kõrgemate seisuste soove. Ta määras 23. juuniks uue seisustekogu istungi, millest ka ise osa võttis. Kuningas pidas kõne, tunnistades tühjaks kolmanda seisuse otsused ja käskides saadikuid laiali minna ning tööle asuda ajalooliselt kujunenud kombe järgi.

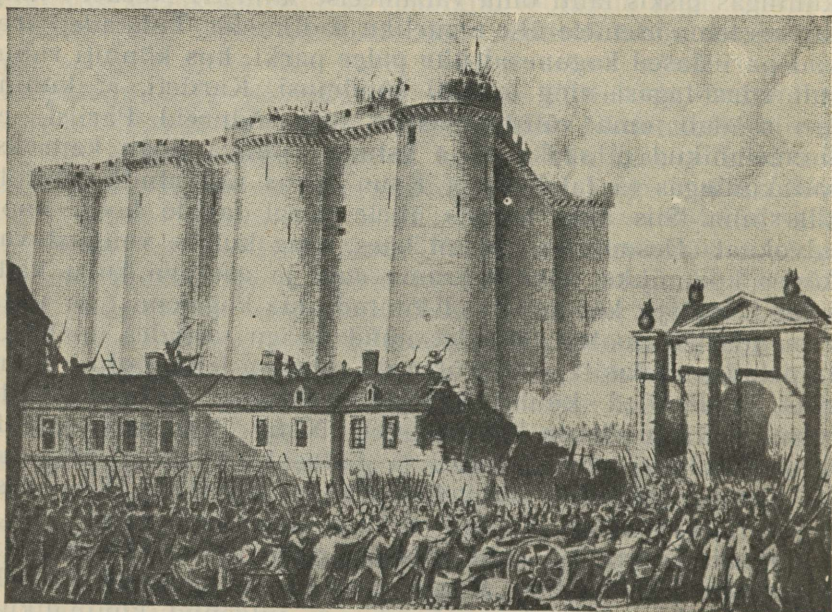
Eesõigustatud seisuste saadikud lahkusid, kolmanda seisuse saadikud aga mitte. Nad jäid kohale, et tööd jätkata rahvuskoguna. Kui neile hiljemini veel meelde tuletati kuninga sõnu, vastanud nende väljapaistvam saadik Mirabeau järgmiselt: „Vastake kuningale, et meie lahkume siit ainult püssitikkude sunnil.“ Teine saadikuist tähendanud: „Minu härrad, meie oleme needsamad, kes eile, asume tööle!“ Kuningas lõi kartma, sest ta teadis, et saadikutekogule tunneb kaasa kogu prantsuse rahvas. Mõni päev hiljem käskis kuningas eesõigustatud seisuste saadikuid ühineda ühiseks tööks kolmanda seisuse saadikutega. Nii jäi rahvaesindus võitjaks ses tähtsas küsimuses ja sellega ka võitjaks ainuvalitsuse üle.

Revolutsiooni algus. Tekkinud seisundiga ei leppinud eesõigustatud isikud, kuninga õukondlased ja ka kuningas ise. Kaaluti küsimust, kuidas rahvuskogust lahti saada. Viimaks hakkas kuningas õukonna survele Pariisi ümbrusse

sõjaväge koguma, et seisuste saadikuid sõna kuulama sundida. Oma seisukoha kindlustamiseks kuulutas rahvuskogu enda asutavaks koguks, mille ülesandeks on välja töötada riigile põhiseadus, luues seega riigile kindel ja kõikumatu alus. Teated sõjaväe kogumise ja asutava kogu laiali saatmise üle tekitasid Pariisi elanikkudes ärevust, mis kihutustöö mõjul aina kasvas. Eriti vihastusid pariislased, kui kuningas laskis lahti oma vabameelse ministri Necker'i ning kutsus tema asemele ühe tagurliku aadlimehe. Tuhanded ärevad pariislased kogunesid ühe palee parki, kus kõnniti rahu tult edasi-tagasi ning arutati sündmusi. Kardeti, et kuningas saadab oma välismaalastest palgasõdureid Pariisi, et linnaelanikud ei saaks välja astuda asutava kogu kaitseks, kui kuningas ta laiali ajab. Kaua liikus rahvahulk nõutult siia-sinna. Siis äkki kargas ühele pargi lauale keegi noor advokaat (Desmoulin), pistol käes, ning kutsus vaimustavas kõnes kodanikke relvi haarama endi ja asutava kogu kaitseks. Kõneleja, kes muidu oli tuntud oma kogelemise ja abitu esinemisviisi poolest, kõneles nüüd hoogu sattudes imehästi. Lõpetades asetaski ta oma kübarale rohelise lehe lootuse margina. Tuhanded kuulajad tegid sedasama. Kiiduavalduste torm oli vastuseks ta lõpusõnadele. Nüüd tõtati relvi muretsema. Rüüstati relvakauplusi ja -ladusid. Ometi ei jätkunud nii saadud püssidest kaugeltki kõigile soovijaile. Seepärast tagusid käsitöölised kiiresti valmis tuhandeid odasid.

Pariisis endas oli vähe sõjaväge ning pealegi läks kaardivägi rahva poole üle. Muud väeosad ei julgenud tõsiselt välja astuda mässajate vastu. Ka ei julgenud kuninglikud väed Pariisi ümbruses mässavale linnale peale tungida, vaid ootasid suuremaid abivägesid. Mässajate viha pöördus paari päeva pärast Bastille'i vastu, milles nähti vana korra kantsi. 14. juulil asuti seda piirama. Kindlus-vangimaja langes ägeda lahingu järel mässava rahva kätte ja tehti viimase poolt maatasa. See oli revolutsiooni algus. Kindluse peavärava võtmed saadeti P.-A. Ühendriikide presidendile Washingtonile. Korra loomiseks linnas valiti uus linnavolikogu ja loodi kodanikkude poolt rahvuskart, mille juhatajaks valiti markii Lafayette, kes oli kuulsaks saanud Ameerika vabadusvõitlusest osa võttes. Kui kuningas kuulis Bastille'i vallutamiseist, hakkas ta kartma ning muutus järeleandlikuks asutavale kogule. Kuningatruud sõjaväed eemaldati Pariisi ja Versailles' ümbrusest, Necker kutsuti uuesti ministriks. Pariisi mässulised kodanikud ja väehulgad lubati täiesti

karistamata jätta, Pariisi uus linnavalitsus ja rahvuskaart jäid püsima. Selliseil tingimusil leppis Pariiski kuningaga. Revolutsioon tekitas tõsist hirmu nii õukondlasis kui ka kõrgema aadli hulgas. Nad hakkasid kodumaalt välja rändama lootuses, et välismaade valitsejad neile abi annavad ja relvastatud jõududega vana korra Prantsusmaal uuesti püstitavad. Olid ju välismaade (näit. Austria ja Preisi) valit-

Bastille'i vangimaja vallutamine.

sejad ja eesõigustatud seisused hirmul omagi tuleviku pärast. Hoopis teine meeleolu valitses välismaade vabameelseis ringkonnis. Nad hellitasid lootust võida ka omal maal julgete prantslaste eeskujul vana korda kukutada või vähemalt mõningaid uuendusi teostada.

Vana korra langemine. Bastille'i vallutamise ja purustamise järel levis revolutsiooniline liikumine kogu Prantsusmaal. Julgelt toimisid talupojad, kes olid pettunud asutavast kogust, sest viimane polnud nende kasuks veel midagi teinud. Nad haarasid relvad, käisid lossist lossi ja pistsid need põlema, kui mõisnikud vastu hakkasid ega tahtnud välja anda dokumente, mille põhjal nõuti raskeid feodaalkohustusi. Kui mõisnikud tarvilikud dokumendid välja andsid, põletati

need rõõmuhüüetega ära. Teated sündmusist maal sundisid kiirelt teotsema ka asutavat kogu. Viimane tühistas oma 4. aug. öisel istungil kõik feodalismi jäänused. Saadikud, keda valdas haruldane vaimustus, asusid üksteise järel kõnetooli ja ütlesid lahti oma valijate nimel eesõigustest, mida viimase ajani kasutatud. Nii ütlesid mõisnikud lahti feodaalõigustest (näit. jahiõigused, õigusest teotegemist nõuda jne.), vaimulikud loobusid kümnisest ja maksuvabadusest ja linnad oma tsunftikorrast, mis takistas tööstuse arenemist. Selle järel raugesid rahutused maal. Mäss 14. juulil ja 4. aug. otsused lõpetasidki vana korra ja keskaja seisusliku riigi Prantsusmaal.

Lõpetanud vana korra küsimuse, asus asutav kogu põhi-seaduse väljatöötamisele. Samal ajal koondas aga kuningas oma nõuandjate soovil uuesti vägesid Versailles' ümber, mis pahameelt tekitas Pariisis. Umbusaldus kuninga vastu kasvas eriti, kui Pariisis levisid kuuldused ühest kuningameelsete ohvitseride peost Versailles' lossis, millest ka kuningas ja kuninganna osa võtsid. Truud ohvitserid panid seal kuningakoja auks meelevalduse toime. Sõtkuti jalgadega sini-valgepunaseid rahvusvärvilisi kokarde ja asetati ette valged (valge oli kuningakoja värv). Ohvitserid tõmbasid isegi mõõgad tupest ning jooksid tormi pidusaali loožidele, otsekui oleksid need asutava kogu istekohad. Kuningas ja eriti kuninganna suhtusid ilmse rõõmuga sellisesse meelevaldusse. Ohus tundus uue riigipöörde lõhna. Pariislased soovisid väga, et kuningas ja asutav kogu asuksid Pariisis. Seal nad oleksid võinud tarviduse korral kaitseda asutavat kogu kuningliku sõjaväe vastu.

Ka võttis sel ajal maad tööpuudus, sest suurnikkude väljarändamise tõttu pidid paljud töökojad oma ukсед sulgema ja töölised tööta jätma. Tööta jäi ka nende rohkearvuline teenijatepere. Kui viimaks Pariisis ka viljapuudus tunduvaks sai¹, võttis maad ärevus, mis kujunes uueks mässuks 5. oktoobril. Leivasabades seismisest tüdinud naised, tööta töölised ja teised võtsid ette päris sõjakäigu Versailles'sse, vedades endaga kaasa isegi kahureid. Selle rahvahulga (10 000 inimest) sihiks oli kuningat („peapagarit“) ühes ta perekonnaga („pagaripoja ja pagariemandaga“) Pariisi tuua, sest siis kaduvat leivanälg viibimata. Kus on kuningas, seal

¹ Maakonnad ei lasknud vilja välja vedada. Nad hoolitsesid ainult eneste eest. Keskvalitsus oli nõrk.

on ka leiba külluses. Meeleavaldus oli korraldatud väga leidlikult. Et naised hädaldasid valjemalt ja südantlõhestavamalt leivapuuduse üle kui mehed, siis koguti rongkäiku peamiselt naisi. Meeleavaldajad teadsid ka, et sõjaväel ei sobi lasta nälginud ja abitute naiste peale. Isegi kaasaminevad mehed rõivastusid enamasti seelikutesse. Mässajad püüdsid Versailles'sse määratud käskjalad kinni ning seepärast tuli nende ilmumine seal hoopis ootamata. Versailles's tekkis mõningaid kokkupõrkeid kuninga ihukaitseväge ja mässajate vahel, aga suurema verevalamise hoidis ära rahvuskart, kes oli Pariisist mässuliste rongkäigule järele tulnud. Hirmunud kuningas asus rahvahulga nõudmisel Pariisi, kuhu järgnes varsti ka asutav kogu, sattudes seega pealinna harimatu ja kergesti ärritava rahva otsese mõju alla.

Peale oktoobri sündmusi kaotab rahvaliikumine oma terava ilme. Poliitiline elu muutub samal ajal aga veel elavamaks. Väljapaistvat osa etendavad klubid, neist tähtsam ja kobiiinide oma, millel olid osakonnad teistes linnades. Neis peeti kõnesid, arutati mitmesuguseid riigi ja rahva ellu puutuvaid küsimusi. Palju elevust tekitasid ajalehed, mida asutati kehtiva sõna- ja trükivabaduse tõttu agarasti. Siiski valitses revolutsiooni esimesel aastal üldiselt ülev meeoleolu, mis oli täis parimaid tulevikulootusi. See ilmnis 14. juulil 1790. a., mil pühitseti Bastille'i langemise aastapäeva. Piduplatsiks määrati Marsi väli, mis korda seati ligi 400 000 pidulise jaoks. Keset välja asetsetes isamaa altar, mida piirasid kuningale, asutava kogu liikmetele ja teistele väljapaistvaile pidulisile määratud kohad. Pariis oli sel päeval lillede ja lippude ehtes. Rongkäigust, mis algas Bastille'i platsilt, võttis osa määratu rahvahulk. Kui pidulised Marsi väljale jõudsid, korraldati alul isamaa altaril jumalateenistus, millele järgnesid kõned. Need sisaldasid truudusvannet rahvusele ja uuele riiklikule korrale. Kõiki valdas üldine rõõm ja vaimustus. Uus Prantsusmaa näis seisvat kindlal alusel.

1791. a. põhiseadus. Põhiseaduse loomisele asudes töötati enne välja asutava kogu poolt „inimese- ja kodanikuõiguste deklaratsioon“, mis pidi olema juhtnõõriks rahvasaadikuile nende edaspidises seadusandlikus töös. Selles tähtsas dokumendis esitatakse kolm põhimõtet:

1) inimesed sünnivad ja jäävad vabadeks ja õigustelt ühetaolisteks;

2) igate kodanikule kindlustatagu isikuvabadus, isiku-
puutumatus, sõna-, trüki- ja südametunnistusvabadus, era-
omanduse kaitse;

3) kõrgeim võim kuulub rahvale, mida ta kasutab kas
ise või oma esindajate kaudu.

Püstitanud ülalmainitud põhimõtted, asusid rahvaesin-
dajad suure innuga põhiseaduse väljatöötamisele, mis valmis
1791. a. suveks ja võeti kuninga poolt vastu. Põhiseaduses
teostati võimude jaotuse põhimõte. Täidesaatev võim kuulus
kuningale, seadusandlik võim seadusandlikule kojale ja
kohtuvõim rahva poolt valitavaile kohtunikele. Kuningale
jäeti rahvaesinduse poolt vastuvõetavate seaduste kohta veto-
õigus, s. o. õigus keelata mingi seaduse jõustumist. Kui aga
kaks järgmist seadusandlikku kogu (parlament) seaduse
samal kujul vastu võtavad, hakkab seadus kuninga kinnitu-
seta kehtima. Valimisõigus anti neile, kes vähemalt 25 a.
vanad ja kolme tööpäeva palga suuruses riigile maksu maksa-
vad. Sellega jäid valimisõigusest ilma kehvemad ja harimata
rahvakihid. Oma aja kohta oli see valimisõigus siiski kül-
lalt demokraatlik. 1791. a. põhiseadusel oli suur tähtsus:
temaga algab piiratud ainuvalitsuse (konstitutsioonilise
monarhia) levimise ajajärk.

Asutav kogu tõi palju uut ka kirikuellu. Kiriku metsad,
maad ja muud varandused võõrandati tasuta. Kirikumaade
kindlustusel anti välja paberraha, nn. assignaadid. Seega
paranes riigi rahanduslik seisund tunduvalt. Kirik ise muudeti
riiklikuks asutiseks. Säilitati ainult preestri ja piiskopi amet,
kuid needki tehti omavalitsuste valitavaks. Ka hakati vaimu-
likele riigi poolt palka maksuma. Vaimulikkude jaoks seati
sisse truudusvanne, milles nad rahvale, seadusele ja kunin-
gale ustavust tõotasid. Uus kirikukorraldus ei meeldinud
paljudele vaimulikele ja nad ei tahtnud truudusvannet anda,
asudes uue Pransusmaa vastaste leeri.

1. Mispärast tekkis Põhja-Ameerikas vabadusvõitlus ning missuguste
tagajärgedega ta lõppes? 2. Kuidas mõjus Põhja-Ameerika vabadusvõitlus
prantslastele? 3. Iseloomusta Louis XV valitsusaega lühidalt! 4. Iseloomusta
Louis XVI kui inimest! 5. Mispärast lükkas Louis XVI tagasi oma minist-
rite uuenduskavad? 6. Mis sundis lõppeks Louis XVI generaalstaate kokku
kutsuma? 7. Missuguse ministri algatusel kutsuti kokku generaalstaadid,
millal ja kuhu? 8. Kui palju saadikuid oli igal seisusel? 9. Kuidas kohtles
valitsus generaalstaate ja eriti kolmandat seisust? 10. Missugust hääletamis-
viisi soovisid kõrgemad seisused, missugust kolmas? Mispärast? 11. Kumb
hääletamisviis tundub sulle õiglasemana ja mispärast? 12. Miks kuulutas
kolmas seisus enda rahvuskoguks? 13. Kuidas suhtus kuningas kolmanda

seisuse rahvuskoguks kuulutamisse? 14. Milliste sõnadega väljendas Mirabeau rahvuskogu seisukohta laialimineku käsu suhtes? 15. Kuidas lahenes lõppeks hääletamise ning koosolekute pidamise korra küsimus? 16. Mis arvad, kas oli uue hääletamiskorra puhul kolmas seisus esindatud üheväärselt kahe esimesega? Kui ei, siis miks mitte? 17. Miks kuulutas rahvuskogu enda asutavaks koguks? 18. Mispärast tekkisid Pariisis 1789. a. juulikuul rahutused? 19. Mispärast pöördus rahva viha Bastille'i kantsli vastu? 20. Missuguse organisatsiooni löid parüislased korra hoidmiseks linnas? 21. Kuidas mõjus Pariisi mäss kuninga ja asutava kogu vahekorrale? 22. Mispärast hakkasid õukondlased ja aristokraadid maalt lahkuma? 23. Milliseid meeleolusid tekitas sõnum Prantsuse revolutsioonist välismaile ja mitmesugustes kihides? 24. Millise kuju võttis revolutsiooniline liikumine maal? 25. Millist sammu sundis mäss maal asutavat kogu astuma? 26. Millal toimus feodaalkohustuste kaotamine? 27. Millised olid 5. oktoobri meeleavalduse põhjused, korraldus ja tulemused? 28. Milles avaldus rahva poliitiline elevus revolutsiooni ajal peale meeleavalduste ning asutava kogu koosolekute? 29. Kuidas pühitseti Bastille'i langemise aastapäeva Pariisis? 30. Missugust kolme põhimõtet tunnustas asutav kogu inimese- ja kodanikuõiguste deklaratsioonis? 31. Võrdle 1791. a. põhiseadust Eesti Vabariigi omaga! Milliseid erinevusi leiad? 32. Kuidas korraldas asutav kogu kirikuelu? 33. Miks polnud vaimulikud rahul uue kirikukorraldusega?

Seadusandlik kogu. Kuninga troonilt heitmine. Revolutsioon ei lõppenud mainitud uuenduste teostamisega. Paljud polnud rahul, et nad valimisõigusest ilma jäeti. Ka talupojad olid rahutud, sest asutav kogu kaotas tasuta ainult osa feodaalkohustusi, ülejäänud osa pidid talupojad välja ostma, milleks väga paljudel polnud ainelist jõudu. Rahva ärevust põhjustasid ka kohutavad jutud kuninga, õukonna ja välisriikide vaenlikkudest kavatsustest.

Suurt pahameelt tekitas lõppeks kuninga õine põgenemiskatse (20. juunil 1791. a). Põgenemise sihiks oli üks piiriäärne linnake, kus kuningat ootasid ta kaitsejad. Enne kohalejõudmist aga tunti ta ära ja toodi Pariisi tagasi. Kuninga põgenemiskatsel olid suured tagajärjed. Pahameel kuninga vastu kasvas, mida ei jätnud kasutamata jakobiinide juhid Robespierre, Danton ja Marat, kes oma kihutuskoolesolekuil hakkasid nõudma kuningriigi asemel vabariiki.

Asutava kogu asemele, kes oma töö lõpetas 1791. a. septembrikuus, astus kokku ligi kuu hiljem seadusandlik kogu. Selles etendasid väljapaistvat osa kaks erakonda: žirondiinid ja jakobiinid. Vahekord kuninga ja rahvaesinduse vahel läks kord-korralt ikka teravamaks. Tähtsaile dekreetidele, mille abil seadusandlik kogu uut korda tahtis kindlustada, pani kuningas oma veto. Mõnitades nime-tati kuningat Pariisis nüüd härra Vetoks.

Samal ajal muutusid uue Prantsusmaa välispoliitilised suhted keerulisemaks ja raskemaks. Austria ja Preisimaa valmistusid sõja vastu. Kuningat kahtlustati ikka enam ja enam salajases suhtlemises Prantsusmaale vaenlike rii-kidega. Revolutsioon oli hädaohus. Žirondiinid soovitasid nii seadusandlikus kogus kui ka klubides üldist sõda valitsejate vastu rahvaste vabastamiseks vana korra alt. „Sõda lossidele ja rahu onnidele!“ — oli nende hüüdsõna. Nende kavatsus leidis seadusandliku koja poolehoidu.

Sõjamõtet pooldas ka kuningas, kes uskus Prantsusmaa kaotusse ja lootis sel teel oma tulevikku kindlustada. Nii kuulutabki kuningas 20. apr. 1792. a. Austriale sõja. Prantslased läksid sõtta vaimustusega. Igalt poolt voolas vabatahtlikke sõjaväkke. Üks vabatahtlikest komponeeris kuulsat laulu „Marseillaise'i“, mida tunnevad kõik maailma rahvad. Sõda algas prantslastele õnnelt. Nad kaotasid, sest polnud osavaid väejuhte ja hästikorraldatud sõjaväge. Kui vaenlase väeosad Prantsusmaa pinnale jõudsid ja nende juhitud prantslasi ähvardasid (näit. tapmistega, Pariisi maatasatagemisega, kui kuningale midagi paha sünniks), tungisid ärritatud rahvahulgad kuninga lossi (10. aug.), nõudes kuninga troonilt heitmist. Kuningas põgenes seadusandlikku kogusse, et siin kaitset leida. Rahva ja kuninga ihukaitsvää vahel tekkis verine võitlus. Seadusandlik kogu kõrvaldas kuninga troonilt ja võttis ta vahi alla.

Kuninga troonilheitmisega kaotas 1791. a. põhiseadus oma tähtsuse. Kuninga saatuse ja tulevase riigikorra otsustamine antakse rahvuskonventi kätte, mille valimiseks võisid osa võtta kõik meeskodanikud 21 a. peale. Seega pandi Prantsusmaal maksma üldine valimisõigus.

Riigi seisund oli sel momendil lausa hädaohtlik. Piiriäärsed kindlused läksid üksteise järel vaenlase kätte. Vana korra pooldajad tegid hoolega ettevalmistusi vabastajate vastuvõtmiseks. Nii seesmine kui ka väline hädaoht meelitas tuhandeid vabatahtlikke piirile, kus neist eeskujulikud väed korraldati, mis 1792. a. septembris panid vaenlaste pealetungimise seisma. Siitpeale algasid prantslaste võidukäigud.

Rahvuskonvent. Kuninga surmamine. Terror. Päev peale Valmy lahingut astub rahvuskonvent kokku. Ta kuulutab kuningriikliku korra kaotatuks ja Prantsusmaa vabariigiks. Vabariik tundus väga paljudele tarvilikuna: ei julgetud isamaa ja vabaduse kaitsemist usaldada kuninga kätte. Vabariigi mõttega harjus rahvas peagi, milleks kaasa aitas

sõjaliste võitude ühtelangemine vabariigi algusega. Siitpeale (21. sept. 1792. a.) hakatakse konvendi otsuse põhjal ka aega arvama. Talupoegade poolehõiu võitmiseks kaotab konvent kõik feodaalõigused ilma mingi väljaostuta. Sel teel võitis konvent rohkearvulise talupoegade kihi poolehõiu.

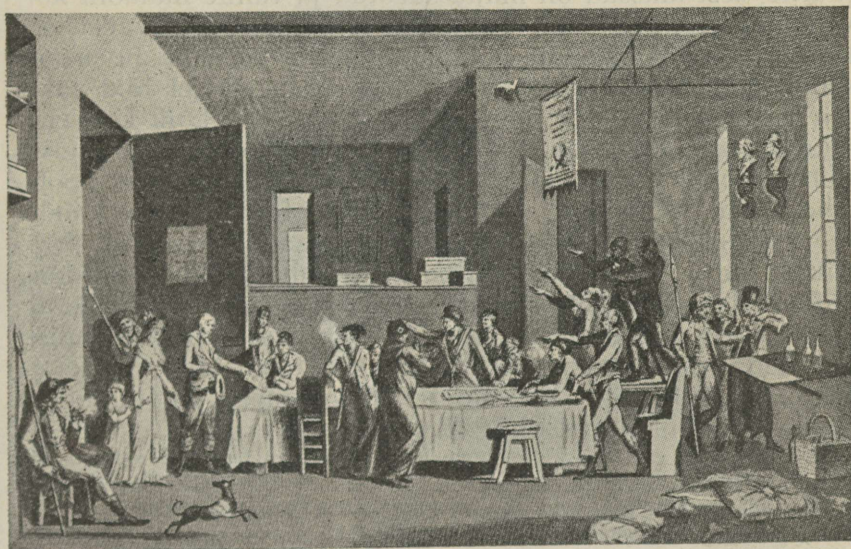
Konvendis kasvab järjekindlalt jakobiinide mõju, kuni nad viimaks endid täiesti maksuma panevad. Jakobiinid olid palju edumeelsemad kui žirondiinid. Jakobiinid ja žirondiinid pooldasid küll mõlemad vabariiklikku korda, kuid žirondiinid tahtsid, et valimisõigus oleks ainult jõukatel inimestel. Jakobiinid pooldasid aga üldist valimisõigust. Erakordseil ajal nõudsid jakobiinid väga karmi kätt kõigi vabariigile kahjulikkude inimeste suhtes, žirondiinid pooldasid aga mõõdukamaid karistusi. Žirondiinid toetasid eeskätt provintsilinnade kodanikud, jakobiinid aga Pariisi rahvas. Pariislastel oli kombeks meelevaldustega konvendi ees ja talle palvekirjade andmisega mõjustada läbirääkimiste käiku. Mõlema erakonna teravad lahkuminekulid tulid selgesti nähtavale juba kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõudsid kuninga hukkamist, žirondiinid olid aga selle vastu ja nõudsid rahvahääletust kuninga saatuse asjus. Esimesed olid järeleandmatud, seletades, et „kuningas peab surema, kui vabariik tahab elada“. Nad jäid võitjaks. Konvent otsustas ühe hääle enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem (21. jaan. 1793. a.) sõidutati kuningas hukkamiskohale, kus ta pea giljotiini all langes.

Varsti peale kuninga surma tõstsid talupojad üksikutes maakondades mässu. Selleks mõjusid kaasa kuninga surmine, mobilisatsiooni väljakuulutamine ja vaimulikkude kihutustöö. Mäss omandas peagi ähvardava iseloomu. Mäss puhkes ka provintsilinnades. Seda kõike silmas pidades asutas konvent erilise kohtu, revolutsioonilise tribunaali, kelle ülesandeks oli karistada äraandjaid, salaseltslasi ja muid kahjulikke kodanikke. Kogu võim riigis anti rahva päästekomitee kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin.

Prantsuse vabariigi seisukord muutus sel ajal kord väga raskeks. Pärast Louis XVI hukkamist ühinesid mitmed Euroopa riigid seniste Prantsusmaa vaenlastega, muude seas ka Inglismaa. Mõned Prantsuse kindralid ei olnud vabariigile truud.

Samal ajal valitses Pariisis ja muis suuremais linnus terav elukallidus ning tarbeainete puudus. Inglismaa suur

laevastik valvas Prantsuse sadamaid, nii et toiduainete sissevedu täiesti katkes. Teisalt valmistasid inglased miljardite viisi valeassignaate ning levitasid neid Prantsusmaal. Ka valitsus andis erakorraliste väljaminekute katmiseks välja ikka uusi assignaate. Paberraha väärtus langes väga madalale ning hinnad tõusid. Paljud kaupmehed ei tahtnud üldse müüa kaupa paberraha eest. Et natukegi rahva häda vähendada, määras konvent seadusega kindlaks tarbeainete hinnad.

Tribunaalikohtus.

Samuti hakati sundkorras maalt vilja linna saatma ning kaupmehi, kes tarbeaineid ära peitsid, ähvardati surmanuhtlusega.

Erakordsed ajad nõudsid riigilt erakorralist võimu tarvitamist. Revolutsioonilised tribunaalid Pariisis ja maal saatsid tuhandeid surma, nende hulgas eeskätt aadlikke ja vaimulikke. Sama saatus sai osaks ka kuninganna Marie Antoinette'ile ja mitmele kirjanikule ja teadusmehele. Kohtud tegelesid sageli liiga agarasti, mõistes liiga kergesti inimesi surma. Nii algas terror.

Zirondiinid, kes olid pinnuks silmas jakobiinidele, kõrvaldati konvendist harimata rahvahulkade surveel. Nii läks konvent täielikult jakobiinide kätte.

1793. a. lõpuks olid mässud peaaegu kõikjal maha surutud ja väline hädaoht võidurikaste Prantsuse vägede abil.

kõrvaldatud. Sellele vaatamata ei loobunud jakobiinid hirmuvalitsusest, püüdes selle abil võimul püsida. Siiski ei püsinud nad kuigi kaua võimul. Nende eneste vahel tekkisid lahkemad ja võitlused võimu pärast. Robespierre, kes oli mõjurikkaim jakobiin ja samal ajal valitsuse juht, saatis käremeelsamad oma vastastest tapalavale. Selle järel tuli järg mõõdukate kätte. Danton, väljapaistvamaid jakobiine, nõudis terrori lõpetamist ja tagasipöördumist harilikku valitsemisviisi juurde, sest mässud on maha surutud ja väline hädaoht kõrvaldatud. Kõik see käis risti vastu Robespierre'i kavatsustele. Danton ühes tähtsamate poolehoidjatega vangistati ja saadeti samuti tapalavale. Hulgaliste tapmistele tagajärjel löid jakobiinid ise kartma. 27. juulil 1794. a. ühinesid kõik konvendi liikmed, kes oma elu tundsid hädaohus olevat, ja andsid Robespierre'i kohtu kätte, kes mõistis ta surma ühes poolehoidjatega. Nii langes jakobiinide terror terrori enese kaudu.

Robespierre'i surma järel läks ülekaal konvendis mõõdukate kätte. Varsti tulid tagasi ka väljaheidetud žirondiinid. Täidesaatev võim anti viieliikmelise direktoriumi kätte, kuna seadusandlik võim läks kahekojalisele parlamendile: üks koda valmistab seaduse-eelnõusid, teine kiitis heaks ja hääletas. Hiljemini kõrvaldati nõukogudest jakobiinid, et nende poolt enam hädaohtu karta poleks.

1. Miks ei rahuldanud asutava kogu reformid laiemaid rahvahulki? 2. Kuidas õhutas kuningas ja õukonna tegevus rahvast vabariiki nõudma? 3. Missugune klubi tegi eriti ägedat kihutustööd vabariigi kasuks? 4. Kes olid jakobiinide tähtsamad juhid? 5. Misnimeline asutus astus 1781. a. sügisel asutava kogu asemele? 6. Miks pooldasid sõda žirondiinid ja kuningas? 7. Kellega tekkis Prantsusmaal sõda? 8. Millised nähtused sundisid rahvast kuningat troonilt tõukama? 9. Mille poolest erines rahvuskonvendi valijaskond seadusandliku kogu omast? 10. Kas avaldab sinu arvates valijate vanus mingisugust mõju rahvaesinduse koosseisule ning missugust? 11. Missugused olid konvendi tähtsamad erakonnad? Milles seisid nende erinevused? 12. Miks hukkas sinu arvates konvent kuningat? 13. Kuidas mõjus see samm välisriikidele? 14. Mida tegi konvent talupoegade poolehoiu võitmiseks? 15. Mispärast puhkesid siiski Prantsusmaal talupoegade mässud? 16. Missugused muud nähtused tegid konvendi ajal Prantsuse riigi seisukorra raskeks? 17. Missugused asutised kutsus rahvuskonvent hädaohtlikuks olukorraks ellu? Millised olid nende ülesanded? 18. Milles avaldus jakobiinide terror? 19. Kuidas langes jakobiinide terror? 20. Kuidas korraldati riigi valitsemist ja seadusandlust pärast jakobiinide langemist?

4. Napoleon Bonaparte.

Revolutsioonilised sõjad. Prantslased alustasid sõda, et oma kodumaad ja vabadust kaitseda välisriikide vastu. Kaitse-sõda aga muutus aegamööda pealetungi-sõjaks, et ka väljas-

Napoleon Bonaparte.

pool Prantsusmaad kukutada vana kord. Sõjas Austria ja Preisiga prantslased saavutasid ühe hiilgava võidu teise järel, vaatamata liitudele, mida löid Prantsusmaa-vastased riigid (näit. Austria, Hispaania, Holland, Inglis- ja Preisimaa ja teised).

Prantsuse vägede hiilgav edu on seletatav väga mitmesuguste põhjustega. Kõigepealt tuleb arvestada, et paljudes maades vaadati Prantsuse vägedele kui vabastajaile, sest nad hävitasid pärisorjuse ja tuues kaasa kauaigatsetud vabaduse ja üheõiguse, purustasid vana korra. Prantslaste võitude tõttu hakkas vabariiklik kord maksma Hollandis, Belgias, Reinist lääne pool asetseval Saksamaal ja Itaalias. Šveitsi vabariigis aga võeti prantslaste mõjul vastu tähtsaid uuendusi. Edu peapõhjuseks oli siiski Prantsuse sõjavägi, mis erines tunduvalt vastaste omast. Viimaste sõjavägi koosnes palgasõdureist, kel puudus sõja sihtidest arusaamine. Ka oli neile isamaa-armastus võõras. Prantsuse sõjavägi, üldise väeteenistuskohuse alusel värvatud, sarnases relvastatud rahvaga. Ka võis Prantsuse sõjaväes iga sõdur tõusta vastutavatele kohtadele, kui tal oli seks tarvilikke andeid. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivatele kohtadele sõjaväes. Neist kõige tähtsam oli Napoleon Bonaparte.

Napoleon Bonaparte. Itaalia sõjakäik. Napoleon Bonaparte sündis aastal 1769 Ajaccios Korsika saarel, kus ta isa oli advokaadiks. Juba varakult saatis isa ta Prantsusmaale õppima. Lõpetanud sõjakooli, ülendati Napoleon kahurväe ohvitseriks. Kui Prantsusmaal revolutsioon puhkes, oli Napoleon ainult kahekümneaastane. Ta läks revolutsiooniga kaasa ja seisis konvendi ajal üsna lähedal Robespierre'ile. Mässude mahasurumisel osutatud võimete eest ülendati ta esmalt kindraliks, hiljemini Itaaliasse saadetud vägede ülemjuhatajaks. Siit algaski Napoleoni kui väepealiku hiilgeaeg.

Kui noor kindral Itaalia väge hakkas juhatama, oli see armetus seisundis.

Napoleon muretses sõdureile paremad rõivad, hoolitses moonamuretsemise eest ja tagandas andetud ohvitserid ametist. Ta tekitas oma sõjameestes saagiisu ja kuulsuseiha ning viis nad ühelt võidult teisele. Napoleoni väed vallutasid rea Itaalia väikeriike ja löid mitmel korral austerlasi. Ta ise viibis sageli esimestes ridades kuuliderahe all. Vägede osava paigutamise ja ootamatute rünnakutega võitis ta austerlased ja sundis neid 1791. a. rahu tegema.

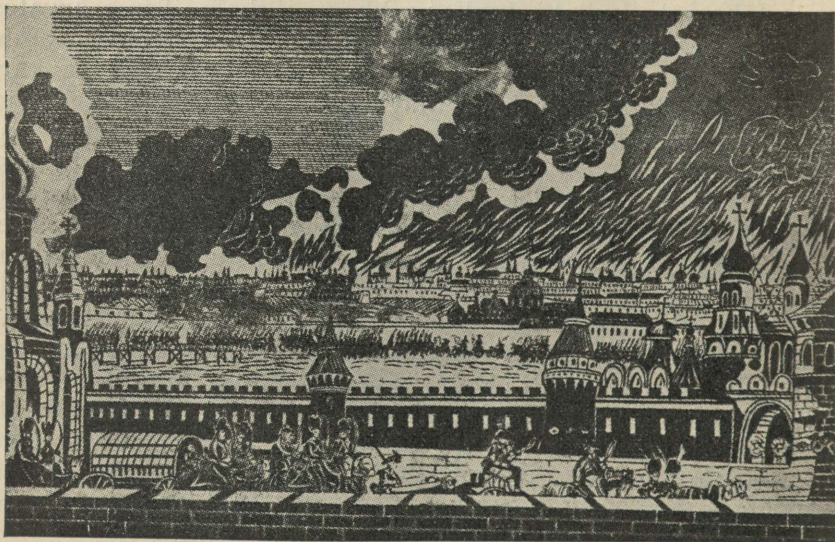
Itaalia sõjad tegid Napoleoni nime maailmakuulsaks. Iga prantslane oli uhke oma noore kindrali peale. Napoleon päästis Prantsusmaa ka rahalisest kitsikusest, nõudes võidetud maadelt suured rahasummad sõjakulude katteks.

Egiptuse sõjakäik. Prantsusmaa vastased olid võidetud peale Inglismaa, kes oli tõsisemaid vaenlasi. Inglise saareriigile oli aga raske midagi teha, sest Inglismaad kaitstes suur ja tugev laevastik. Napoleon tegi ettepaneku direktoriumile korraldada sõjakäik Egiptusse, et viimase kaudu pääseda lähemale Indiale, Inglise rikkuse allikale. Tema arvates pidid nii Egiptus kui ka India Prantsuse asumaadeks saama. Direktorium oli ettepanekuga nõus, et võimuahnet ja kardetavat kindralit Pariisist eemal hoida. 1798. a. kevadel asus Napoleon 40-tuhandelise väega teele, võttes kaasa hulga teadusmehi, kunstnikke, insenere jt. Ta pääses õnnelikult Inglise laevastikust mööda ja maabus oma sõjaväega Aleksandrias. Ta võitis egiptlasi kuulsas lahingus püramiidide lähedal. Ka siin oskas ta oma sõjamehi vaimustada. Enne lahingut pöördus ta nende poole sõnadega: „Sõjamehed! Sealt vaatavad 40 sajandit teie peale.“ Selle võidu tagajärjel sattus kogu Egiptus Napoleoni võimusesse. Ainult Prantsuse laevastiku käsi käis halvasti. Kolm nädalat pärast lahingut püramiidide juures hävitas kuulus Inglise admiral Nelson Prantsuse laevastiku, tehes seega võimatuks Prantsuse vägedele kodumaale tuleku. Siis tungis Napoleon Palestiinasse ja Süüriasse. Varsti siirdus ta aga Egiptusse tagasi suurte kaotuste mõjul. Ta loobus kavatsusest India suhtes.

Riigipööre 9. novembril 1799. a. Samal ajal käis aga direktoriumi käsi halvasti. Tekkis uus Prantsuse-vastane liit, kuhu kuulusid Inglismaa, Austria ja Venemaa. Vene-Austria väed puhastasid Itaalia prantslastest ja panid siin endise korra maksma ja ähvardasid Prantsusmaad ennast. Seisundi tegi halvaks veel see asjaolu, et riigikassa oli tühi ja rahvas rahutu. Elavat tegevust avaldasid nii jakobiinid kui ka vana korra austajad, kes püüdsid uuesti võimule pääseda. Sellest juhuslikult kättesattunud ajalehe kaudu kuulda saanud, lahkus Napoleon Egiptusest, pääses oma laevaga õne kombel Inglise vahilaevade vahelt läbi ja ilmus kõigile ootamatult Pariisi. Ta ruttas Pariisi, et oma kauaigatsetud lootust teostada — saada Prantsusmaa valitsejaks.

Aeg riigipöörde teostamiseks oli kohane. Jõukam linnakodanlus ja talupojad tahtsid näha riigitüüriil tugevat kätt,

kes neile kindla korra ja ühetaolisuse kindlustaks. Arvati, et kõige kohasem on võimsa käega kindral, kes toetub temale alluvatele vägedele. Sobivaks isikuks osutus Napoleon Bonaparte. Tema astus ühendusse kahe direktoriga ja teostas riigipöörde 9. nov. 1799. a. Ülejäänud direktorid sunniti lahkuma, parlament aeti sõjaväe abil laiali ja loodi ajutine konsulaat, kuhu kuulusid Napoleon ja kaks endist direktorit. Selle järel töötati välja uus põhiseadus, mis andis täidesaatva võimu konsulite kätte. Esimeseks konsuliks sai Bonaparte,

Moškva põlemine 1812. a.

alul 10 aastaks, hiljemini eluajaks (1802. a.). Napoleon Bonaparte'i kätte koonduski kogu valitsusvõim, teised konsulid olid ainult nõuandjateks. Kaks aastat hiljem, 1804. a., saab Napoleon Bonaparte Prantsuse keisriks.

Sõjakäik Venemaale. Napoleoni langemine. Egiptusest tagasi jõudnud, vallutas Bonaparte uuesti Itaalia. Selle järel purustas ta vaenlaste väed üksteise järel, lüües venelasi ja austerlasi Austerlitz'i ning preislasi Jena lahingus, ning sundis neid rahu tegema. Vene piirile lähenedes astus ta läbirääkimisse Vene keiser Aleksander I-ga, kes samal ajal otsis sõprust suure väepealikuga. Teades, et ta Napoleoni võita ei suuda, püüdis Aleksander aega võita ja salaja ette valmistada ta kukutamiseks. 1807. a. kohtusid mõlemad keisrid

Tilsitis (Neemeni ääres) ja jagasid eneste vahel Euroopa valitsemise. Aleksander I-le jäi tegevusvabadus Ida-Euroopas, Napoleonile aga Lääne-Euroopas. Sõprus ei kestnud aga kuigi kaua.

Prantsuse vägede poolt revolutsiooni ajal asutatud vabariigis pani Napoleon kehtima kuningriikliku korra. Valitsema aetas ta sinna oma sugulasi.

Tilsiti rahu järel allus Napoleonile kogu Lääne-Euroopa. Hulk maid ja rahvaid oma võimuses hoida polnud hõlpus.

Napoleoni vägede taganemine Venemaalt.

Napoleonile alluvad riigid ja rahvad pidid andma temale alatasa uusi vägesid, neid ülal pidama ja suuri summasid sõjakuludeks maksuma. Edasi sundis Napoleon oma võimuluseid riike (ka Venemaad) tunnustama nn. kontinentaalblokaadi, mille järgi nii kaubandus kui ka muu suhtlemine Inglismaaga ära keelati. Inglismaalt ja ta asumailt tulevaid laevu ei tohtinud ükski Euroopa riik oma sadamatesse lasta. Sel teel lootis Napoleon Inglise kaubandust hävitada ja Inglismaad sundida rahu paluma. Blokaadi tagajärjel muutusid kaubad, eriti aga koloniaalkaubad, väga kalliks ja said rahvale kättesaamatuks. Kõik see tekitas Euroopa rahvastes pahameelt, mis järjest suurenes. Siin-

seal tekkisid mässukatsed. Aleksander I ei tahtnud ka tekkinud seisundiga leppida, sest blokaad tõi Venemaale suurt kahju. Nii Napoleon kui ka Aleksander I tegid agarasti ettevalmistusi sõjaks.

Napoleon liikus 1812. a. kevadel Vene piirile poolemiljonilise väega, mis koosnes kõigist Prantsusmaa mõjualuste rahvaste väeosadest. Samal ajal oli Vene sõjavägi ligi 200 000 meest suur, mida juhatas Barclay de Tolly. Tema seisukoht oli taganeda ja vaenlast Sise-Venemaale meelitada. Smolenski linna juures kujunes suurem lahing, mille Napoleon võitis. Et senist Vene vägede juhatajat kui muulast ei usaldatud, määrati ta asemele Kutuzov. Vene väed taganesid ka nüüd, jõudes pealinna Moskvani, mida võitluseta ei tahtud vaenlase kätte anda. Moskva lähedal Borodino küla juures löödi teine ja kaugelt verisem lahing. Võideldi terve päev, kusjuures mõlemad pooled osutasid suurt vaprust. Venelased taganesid ja Napoleon sammus oma vägedega Moskvasse, kus ta ootas Aleksandrit rahu paluma. Viimane aga ei ilmunud. Vene pealinna leidis Napoleon tühjana eest, sest suurem osa elanikke oli põgenenud. Vaevalt olid prantslased linna asunud, kui see mitmest kohast põlema süüdati. Suurem osa linnast põles maha. Rahutegemisele ei maksnud mõeldagi. Ka tekkisid Prantsuse vägedes korratused, sest külm ja eriti toidupuudus andsid end igal sammul tunda. Napoleon andis käsu taganeda lõuna poole, viljarikkamasse Venemaa ossa, mis veel laastamata. See aga ei õnnestunud, sest venelased löid nad tagasi. Ei jäänud muud üle, kui tulnud teed tagasi minna. Külml, nälgi ja pealetungiv Vene vägi hävitasid Napoleoni väed. Napoleon ise pääses suure vaevaga Venemaalt ja ruttas Pariisi, et uusi vägesid luua ja korraldada. Aleksander I-ga liitusid nüüd Preisimaa ja Austria, et Napoleoni võimu lõplikult murda. Leipzigis lahingus 1813. a. said Napoleoni väed lüüa, mille järel liitlased tungisid Prantsusmaale ja sundisid Napoleoni troonist loobuma. Ta saadeti Vahemeres asetsevale Elba saarele valitsejaks.

Selle järel tulid liitriikide esindajad Viini kokku nõupidamisele. Varsti ilmus Napoleon uuesti Prantsusmaale, kus ta rahvahulkade ja sõjaväe poolt rõõmuga vastu võeti. Napoleon sai uuesti Prantsusmaa valitsejaks, kuigi üürikeseks ajaks. Waterloo lahingus sai ta uuesti lüüa, mille järel liitlaste vägi teist korda ilmus Pariisi alla. Nüüd saadeti Napoleon 1815. a. Euroopast kaugemale Püha Heleena saarele, kus ta 1821. a. suri.

1. Missugused maad vallutasid prantslased revolutsiooniaegsetes sõdades? 2. Millega on seletatav Prantsuse vägede suur edu? 3. Kuidas mõjustasid prantslased võidetud maade riiklikku korda? 4. Mida tead Napoleoni lapse- ja noorpõlvest? 5. Milliste mässude mahasurumisel oli Napoleon tegev? 6. Mille tõttu õnnestus Napoleonil Itaalia sõjas vastaseid võita? 7. Millal tegi Napoleon Austriaga rahu? 8. Kuidas mõjusid Napoleoni võidud Prantsusmaa majanduslikule olukorrale? 9. Miks tegi Napoleon sõjakäigu Egiptusse? Miks pooldas seda eriti direktorium? 10. Missugustel sise- ja välispoliitilistel põhjustel sattus direktorium hädaohtu Napoleoni Egiptuse sõjakäigu ajal? 11. Missugused eeldused olid Prantsusmaal Napoleoni võimuhääramiseks a. 1799? 12. Kuidas toimus 1799. a. riigipööre ning kuidas korraldati pärast seda Prantsusmaa valitsemist? 13. Milliseid riike võitis Napoleon enne Tilsiti rahu? 14. Kelle vahel ja millal tehti Tilsiti rahu ning milline oli selle sisu? 15. Milles avaldus Napoleoni ülemvõim Lääne-Euroopas? 16. Missugune Napoleoni korraldus tegi Venemaa talle eriti vaenlikuks ning mispärast? 17. Maini peamomente Napoleoni 1812. a. sõjakäigust Venemaale! Miks taganesid alatasa Vene väed? 18. Missugused riigid liitusid pärast 1812. a. sõjakäiku Napoleoni vastu? 19. Maini peamomente Napoleoni saatusest pärast 1812. a. sõjakäiku!

5. Reaktsiooniaeg Euroopas.

Peale Napoleoni langemist püüti Euroopas tagasi minna vana korra aegsetele valitsusviisidele. Algas reaktsiooniaeg. Paljud kodanikud olid pettunud revolutsioonist ja rahva valitsemisest, sest see oli toonud kaasa palju segadusi, vägivaldat ja verevalamist. Unustades absolutismiaja pahesid, ihati nüüd tagasi vana korda. Eriti aga ihkasid vana korra jaluleseadmist Euroopa suurriikide valitsejad.

Viini kongressil (a. 1815) otsustasid nad, et endised valitsejaperekonnad tuleb asetada jälle troonile kõigis neis riiges, kus nad kõrvaldati kas revolutsiooni või Napoleoni keisririigi ajal. Valitsejad, kes olid lubanud revolutsiooni või Napoleoni ajal oma rahvale uuendusi riigielus, ei mõelnudki nende lubaduste teostamisele. Seal, kus selliseid uuendusi oli tehtud, võeti nad osalt tagasi. Ainult mõnes riigis jäi kuningavõim parlamendiga piiratuks, näiteks Inglismaal ja Prantsusmaal. Aga rahvaesindajaid võisid Prantsusmaal valida ainult vähesed hästi rikkad kodanikud ning valitavad pidid olema samuti rikkad. Pealegi olid rahvaesinduse õigused kuninga omade kõrval äärmiselt väikesed, — nii ei tohtinud Prantsuse rahvaesindus isegi omalt poolt uusi seadusi arutusele võtta, viimaseid pidi ikka esitama kuningas.

Neid maid, kes olid vabatahtlikult toetanud Napoleoni, karistas Viini kongress maade võõrandamisega ning Napoleoni võitjatele andmisega. Nii jagati näiteks Poola Venemaa, Preisi ja Austria vahel.

Euroopa suurriikide valitsejad löid omavahel Püha liidu. Nad töötasid kaitseda kõikjal kehtivat korda ning elada üksteisega rahu. Euroopas hakkaski nüüd kauemaks ajaks kehtima rahu — ligi neljakümnel aastal polnud ühtki suuremat sõda.

1. Kuidas suhtus Viini kongress toimunud riigikorra muudatusisse? 2. Kuidas karistas Viini kongress Napoleoni pooldanud maid? 3. Kes löid Püha liidu ja mida nad töötasid? 4. Milline oli Püha liidu loomise tagajärg?

6. Soome alistamine Venele.

Rootsi-Vene võitlused 1710—1721. Nagu Eestimaa, nii kannatas ka Soome (kõiki Põhjasõja koledusi. Aastail 1710—1721 vallutasid venelased suurema osa Ida- ja Lõuna-Soomest. Vene väed rüüstasid ja põletasid sealgi külasid ning venelased jäid vallutatud aladele tegelikult peremeesteks, kuni Uusikaupunki rahulepinguga Rootsi ametlikult loobus Vene kasuks suurest osast Karjalast ühes Viiburi linnaga, samuti ka Käkisalmi ja Sortavala linnaga. Venele allutatud aladest moodustati eri kubermang, kus alamatel ametikohtadel olid kohaliku päritoluga isikud, aga juhtivatel kohtadel asusid venelased ja sakslased. Sakslased olid enamalt jaolt pärit Baltimailt. Seega allus Soome nüüd kahele riigile, mis olid teineteisele vaenlikud. Sellepärast kutsutakse Soomes seda aega suure vaenu ajaks.

Rootsi võimu lõppajastu 1721—1809. Rahu ei kestnud Vene ja Rootsi vahel kaua. 1741—1743 sõiditi Soome alade pärast jällegi veriselt. Rootsi oli sunnitud tagasi astuma oma aladest Soomes kuni Kymi jõeni. Nüüd hakkas Rootsi valitsus rohkem hoolitsema selle ala eest, mis temale Soomes oli veel jäänud. Uus sõda Vene ja Rootsi vahel, mis puhkes 1788, tekitas lahkhelisid Soome ohvitseride hulgas. Osa soome päritoluga ohvitseride löi nn. Anjala liidu, mille sihiks oli Soomet teha iseseisvaks riigiks Vene kaitse all, mis siiski ei õnnestunud. 1790 tehti rahu, aga 1808. a. tekkis jällegi sõda, mis lõppes 1809. a. Hamina rahuga. Soome läks nüüd täielikult Vene valitsuse alla.

Soomele jäi oma valitsus. Kõrgema võimu kandjaks oli siin valitsusnõukogu, mida hiljemini kutsuti senatiks. Vene võimu esindajaks oli siin Vene kindralkuberner. Soome asjade tegelikuks juhtijaks olid Peterburis eriline riigisekretär ja Soome asjade komitee, mille juhiks sai Armfelt. Maapäev, mis küll keisri poolt lubati kokku kutsuda, jäi mitmeks aastakümneks kokku kutsumata. Maad

valitsesid kitsa silmaringiga ja tegelikke tarvidusi mitte arvesse võtvad ametnikud.

Varemini Venele alistatud Soome alad ühendati muu Soomega ja moodustasid nüüd Soome suurvürstkonna. Aleksander I ajal oli rahvas üldiselt rahul Vene välitsusega, sest see oli vabameelne ja heatahtlik valitseja. Hiljemini aga muutus olukord teissuguseks.

1. Missugused olid Põhjasõja tagajärjed Soomes 1710—1714? 2. Missugused alad vallutas Vene ja millal läksid need ametlikult Vene valitsuse alla? 3. Kuidas kutsutakse aega, mil Soome oli kahe riigi vahel jaotatud? 4. Millal tekkisid uued võitlused ja mis oli nende tagajärg? 5. Mis oli Anjala äärit? 6. Missuguse rahuga läks kogu Soome Vene valitsuse alla? 7. Kuidas korraldati valitsus Soomes? 8. Kes oli Soome asjade komitee juht Peterburis? 9. Kuidas suhtus rahvas uude olukorda?

III. Pärisorjuse kaotamine Eestis.

1. Valgustusaja ideed tungivad meie kodumaale.

Katsed parandada talurahva olukorda. Valgustusaja ideed tungisid üle kogu Euroopa ja väljapoolegi. Igas Euroopa riigis leidis kirjanikke, kes said uute ideede vaimustatud levitajaks. Nagu eespool juba öeldud, leidis ka valitsejaid, kes tahtsid valitsemist korraldada nii, nagu valgustusaja kirjanikud soovitasid.

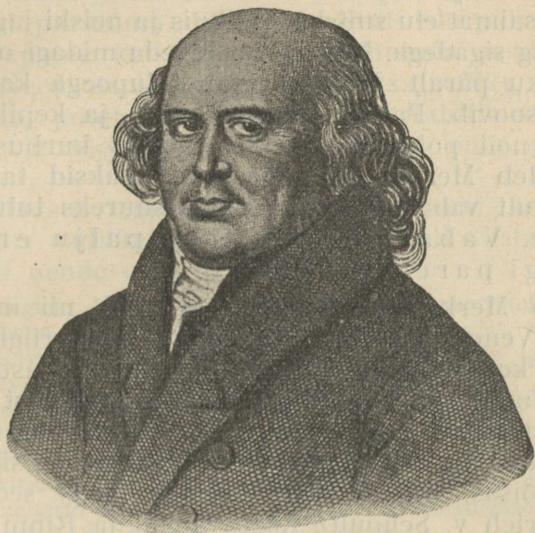
Katariina II oli vabameelne valitseja ja soovis teostada mitmeid uuendusi valgustusaja ideede kohaselt. Ta tegi isiklikult reisu meie kodumaale ja pani siin tähele talupoegade viletsat olukorda, halbu haridusolusid jne. Nagu eespool kuulsime, ei õnnestunud Katariinal uuenduste läbiviimine Venes. Baltimail lootis ta teha seda tagajärjekamalt, sest siin võis arvestada linnakodanikkude ja paljude vaimulikkude abi. Linnakodanikkude ja aadli vahel kestsid kogu aeg tülid aadli eesõiguste pärast. Katariina II algatus oli linnakodanikele teretulnud ja nad hakkasid seda väga innukalt toetama. Vaimulikud olid tagasihoidlikumad. Paljudel neist olid kirikumõisad ja seetõttu oli neil sageli kasulikum hoiduda mõisnikkude poole. Küll aga leidis neidki vaimulikke, kes olles tülis kohalikkude mõisnikkudega, astusid välja talupoegade kaitseks. Üks selliseid oli Torma õpetaja Johann Georg Eisen v. Schwarzenberg. Juba 1753. a. hakkas ta mõtlema pärisorjuse kaotamisest. Talupoegade sissetulekute suurendamiseks õhutas ta neid aiapidamisele, andes trükki esimese aiatöö õpperaamatu.

Peterburis käies lõi ta sidemed keisrikojaga ja mõjustas Katariina II katsetada Liivimaal uuenduste läbiviimisega.

Katariina II ettepanekul kirjutas J. G. Eisen von Schwarzenberg kirjelduse talupoegade seisundist Liivimaal. See ilmus 1764. a. pealkirjaga „Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus Liivi

maal sisseseatud pärisorjusest“. See oli esimene valgustusmeelne kirjutis, kuid avaldas kahjuks rüütelkonnale vähe mõju. Tema tähtsus oli aga siiski küllalt suur. See sai eeskujuks teistele samalaadseile kirjutisile, mis aitasid küsimust hoida päevakorras, hoolimata rüütelkonna vastupanust. Neis raamatuis seletati, et meie talupoegade seisukord on raskem kui kuski mujal. Kõigi viletsuste põhjus olevat pärisorjus.

Laiuse kirikuõpetaja Heinrich Johann v. Jannau kirjutab raamatu Liivi- ja Eestimaa talupoegade iseloomust ja

Garlieb Merkel.

pärisorjuse ajaloost. Tema arvates talupoja halvad omadused ja pahed, mille üle palju kaevatakse, pole loomupärased. Nad on tekkinud pärisorjuse õigusetuse tagajärjel. Kui talupojale kindlustada õigused ja kultuur, siis kaovad tema pahed iseenesest ja ta head omadused ning võimed hakkavad kiiresti arenema. Ta soovitas kindlustada talupojale tema eluaseme, kindlaks määrata vakuraamatuis tema kohustused mõisa vastu, avaldada rahvakeeles kõik talurahvaseadused ja korraldused selgel kujul, sisse seada kohtulik järelevalve nende elukorra üle, rohkem hoolt kanda koolide eest jne. Ometi ei soovita Jannau pärisorjuse kaotamist, sest harimatu talupoeg kasutaks oma vabadust halvasti ja muutuks õnnetuks.

Väga suurt mõju avaldas oma kirjutistega Garlieb Merkel. Ta oli õpetaja poeg ja pidas ühes mõisas Lätimaal kodu-kooliõpetaja ametit. Juba noorena hakkas ta lugema tähtsate meeste kirjatöid. Nende mõjul sai temast tuliseim pärisorjuse vastane ja vabaduse kaitseja. Ta küsis ühes oma töös: „Missugused olid lätlased ja eestlased ning missugusteks on nad saanud?“ Nad olid XII sajandil vabad, jõukad ja haritud rahvad. Ootamatult langesid kiriku kaitse all neile röövleina kallale saksa rüütlid, uputasid verega üle kogu Liivimaa ja orjastasid siinsed rahvad. Orjad peavad elama viletsaimat elu suitsuhurtsikuis ja neiski jagama ruumi kanade ning sigadega. Nad ei või lugeda midagi omaks. Kõik on mõisniku päralt. Mõisnik võib talupoega karistada nii palju kui soovib. Paljud surevad vitsa- ja kepihoopide all. Kaitsejaid neil pole. Nende elu on täis kurbust ja piina. Lõpuks ütleb Merkel, et mõisnikud peaksid talupojad ise vabatahtlikult vabastama. See oleks suureks tuluks mõisnikele endile. Vaba inimene teeb palju enam tööd ja pealegi paremat tööd.

Garlieb Merkeli tööd loeti igal pool, nii meil kui ka Saksas ja Venes. Ta tööd lugesid ka Vene riigimehed. Nii mõjus Merkel suuresti kaasa talurahva vabastamisele.

Küll räägiti ja kirjutati talurahva viletsast seisundist, kuid asi ei nihkunud siiski paigast. J. G. Eisen v. Schwarzenberg soovitas oma töös katsetada uuendustega esialgu mõnes üksikus mõisas. Õige tagasihoidlikult tegigi seda mõisnik Karl Friedrich v. Schoultz Ascheradeni ja Rihmani mõisas. Ta laskis oma eraseaduse ka trükkida, et teised mõisnikud võiksid seda eeskujuks võtta. Schoultz'i lootused osutusid petlikeks. Alles paarikümne aasta pärast leidis temale üksikuid järeletegijaid Eestimaal¹.

Tähtsam samm astuti Katariina II poolt. Ta laskis kindralkuberner George Browne'i kaudu teatada 1765. a. Liivimaa maapäevale kokkutulnud aadlile, et keisrinna on otsustanud piiri panna säärasele rõhumisele. Eriti nõudis ta mõisnikkude kodukari-õiguse piiramist. „Väikesimat ülesastumist karistatakse 10 paari vitstega, millega ei lööda seadusliku eeskirja kohaselt ainult kolm korda iga paariga, vaid niikaua kui vitstest on säilinud ainult kontsud, ja nahk ning liha maha langevad. Kuude ja nädalate viisi, sageli suurima

¹ Vigalas parun Üxküll, Ääsmäe ja Pajaka vallas parun Toll ja Allikul ning Ravakülas parun Stackelberg.

pakase käes, peetakse talupoegi kinni aitades, raudades ja pakkudes, vee ja leiva peal.“ Kogu maapäeval oli kindral-kuberneri ainukeseks pooldajaks Schoultz. Alles siis, kui Browne ähvardas vastupanust teatada keisrinnale, kes siis uuendused mõisnikelt nõu küsimata kehtima paneks, muutusid mõisnikud leplikumaks.

Browne'i ettepanekul maapäev tunnustas talupoegade omandiõigust valla svaraale, s. t. põllutööriistadele, loomadele, rahale, majakraamile jne. Teokohustusi ei tohi tulevikus suurendada ja mõisnikkude kodukari-õigust talupoegade suhtes pidi piiratama. Ka ei tohtivat edaspidi müüa talupoegi väljapoole kodumaad ega lahutada neid perekonna liikmeist. Need otsused tehti teatavaks „isaliku kingitusena“ rüütelkonna poolt väljaantuna „vabatahtlikust kristlikust liigutusest ja tõelisest inimarmastusest oma pärisalamate vastu“.

Neil otsustel tegelikku tähtsust ei olnud, sest maapäev, mis koosnes aadlikest, võttis otsused küll vastu, aga täideviimine jäi nende oma asjaks.

1. Missugune Vene valitseja muutus tähelepanelikuks meie talupoegade olukorra suhtes? 2. Missugustelt seisustelt võis ta loota toetust, uuenduste läbiviimiseks? 3. Millest olenes vaimulikkude tagasihoidlikkus? 4. Mis suhtes on J. G. Eiseni tegevus tähelepanuväärt? 5. Mida arvas H. J. v. Jannau Liivi- ja Eestimaa talupoegade iseloomust? 6. Millised olid tema parandusettepanekud pärisorjuse õigusetuse kaotamiseks? 7. Kes oli Garlieb Merkel? 8. Mis oli tema kirjutiste sihiks? 9. Missugust mõju avaldasid need kirjutised aadlile? 10. Mis suhtes on 1765. a. maapäev tähtis? 11. Kuidas muutusid aadlikud järeleandlikuks? 12. Missugused otsused võeti maapäeval vastu? 13. Kas need hakkasid kehtima?

2. Talurahva vabastamine.

Keiser nõuab talupoegade olukorra parandamist. 1804. a. seadus. Kui Aleksander I 1801. a. troonile astus, algas uuenduste aeg. Noor keiser oli vabaduspüüete pooldaja. Ta püüdis suurendada riigi võimu ja kärpida mõisnikkude suuri õigusi. Ta oli palju vähem järeleandlik kui ta vanaema Katariina II. Lugeses G. Merkeli teost sattus ta selle mõju alla. Ta nõudis, et parandataks talurahva olukorda või antaks talle priius. Juba Katariina II ajal oli Vene riigivõimu mõju Baltimaal tunduvalt suurenenud. Nüüd olid mõisnikud muutunud veelgi järeleandlikumaks, sest nende majanduslik olukord oli halvenenud. Nad lootsid noorelt keisrilt Eestimaa krediitkassa toetamist ega tahtnud teda talupoegade küsimusega pahandada. Ka oli kasvanud toleaks ajaks vaba-

meelsete mõisnikkude arv. Üks neist, Friedrich von Sivers, kes oli keisriga tuttav, pöördus viimase poole ja palus talurahva olukorra parandamist. Keiser oli sellega nõus, sest talurahva meeleolu muutus õige rahutuks.

Aastal 1802 ilmus Eestimaal talurahvaseadus. See oli aga rohkem aadli poolt uuenduste lubamine kui otsene seadus. Et see algas sõnaga „Iggaüks“, siis tuntaksegi seda sama nime all.

Selles lubati parandada talupoegade olukorda, kui nad oma kohuseid korralikult täidavad. Talupojale lubati endasoetatud vallasvara kohta omandiõigus ja talukoha kohta põline kasutamisõigus. Mõisnikud lasksid paista, nagu oleks see seadus tulnud mõisnikkude armust ja heasoovlikkusest. Ometi oli seadus väga puudulik. Talupoegade müüki ilma maata ei keelatud ära ja ka kohustused mõisa vastu jäid kindlaks määramata. Tegelikku tähtsust see seadus ei omanud, oli aga siiski teatavaks edusammuks.

Aleksander I.

Hoopis parem oli 1804. a. Liivimaal antud talurahvaseadus. Talupoega ei tohtinud müüa ilma maata ega olnud mõisnikul luba talu-

poega ilma põhjusega talust välja ajada. Talupojale kindlustati täielik omandiõigus nii vallasvara kui ka kinnisvara kohta. Talu suhtes jäi talupojale pärandatav kasutamisõigus. Talude kohustused mõisade vastu määrati kindlaks maa suuruse ja põllupinna headuse järgi. Talumaa hindamiseks ja mõõtmiseks moodustati vastav komisjon, mis pidi oma töö viima lõpule 14 aastaga. Kohustused kanti vakuraamatuisse. Taluperemehed jäid vabaks mõisniku kodukariõiguse alt ja väeteenitusest. Kui need nõuded esitati Liivimaa maapäevale, tõusid suured vaidlused ja äge pahameeletorm. Väideti, et Eestimaa mõisnikud on läbi viinud ainult mõningad väikesed uuendused ja saanud tasuks selle eest suure toetuslaenu. Nemad aga peavad ohverdama oma sissetuleku peaaegu mitte millegi eest. Vaidlused läksid ägedaks. Raske oli aga maapäeval keisri tahet mitte arvestada. Lõpuks saadi asjast seega üle, et talude suurust ei arvestatud

mitte ainult põllupinna, vaid ka heinamaa järgi. Nii saadi ikkagi tõsta talupoegade koormisi. Liivimaa talurahvaseadus kinnitati 1804. a. Seega oli talupoja olukord Liivimaal uue seadusega märksa parem kui Eestimaa.

Uue seaduse kehtimapanekul tuli kõik talumaad mõõta ja hinnata. Selleks moodustati komisjonid. Mõisnikud püüdsid talupoegade maid suuremaina üles anda, et sel teel suurendada nende koormisi. Talupoegi ähvardati peksu ja karistusega ja nii tunnistasid need ise ka sageli valet. Väga mitmes kohas anti hindamiskomisjoni liikmeile altkäemaksu. Talupojad lootsid koormiste kergendust, aga asi muutus sageli vastupidiseks. Paberil oli seadus paljutöötav, kuid tegelikult „oli ta nagu lõõtspill, mida mõisnik oma tahte järgi kokku ja lahti tõmbas“.

Ka Eestimaa aadel pidi parandusi ette võtma oma 1802. a. talurahvaseaduses „Iggaüks“. Ägedate vaidluste järel võttis Eestimaa maapäev 1804. a. vastu uue talurahvaseaduse. See seadus avaldati eesti keeles kahes osas: „Eestima Tallorahva Seadus“ ja „Eestima Tallorahva Kohto-Seadus ehk Valla-kohto Kässoramat“. Parandusist hoolimata oli uue seaduse sisu palju tagasihoidlikum ja vähem lubav. Talupoeg jäi endiselt maa külge kinnitatuks. Talle kindlustati õigus vallasvara omandada ja mõisahärra peale kaevata. Kinnisvara omandamise õigust talupojale ei antud. Tema väljatõstmine talust jäi endiselt lubatuks. Mõisniku kodukari-õigust piirati 30 kepihoobini. Talukoormised olid määratud kindlaks vakuraamatuis, kuid selles kõrguses, nagu nad olid kujunenud tegelikus elus. Nende ümberhindamist lubati aga ainult siis, kui talupojad esinevad põhjendatud soovidega. Ka hindamise alused olid väga ebamäärased, seetõttu ei läinud talukoormiste täitmine põrmugi kergemaks.

1816. a. ja 1819. a. talurahvaseadus. Nii Eesti- kui ka Liivimaal pandi suuri lootusi uutele seadustele. Aga varsti pettusid talupojad, kui sai teatavaks nende seaduste sisu. Seaduse kehtimapanekul tekkis rahutusi talupoegade hulgas. Ka mõisnikud polnud rahul. Neile tundusid uued seadused kammitsaina. Riigivalitsuski pidas uut seadust, eriti Eestimaa, puudulikuks. Talupojad ise öelnud uute seaduste kohta, et see on „vana hobune uue sadulaga“. Nii ei olnud õieti keegi rahul uute seadustega ja valitsus hakkas rohkem kontrollima aadli tegevust. Vene siseminister laskiski välja tõtada uue seaduse, mis esitati 1810. a. Eestimaa maapäevale. Aadli hulgas tekitas see suurt ärevust, sest eelmissigi uuendusi

peeti suureks kitsenduseks. Ent kõigile oli selge, et keiser oma nõudest ei tagane. Nii oli tarvis otsida võimalusi, kuidas võimalikult väheste oma õiguste kärpimistega toime tulla.

Mõisnikud hakkasid ise otsima väljapääsu, kartes, et muidu valitsus võtab seaduse algatuse endale, mis võib osutada mõisnikele kahjulikuks. Samal ajal muutis oma seisukohta ka vabameelsemad mõisnikud. Nad nõudsid, et talupoeg vabastataks täielikult, kuid maata. Nende eestvõitlejaks sai Liivimaal Samson von Himmelstierna. Ta oli õppinud välismaal ja muutunud seal talurahva priiuse pooldajaks. Talupojad olid vabastatud juba mitmes riigis. Prantsusmaal oli revolutsioon vabastanud jäädavalt sealse talupojad maksudest ja muist kohustusist mõisniku vastu ning andnud neile maadki. Preisid vabastati ainult osa talupoegi maaga. Poolas said talupojad isikliku priiuse, kuid maata. Meie maa mõisnikest oli suur enamik selle poolt, et rahvale antaks isiklik priius. Selle eest nõudsid nad aga väga suurt tasu: rahvas pidi saama küll priiks, maa aga pidi jääma mõisnikele. Nii toimuski. Tallinnamaal saabus vabastamine varemini kui Liivimaal. Kui valitsus nõudis kindlalt orjuste vähendamist ja kindlaksmääramist ning maade hindamist, siis otsustasid mõisnikud 1811. a. talupojad priiks lasta. Asuti vabastamise seaduse väljatöötamisele. Oli viimane valmis, siis kinnitati see keiser Aleksander I poolt 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse nime all. Liivimaal toimus talurahva vabastamine paar aastat hiljem. Siin otsustas 1818. a. mõisnikkude maapäev talupojad vabastada. Kui komisjon oli talurahva vabastamise seaduse välja töötanud, kinnitati see keisri poolt 7. aprillil 1819. a. Need seadused sündisid välise surve mõjul. Aadel püüdis neid kohastada selliseiks, et nad oleksid temale vähem kahjulikud. Talupoeg pidi tooma suure ohvri oma priiuse eest — tal ei olnud enam mingit õigust maale. Mõisnik võis nüüd jälle maa eest nõuda koormisi oma tahte järgi, võis talumaid mõisastada jne.

Talurahva vabastamine kuulutati välja. Rahva meelepaha. Priikslaskmine kuulutati Liivimaal välja aasta hiljem, 1820. a. See toimus pidulikult kirikuis — kõigepealt Riias, kus elas kindralkuberner, ja varsti peale seda ka maakirikuis. Igal pool kaunistati kirikuid. Koori-äärtele ja pingi-käsi puile pandi särava küünlad. Metsast toodi kuuski ja punuti pärgi kiriku ehtimiseks. Rahvast voolas murruna kirikuisse. Rahva lootused ei läinud aga täide. Oodati rohkem, kui andis priikslaskmise seadus. Talurahvas sai 1816. a. ja 1819. a. seadusega

küll isiklikult priiks, kuid maa jäi ikkagi mõisniku omaks. Pettumus ja meelepaha oli suur. Keelati koguni ära priiusest kirjutada ja kõnelda.

Isikliku priiuse tähtsus. Siiski oli isiklikul priiusel küllalt suur tähtsus eesti rahva elus. Esialgu oli priiuse küll väga piiratud. Talupoeg pidi veel põllumeheks jääma, sest ta ei tohtinud asuda linna ega minna teise kubermangu. Isegi ühest vallast teise ei tohtinud talupoeg loata asuda. Liikumisõiguse üle kubermangu piiri sai ta Liivimaal pärast 1832. a. Nüüd võis ta muuta elukohta ja valida endale vabalt üht või teist ametit, ja koguda edukamalt isiklikku varandust.

1. Missuguseid uuendusi töid 1802. ja 1804. a. talurahvaseadused? 2. Kelle valitsuse ajal anti need seadused? 3. Milliseil põhjusil muutusid mõisnikud järeleandlikumaks? 4. Missugune mõisnik avaldas keisrile suurt mõju nende seaduste ilmumisel? 5. Missugune mõisnik töötas eriti agaralt pärisorjuse täieliku kaotamise heaks? 6. Missuguseid puudusi oli seadusel „Iggäüks“? 7. Milliseid paremusi oli Liivimaa 1804. a. seadusel? 8. Kuidas suhtus Liivimaa maapäev 1804. a. seaduse eelnõusse? 9. Kuidas said mõisnikud siiski suurendada talupoegade koormisi? 10. Kuidas iseloomustada maa-hindamiskomisjonide tööd? 11. Miks Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus ei toonud parandusi talurahva oiukorda? 12. Miks ei läinud talukoormiste täitmine Eestimaal kergemaks? 13. Kas rahuldasiid uued seadused talupoegi ja valitsusvõime? 14. Miks algatasid mõisnikud ise uuendusi? 15. Missugused riigid olid eeskujuks talupoegade vabastamisel? 16. Mis aasta seadustega vabastati talupojad pärisorjusest Eesti- ja Liivimaal? 17. Missuguseid suuri puudusi omasid talurahva vabastamise seadused?

IV. Teoorjuse aeg.

1. Rahva töö. Maksud. Toitumine.

Talupoeg muutub lühiajaliseks rentnikuks. Isiklikult priiks saanud eestlaste elu ei muutunud sugugi paremaks. Rängale pärisorjuse ajale järgnes raske teoorjuse aeg. Maa oli täiesti mõisniku omaks saanud. Tahtis talupoeg maad harida, siis pidi ta selle mõisnikult rentima. Mõisnik rentis aga maa üsna lühikeseks ajaks, kõige enam 3 aastaks. Nii muutus talupoeg põlisest taluvaldajast-peremehest lühiajaliseks rentnikuks. Mõisnik ei tahtnud pikemat rendilepingut teha. See oleks ta vabadust piiranud. Tollal laiendasid mõisnikud alatasa mõisamaid ja asutasid juurde uusi karjamõisu. See toimus talurahva käes olevate maade kulul. Lühikesee rendiaja pärast ei tahtnud talupoeg suuremat hoolt kanda oma maa eest. Ta teadis, et aasta või paari pärast läheb maa tema käest ära ja ta jääb tööviljast ilma. Teistele orjata polnud aga talupojal mingit huvi.

Põllundus ja karjandus. Pealiskaudse maaharimise, kehva karjanduse ja talupoegade tuimuse tõttu tungis vaesus majja. Pealegi hariti põlde üldiselt isaisade eeskujul. Aleja kütisetegemine olid ikka veel viisiks. Siiski hakati teoorjuse ajal juba põhjalikumalt põlde harima. Külv toimus käsitsi. Mõisas käis külvamas harilikult peremees ise. Külvajaile antud igal õhtul naps viina. Heinategu toimus samuti nagu meiegi päevil. Niidumasinat muidugi ei tuntud. Käsitsi toimus ka viljalõikus. Tarvitati sirpi ja vikatit. Raskeimad tööd olid rehepeks ja rabamine. See algas väga vara, juba enne päikesetõusu. Rabati vastu seina või tarvitati rabamispinki, millel teine ots oli madalam. Rehepeks toimus koolide ja vartadega. Vartadega peksu võime näha meiegi päevil näit. Kihnus, Saaremaal ja Muhus.

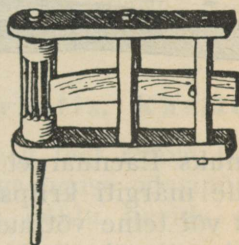
Ka karjandus seisis madalal järjel. Kariloomad olid väga väikesed. Talvel olid nende peatoiduks õled ja külm vesi. Kui heinu anti, siis halvemaid. Säärase kehva loomasööda tõttu

andis kari väga vähe tulu. Kari käis väljas külade viisi. Karja hoidis üks ühine karjus, kellele abilisiks olid lapsed. Karjuseil tuli tihti võidelda huntidega, kes tungisid karja kallale. Neid hirmutati eemale näit. pasunat puhudes.

Väikesed olid ka eesti hobused, kohati nii väikesed, et neid välismaale olevat viidud lastele ratsahobusteks. Ka hobuseid käidi koos karjatamas. Seda nimetati õitsil käimiseks. Õitsil käisid poisid ja tüdrukud. Hobuste eemalepeletamiseks keelatud kohast tarvitati isesugust riista, käristit. Neid tarvitati ka huntide eemalehirmutamiseks.

Peale hobuste tarvitati künni- ja veoloomadena ka härgi. Umbes 100 a. tagasi võis Tartu turul tihti näha talupoegi vankri ette rakendatud härgadega.

Teotegemine. Talupoja vaesumist soodustas suuresti kõrge teorent. Talupoeg pidi tema käes oleva maa eest mõisale tegu tegema. Rendilepingut tehes pidi ta kõigega leppima, mida mõisnik nõudis. Mõisniku nõuded suurenesid aga alatasa. Peremees ise küll teol ei käinud, ta saatis sulased ja tüdrukud. Kellel rohkem maid, sellelt nõuti nädalas ka rohkem teopäevi. Teopäevade arvet peeti nn.

Käristi.

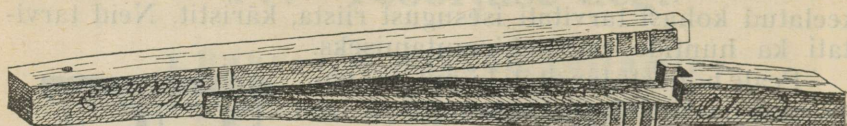
Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele aga hobusepäevad.

teopulkade abil. Teopulgale märgiti kriipsukestega, kui palju üks või teine talu on jala- ja hobusepäevi teinud. Peale harilikkude teopäevade pidi talupoeg veel abipäevi tegema. Nende arvul polnud mingit piiri. Abitegu nõuti näit. külvi-, heina-, lõikuse- jne. ajal. Et mõisnikud hoolega viina põletasid ja õlut pruulisid, nõuti ka selleks teomehi. Tegu ei tehtud ainult mõisas. Koduseks teoks anti näit. kedrata linu, kraasida villu, kududa villast ning linast riiet jne.

Kui mõisahärra läks jahile, siis aeti kogu külarahvas kokku. Nad pidid hirmutama loomi jahimeestele vastu. Jahid nõudsid sügiseti, mil neid harilikult peeti, talupojalt palju päevi. Teolised olid mõisas kindla valve all. Siin liikusid peale opmani veel kupjad ja kiltrid. Rahva vastu olid need üks tigidam kui teine. Väikesimalegi vääratusele või eksimusele

järgnes peks. Pole siis ime, kui rahvas mõisaametnikkude kohta ütles: „Kilter, kubjas, aidamees — need on põrgus kõige ees.“

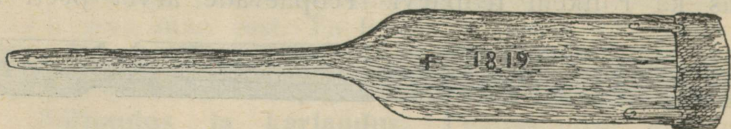
Maksud. Toitumine. Peale teotegemise langes talupoja õlule veel rida teisi kohustusi. Need olid mitmesugused maksud, näit. mõisnikule maa eest, siis kirikuõpetajale ja ka magasiata. Magasiadast said talupojad puuduse korral vilja

Magasipulk.

laenuks. Laenuarvet peeti isesuguste magasipulkade abil. Neile märgiti kriipsudega, kui palju ja missugust vilja oli üks või teine võtnud. Üks pool pulgast jäi magasiata, teine poolanti võlgnikule.

Maksud võtsid talupoegadelt suure osa nende viljasaagist, mis iseenesest ei saanud olla kuigi suur. Tahtes või tahtmata tungis vaesus majja. Talupoeg pidi seepärast tihti leppima

Aganalan, mille peal näha aasta-arv ja õuemärk.

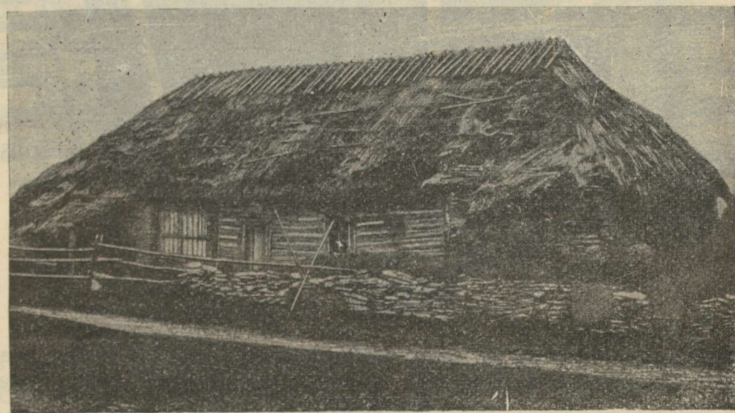
aganaleivaga, rääkimata nälja-aastaist. Aganad tambiti suures puukünas peeneks isesuguse raudteralise labidaga — lasnaga. Sel teel saadud aganaid pandi leivajahule võrdlemisi palju juurde. Leib saanud seetõttu väga kerge ja kuiv. Rahvasuu räägib, et säärasele leivale pole tohtinud tuld ligigi viia. Leib oli tollal väga tähtis toiduaine talupoja laual. Teomehele pandud nädalaks mõisa kaasa kõigepealt 25 naela leiba, siis 1 karp silku ja 15-toobine lass rokka (suppi). Talupoja laual võis harva näha liha, harilikult tarvitati kala ja piima. Söödi ka kama, kilet ja kanepitempi.

Jookidest olgu nimetatud meest valmistatud mõdu ja õllerabast või leivast valmistatud taar. Hea meelega joodi ka õlut. Seda pruulisid kõik. Õlut võis leida igas talus kirikupühade ja perekonnapidude ajal.

1. Miks tegid teoorjuse ajal mõisnikud enamasti ainult lühiajalisi rendilepinguid? 2. Kuidas mõjusid lühiajalised rendilepingud talupoja töö-
innule ja majanduslikule seisundile? Põhjenda! 3. Võrdle teoorjusaegset
külvi, heinategu, viljalõikust ja rehepeksu meieaegsega! 4. Millega toideti
teoorjuse ajal karja talvel ning kuidas oli korraldatud suvel karjatamine?
Millised olid kariloomad oma suuruselt ja tulukuselt? 5. Mida tähendavad
sõnad „õitsil käimine“ ja „kärsti“? 6. Milliseid loomi tarvitati veel peale
hobuste veeloomina teoorjuse ajal? 7. Loenda talupoega harilikke ja era-
korralisi teokohustusi! 8. Missuguseid teoorjusaegseid kohtuasutisi sa tead?
Milliseid süütegusid nad arutasid? 9. Kellel oli toleaegeis kohtuis suu-
r mõju? 10. Missuguseid kohtuid vihkasid talupojad eriti ning mispärast?
11. Mis olid teo- ja magasipulgad? 12. Missuguseid makse pidi talupoeg
teoorjuse ajal maksma? 13. Mis on lasn ja milleks teda tarvitati? 14. Kui
palju umbes anti teomehele iga päeva jaoks leiba kaasa ning miks nii palju?

2. Elamud. Tarberiistad. Rõivastis. Käsitöö.

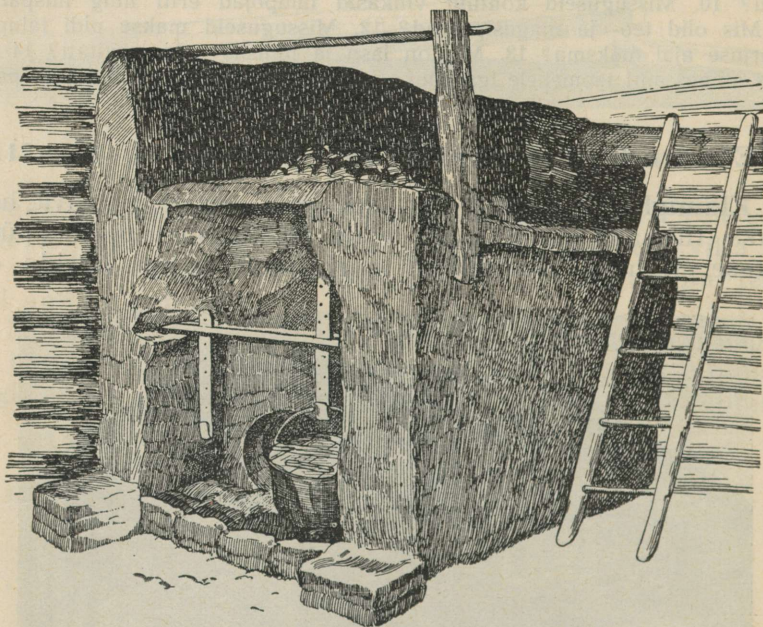
Elamud. Ränk päris- ja teoorjuse aeg tegi rahva hoo-
letuks, tuimaks ja ähvardas võtta talt igasuguse edasipüüd-
likkuse. Rahvas ei suutnud korralikult põldu harida ega

Suitsutare Tallinnamaal.

oma kodu korraldada. Elati viletsuses, suitsuses ja pimedas
rehetares. Külmil talviseil ajal tuli sedagi pisemate kodu-
loomadega jagada. Rehetoa otsas oli rehealune, kus hoiti
talvel loomi. Loomi hoiti ka saunas, näit. lambaid, sest
sageli polnud iseseisvaid lautu. Rehetuba oli ka viljakuivata-
miseks ja peksmiseks. Selleks olid ehitatud parred, kuhu vili
peale pandi. Rehetoa nurgas oli suur korstnata ahi. Ahjusuu
esisel oli kolle ehk lease, kus keedeti. Suits läks välja
uksest ja selle kõrval olevast väikesest paja-august. Leidus

ka teisi paja-aknaid, kuhu laud ette pandi. Kui kütmise ajal tekkis rohkesti suitsu, lamasid inimesed pikali maas, kuni suits välja läks. Oli ahi kōetud ja ukсед suletud, läks rehetuba väga soojaks. Mõnedes taludes olid rehetõa otsa ehitatud ka kambrid. Need olid esialgu ahjuta ja lihti ka akendeta. Kambrid olid sageli enam panipaigaks kui elamiseks. Ainult suvel magati seal. Põrandad ehitati savist, Põhja-Eestis aga paekivist. Ainult Saaremaal võis leida puu-

Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk koldel keedeti. Leest eespool ühel või mõlemal pool asetses keetja iste, lõugaskivi.

põrandaid, klaasaknaid ja suitsuta tube. Viimased tekkisid mujal alles teoorjuse lõpul, s. o. XIX sajandi keskel. Rehetõas elatakse mõnel pool veel praegugi, näit. Kihnus ja Läänemaal. Praegune rehetuba erineb tunduvalt teoorjuseaegsest, näit. Kihnus. Kihnu saarel korstnata eluruume enam ei leidu. Rehetuba on võrdlemisi valge ja puhas, laudpõrandaga ning valgeks lubjatud kuni parteni. Lubjatakse mitu korda aastas, harilikult enne suuri pühi.

Elamu ise oli tollal võrdlemisi väike. Katused olid õlgedest või pilliroost ja sammaldunud. flustisi põlnud kuski

näha. Eestlaste elamud olid väga üksteise sarnased ja näisid üldiselt väga viletsaina.

Elamute sisustus. Ka majakraam oli lihtne ja viletsavõitu. Istumiseks tarvitati lihtsaid pakke ja pinke. Leidus ka punutud toole. Tool oli haruldasim iste. Ta esines enamasti au-istmena, näit. istus pruut toolil, kui teda tanutati. Söögilaud oli tehtud vaiade otsa. Nii laud kui pink olid

Tulerauad.

Tulejalg. Selle ülemist osa nimetati pilakuks, mis rauast tehti. Pilaku vahele pandi piirg põlema.

Küünlaahelad. Lae külge pandav küünla-
lühter.

tihti kolme jalaga. Konarlikul savipõrandal seisid sellised paremini tasakaalus. Voodi oli niisamuti lihtne. Magati ka pikil ja ühest lauast tehtud pinkidel, mis ulatusid ühest rehetoa seinast teise.

Ruumide valgustus. Ruumi valgustas seinaprakku lükatud põlev piirg. Tuld saadi raiumise teel. Selleks tarvitati tulerauda, tulekivi ja kasekäsna. Raiumine toimus tuleraua seljaga vastu tulekivi. Tekkinud tuli sütitas vastu kivi surutud käsna põlema. Piirud kisti kiiniga või pussiga piirulõmmudest. Piirupuid leotati enne ja kuivatati. Leotati selleks, et piirud hästi jookseksid ja põlemisel ei suitseks. Piirutulega käidi ettevaatlikult ümber. Tule alla pandi nõu, kuhu kukkusid sõed. Mõnel pool oli rehe all nurk, kus piirg

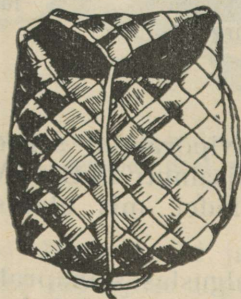
põles, savitatud. Eriliste tööde korral hoidis piirgu inimene. Kui rätsep tallu tuli, oli talle tulenäitajaks harilikult karjus.

Tarvitusel oli ka raudne pilak, mille vahele piirg pisteti. Piiru tõrjusid välja hiljemini küünal ja lamp.

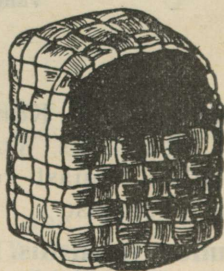

Kannusid.

Tarberiistad. Peaaegu kõik majas leiduvad tarberiistad olid puust. Valitses nagu mingi puu-ajajärk. Puust olid kausid, kannud, soola- ja muud karbid ning mitmesugused vakad, uhmid, lusikad ja kulbid, panged jne. Tehti ka tohust

Puukoore sugadest mürss toiduainete kaasa võtmiseks.

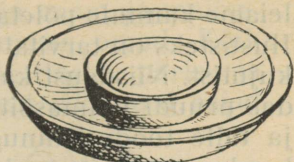

Tohusugadest mürsskorv võõde hoidmiseks.

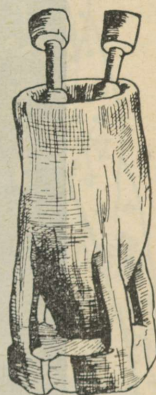
mitmesuguseid asju, näit. kärke raha, sõrmuste ja muude ehteasjade ning ninatubaka tarvis. Siis soolapudeleid, noatuppi ja märsse leiva ning muu vara hoidmiseks, kui tööle mindi. Tarbeasjad olid ilustatud, iseäranis aga kannud. Ilustistena

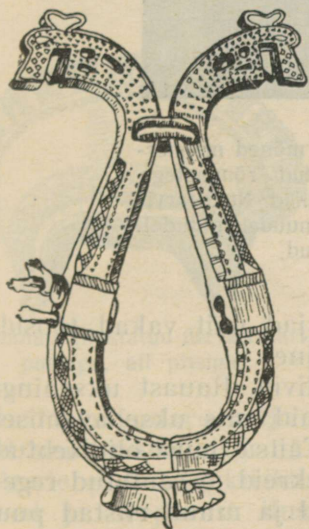
Öllekann, mis ilustatud käepideme all rattaga ja käepideme peal ning kaanel hobusepea kujutisega.

Kupuliud ehk kauss, mille keskel samast puust kupp kastmete (soola, või jne.) jaoks.

Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.

Kaunistatud rangid.

Löigetega kaunistatud vaalikurikas.

Pesukurikas.

leiame kannule põletatud täppe, nõobikesi, kassikäpakirju jne. Ilustisteks on tarvitatud kannu käepideme kohal ka hobusepea kujutist. Niisugust kannu kasutati pulma ajal: hobune tähen-
das pruudi pulmasõitu, sest pruut sõitis peigmehe koju ratsa
ja talle toodi kannuga õlut vastu. Sageli oli kannul kahe-
kordne põhi ja seal vahel herved. Ihusaimad olid kannud

Kulpe ja lusikaid. Viimaste hulgas mõned meister-
likult ühest puust külgenikerdatud rõngastega
ja kahe või kolme kahaga naljalusikad. Neid tarvi-
tati naljaheitmiseks pulmades ja muudel pidudel.
All kolme jalaga laud.

saartel. Ilustatud olid ka teised tarbeasjad, näit. vakad, toosid, karbid, vaali- ja pesukurikad, rangid jne.

Puust olid tehtud ka lukud ja riivid. Rauast uksehingi leidus vähe. Enamasti tarvitati sagaraid, mis ukse avamisel ja sulgemisel kriuksusid ja kiunusid. Täitsa puust olid tehtud ka vankrid ja reed. Raudtelgedega vankreid ja rautatud rege-
sid ei tuntud. Rauast olid näit. kirved ja muud riistad puu
ümbertöötamiseks ning pada.

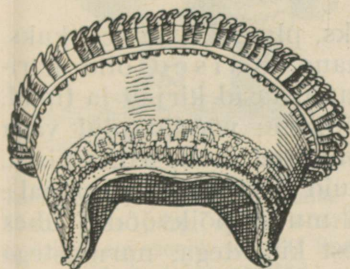
Rõivastis. Naise ülikond. Käsitöö. Palju enam ja maitsekamalt olid ilustatud rõivad, peamiselt naiste omad. Kõik tarbeasjad olid enamasti meeste kätetöö. Raske päris- ja teoorjus ei jätnud aega ilustamiseks. Pealegi jäid need asjad

Pottmüts.

Mulgi rätik sirgelt langeva sabaga. Otsaesine oli punane ja ilustatud mitmesuguste kirjadega. Külgäärtel suured punased ristkirjad.

Kabimüts (ilustatud ülevalt hari-paelaga, all pitsiga).

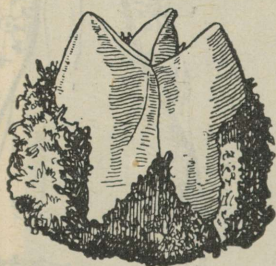

Murumüts. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. Murumütsi kandsid peasjalikuult mehed.

pimeda suitsutare nelja seina vahele. Kellegi silm ei ulatunud neid sinna nägema. Rõivad läksid aga ühes kandjaga võõrsile, pidudele, kirikusse ja ka mujale. Rõivaid nägid kõik teised ja seepärast ilustatigi neid enam. Iga neiu tahtis teisest rohkem silma paista.

Ilustatud rahvarõivaid kannavad naised veel praegugi, näit. Muhus, Kihnus, Saaremaal ja Setumaal. Naise ülikonna osad olid ühel või teisel kujul ilustatud, kirjatud, olgu need peakatted või rõivad. Peakattedeks olid rätikud, kabit- tutt- ja pottmüts ning tanud. Talvel kanti ülle (Saaremaal), kolme või nelja topiga müts (Lääne- ja Pärnumaal), lont- ehk kõrvmüts (läki-läki) ja punast kübarat (Lõuna-Eestis). Viimane tehti lambanahast, lagi punasest riidest.

Vanemal ajal tarvitati ainult pikki kehakatteid. Eesti naised kandnud muiste soojal ajal ainult pikka särki. Selles käidud mõisas, kuid käidud ka kirikus. Kirikusse minnes tõmmatud pikk-kuub peale. Säärane pikk kehakate jagunes

Kolme topiga müts karus- nahast äärega ja punasest riidest lagipealsega.

Sarvik üll kahe sar- vega, punase lagi- pealsega ja karus- nahast servaga.

aja jooksul kaheks — käisteks (jakiks, pluusiks) ja seelikuks. Niisugune ülikond näis meeldivamana. Käised olid hari- likult valgest linasest riidest. Neid kaunistasid kirjad ja tipud. Seelik oli palju värvikam ja vöödiline; vöödid olid väga mitmesugust värvi, näit. pruunid, punased, kollased, sinised, valged jne. Leidus ka musti seelikuid (Muhus, Saaremaal), mille alläares punased, valged või muud põikvöödid ühes valgete kirjadega. Seelikut kattis eest kirjadega, narmastega või mõnel muul kombel kaunistatud põll. Jalgu katsid sukad. Need olid värvilised ja kaunistatud sissekootud või pealeõmmeldud kirjadega. Mõnel pool oli viisiks, et naised kandsid punaseid, mehed aga siniseid sukki. Üsna lihtsad olid jalatsid. Kanti juba saapaid ja kingi (Saaremaal ummis- kingad). Harilikeks jalatseiks olid ikkagi viisud ja pastlad. Saapaid kanti ainult uhkuse pärast. Kanna all olid rauad, mis kivipõrandal tantsides tuld löid.

Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, seljas nõorkuub („särk“), suveseelik valgest linasest riidest, jalas pastlad.

Pealistrõivaiks olid näit. L.-Eesti värviliste nõõridega kaunistatud pikk-kuub, rüü ja kasukas, mida kanti talvel. Talvel kanti käes ka labakindaid, mis olid hästi kir-

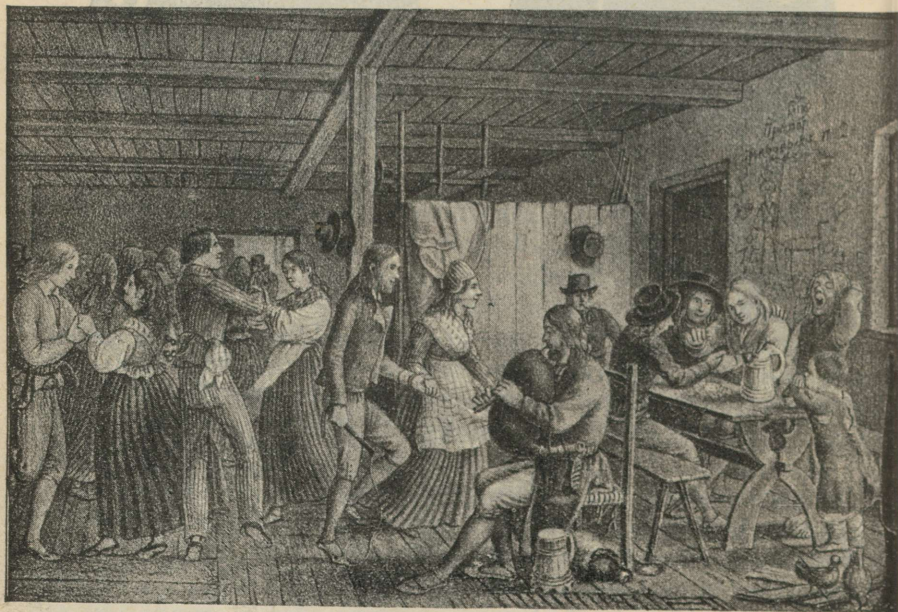

Mustjala naise ülikond, nagu see esines teo-orjuse aja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu“, käised (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (üleväl kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põikitriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred kuldkirjaga ilustatud. Jalas ummiskingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

jatud. Käest ära võttes pisteti nad vöö vahele. Kindad mängisid tähtsat osa pulmakombeis: neid kingiti harilikult. Pruut näit. kinnitas igale noormehele kindad käsivarrele. Pulmakindad

Kindaid, sukki, sokke ja viiske.

Eesti muistsed pulmad.

olid harilikult palju ilusamad. Saaremaal (Mustjalas) olid väga moes pikad narmastega kindad. Pulmakombeis mängisid tähtsat osa ka võöd. Pruut jagas neidki peigmehe sugulasile. Ka köideti võid pulma ajal õllekannude ja torupilli külge. Viimane oli üle Eesii tuntud mänguriist. See oli nahast tehtud ja puhuti õhku täis. Mängiti aukudega torukesel, millel

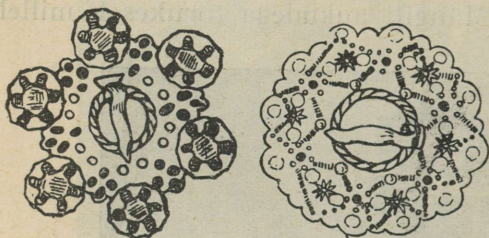
Torupilli-mängija.

keel sees oli. Torupilli külge seotud võõ jäi muidugi mängumehele.

Vööid tarvitati ka muil korral. Näit. köitis raske töö tegija endale võõ ümber, et mitte end ära tõsta või venitada. Viimasel põhjusel kanti kõvasti ümber keha tõmmatud võöd ka õõsi magades. Mõnel pool olid võöd väga pikad, ligi 20 meetrit. Võöd olid harilikult ilusasti kirjatud ja neid kanti ehteasjadena.

Ehteasjad. Ehteasjuna kanti rinnanõelu, sõlgi ja preese. Sõled olid ümmargused kuhjataolised rinnanõelad mitme-

suguses suuruses. Iseäranis suured olid nad Setumaal. Mujal olid sõled palju väiksemad. Selle asemel kanti neid aga kohati mitu tükki korraga, näit. saartel 4—6. Preesid olid madalad ja tihti ilustatud kivikestega. Peale sõlgede ja preeside kanti

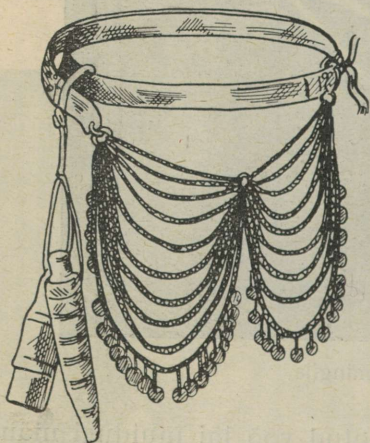

Harilik ja kividega prees.

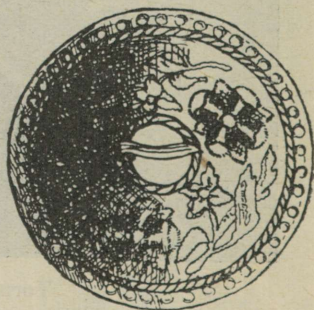

Kaapkübar.

veel sõrmuseid ja rahasid. Mõnel pool (Viljandimaal) olevat ligi 40 rubla eest hõbedat rinnal kantud. Kaelas rippusid nõõri otsas ka hõbehelmed. Kõige harilikumad ehteasjad olid siiski sõrmused. Väga huvitavad olid rõhud. Neid kand-

Rõhud.

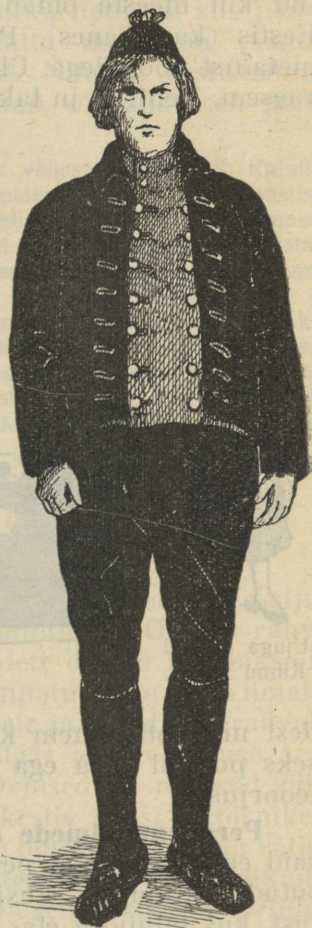

Sõlg.

sid juba arvatavasti vanad liivlased. Rõhud koosnesid vaskkettidest ja nende küljes rippuvaist ümmargusist vasklitreist, nagu pildil näha. Nii palju kõlisevast metallist ehteasju kanti osalt seepärast, et teiste tähelepanu enesele tõmata. Nad helisesid kõndimisel, iseäranis tantsides.

Mehe ülikond. Mehe ülikond oli palju lihtsam. Peas kanti kaabusid, torukübaraid ja murumütse, talvel mitmesuguseid

nahast mütse. Need peakatted olid ilustisteta ja lihtsad. Suvel töö ajal olid kehakatteks särk ja takused püksid, millel pöör-ees; jalas olid viisud. Pühapäevavarõivaiks olid lühikesed kar-

Tarvastu mõisa „Ants“. Ülikond: peas lont-
müts („läki-läki“), seljas pikk-kuub ja kasu-
kas, mille alt näha piht-kuub ja hame
(„särk“) ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

Põide mehe ülikond: kuub
(„vatt“), vest ja kints-
püksid, peas tuttmüts,
jalas sukad ja pastlad.

mist villasest riidest püstkaelusega kuued, vest ning vasknöö-
pidega põlvpüksid. Jalatseiks olid viisud, pastlad, kingad
või saapad. Pealistrõivana kanti takust või linast rüüd (pikka

ülekuube), siis villast pikk-kuube¹ ning talvel kasukat. Kaunistatud oli rõivaist peamiselt pikk- ehk nöörikuub, mis ilustatud silmusteks keeratud värviliste nööriidega. Neid võis leida tihti mitmes reas. Naiste nöörikuued olid enam ilustatud kui meeste omad. Nöörikuubi kanti peamiselt Lõuna-Eestis (ka Läänes). Põhja-Eestis ilustati niisuguseid kuubi mefainust nööriidega. Üldse oli mehe ülikond palju lihtsam ja vaesem. Tehti ta ju takusest ja karmist jämedast villasest riidest.

Ujuga kaetud
Kihnu pruut.

Nöörikuub. Viljandimaa.

dest ning oli vähem kaunistatud. Parema riide valmistamiseks polnud aega ega ainelist jõudu. Selles oli süüdi raske teoorjus.

Perekonnanimede andmine. Pärisorjusest vabastamisega said eesti talupojad perekonnanimed. Seni oli talupoegi kutsutud ristinimega, kusjuures liignimena kasutati talu nime-tust, kus talupoeg elas. Kui näiteks talupoja nimi oli Kustas ja ta elas „Kõrtsi“ talus, siis oli ta nimeks Kõrtsi Kustas, poega aga kutsuti Kõrtsi Kustase poeg Jaan või lihtsalt Kõrtsi Kustase Jaan. Pärisorjusest vabastamine andis talupojale ka suurema liikumisvabaduse. Et sel puhul ära hoida segadusi, tuli anda talupoegadele nimed.

Nimede panek tehti sunduslikuks 1819. a. ja see pidi olema lõpule viidud 1826. aastaks. Perekonnanimesid kut-

¹ Vammuseks nimetati kohati pikk-kuube, kohati pihtkuube.

suti ka „priinimedeks“, sest nende panek oli seoses priiklaskmisega.

Suur osa talupoegi ei tundnud huvi perekonnanimede saamise vastu; nime võis valida vabalt. Aga et paljud jätsid vabatahtlikult nime määramise mõisniku hooleks, siis pandi paljudele saksakeelsed nimed, mistõttu meile on jäänud püsima palju võõrapäraseid nimesid. Nimede eestistamine on aga nüüd suurelt osalt kõrvaldanud võõrapärased perekonnanimed.

1. Kirjelda lühidalt teoorjusaegset elamut väljast nähtuna! 2. Kujutle, et sul tuli veeta üks talv teoorjusaegses rehetares! Kirjelda toa sisustist, valgustust, õhku, elanikke, mehi ja naise tarberiistu ja rõivaid valmistamas! 3. Missugused tarbeasjad, mis nüüd on täiesti või osalt rauast, valmistati teoorjuse ajal täiesti puust? 4. Ela mõtteis kaasa üht teoorjusaegset pulma, kuhu tulnud väga mitmesuguselt rõivastatud inimesi! Kirjelda meeste ja naiste ülikondi, peakatteid, jalatseid, ehteid, kindaid, õllekanne, veimevakka, pillimeest, pulmakombeid! 5. Missuguseiks otstarbeiks tarvitasid teoorjusaegsed eestlased võid? 6. Võrdle teoorjusaegseid tarbeasju ja rõivastist (mehe, naise) nüüdisaegsiga! Mis leiad meeldivat tolle aja rõivastises? 7. Miks hakati panema perekonnanimesid? 8. Millal tehti see sunduslikuks? 9. Kuidas see toimus?

3. Eestlased ostavad talusid päriks. Teoorjus kaob.

Talupoegade rahutused. Talurahva keskel tekkisid paljudes kohtades enne priiklaskmist rahutused. Oli ju rahva seisukord väga vilets. Oodati ja loodeti orjuse ja maksude vähendamist, kuid asjata. Rahva kannatus lõppes. Viimaks andsid mõisnikud valitsuse survele järele ja nõustusid rahvale andma isiklikku priiust. Priiusega algas aga teoorjuse aeg, mis polnud pärisorjusest kergem. Orjused ja maksud olid endised. Rahva metsik kohtlemine kestis edasi. Mõisnikelt polnud midagi head loota. Hakati jälle omal jõul otsima väljapääsuteed. Selleks mõjus kaasa ka teadmine, et mõnikümend aastat tagasi järgnes mässukatseile isikliku priiuse andmine.

Vanem põlv kasutas liiklemisvabadust vähem, kuid seda enam hakkasid tarvitama seda õigust nooremad. See tõstis tunduvalt talupoja iseteadvust ja juba oli mõisnikkude poolt kuulda nurinat, et talupoeg on muutunud upsakaks ega austa enam oma mõisavanemaid.

Selline julgem ja iseteadlikum osa rahvast hakkas otsima võimalusi raskest teoorjusest pääsemiseks. 1840-ndail aastail tekkisid kuulujutud, et Lõuna-Venemaal jagatakse tasuta

maad. Kohe hakkas ilmuma Riiga talupoegi, et end üles kirjutada maasaajate nimestikku. Ikka rohkem ja rohkem talupoegi kogunes Riiga, kuigi kindralkuberner seletas, et need kuuldused on alusea. Nüüd palusid mõisnikud kindralkubeneri valjemaid abinõusid tarvitusele võtta. Neiks „abinõudeks“ osutus sageli peks. See aga mõjus vastupidiselt. Talupojad arvasid, et küllap ikka maasaamise kuuldused on õiged, mõisnikud aga kardavad kaotada oma tööjõudu. Talupoegade keskel tekkisid jälle ärevus ja isegi rahutused, näit. Pühajärve vallas ja Vastseliinas.

Pühajärvel võttis käärimine hoogu augustikuu lõpul. Taheti end maasaamiseks üles kirjutada. Talupoegadele seletati küll, et maad pole võimalik kuskilt saada, kuid nad ei uskunud seda, toetudes õigeusu preestrite seletustele. Seejärel püüti vangistada liikumise ninamehi. Varsti aga selgus, et mõisavalitsuse ja kohtuniku kaudu on see võimatu. Leiti see olevat teostatav ainult sõjalise abiga. Enne sõdurite tegevusse astumist korraldati läbiotsimine nende juures, keda peeti ninameesteks. Viimaseid polnud aga kodus, nende elukohad olid tühjad ja maha jäetud: kahtlustatud talupojad ja samuti ka paljud teised olid põgenenud metsa. Varsti jõudsid ka sõdurid kohale ja asusid ühes sillakohtunikuga metsa läbi otsima, mis aina rõkkas kisast ja hüüdeist. Metsa tihedaimas kohas sattusid sõdurid kokku 50-mehelise talupoegadesalgaga, kes olid varustatud nuiadega. Nad lähenesid kohtunikule ja küsisid, miks neid relvastatud meestega nende piires taga otsitakse ja vangistada tahetakse, sest nad polevat mingis kuriteos süüdi. Seepeale püüdis kohtunik neid rahustada ja kutsus talupojad mõisa. Viimased olid küll nõus minema, kuid tingimusel, et nad võiksid sõdurite taga käia. Nii ka sündis. Vaevalt olid talupojad metsa äärde jõudnud, kui nad valgusid metsa tagasi ja kadusid tihnikusse.

Vahepeal aga toimus kokkupõrge sõdurite ja talupoegade salga vahel. Üks kahtluse all olevaist vangistati. Teda saatsid kümme sõdurit. Seal tungis aga neile nuiadega varustatud talupoegade salk ootamatult kallale ja vabastas vangi. Rahutuil talupoegadel oli kavatsus ka mõisa peale tungida. Pisut hiljem ilmus metsast nuiadega varustatud salk ja liikus mõisa poole. Vaevalt nägid talupojad suuremat sõduriterühma vastu liikumas, kui nad nuiad kohe ära viskasid ja metsa kadusid. Siiski läks sõdureil korda üht osa talupoegadest vangistada. Nad viidi Tartu, kus algas lähem juurdlus. Neile lisaks toodi veel salkade kaupa mehi ja naisigi tunnistajaina ja süüaluseina. Kohtuotsus oli väga karm. 30 mehele mõisteti karistuseks igapähele 500 hoopu „läbbi lippo“. Peale selle saadeti neist veel osa sunnitööle, osa võeti nekruteiks. Ülejäänud vabastati peale peksu.

Et läbi lipu ajamine oleks hoiatuseks kõigile, käsutati talupoegi suurel hulgal peksu pealt vaatama, eriti neist kohtadest, kus oli märgata käärimist. Mõisavalitsus tegi kõik, et peks hästi korda läheks. Toodi hulk jämedaid vitsu, 3 surnuvankrit ja kaevati isegi hauad valmis. Olid kõik ettevalmistused tehtud, siis koguti 4. dets. rahvas, vangid ja sõjavägi kahe teeharu vahele¹, varemni ehitatud kantsli juurde. Alul manitseti rahvast ja seletati, et ei tohi seaduste vastu eksida ja oma isandaile vastu hakata. Eestlased olevat maarahvas ja pidavat selleks ka jääma. Lõpuks kästi neid

¹ Üks tee läks Arula mõisa, teine Pühajärve valda.

sõnu meeles pidada ja kodus kõigile seletada, mis vastuhakkajate karistamisel nähtud ja kuulnud. Nüüd algas läbi lipu ajamine. Karistusalluste õnneks käskinud salgaülem sõdureid mõisa jämedaid vitsu mitte tarvitada ja lasknud tuua uued. Oli see tehtud, seati 500 sõdurit kakste ritta ja kõigile anti pikad vitsad kätte. Talupoegadel kästi pealmine kehapool alasti võtta ja üksteise järel sõdurite vahelt läbi minna. Iga sõdur pidi lööma läbimineja seljale ühe vitsahoobi. Vaeseist talupoegadest poleks vististi keegi ellu jäänud, kui sõdureid nende heasüdamlik ülem poleks hoiatanud. See õelnud, et talupoegi ei tohi tugevasti lüüa, nad on süütud. Siiski said talupojad tõsiselt kannatada. 500 lööki oli liig, kuigi neid ettevaatlikult jagati. Talupojad pääsesid eluga ja mõisavalitsuse poolt toodud surnuvankrid olid täiesti ülearused. Nii lõppes „Pühajärve sõda“.

Sääraseid vastuhakke ja rahutusi tekkis mujalgi. Need äratasid ka keisri tähelepanu ja ta saatis siia oma ametnikke olukorraga tutvuma. Igal pool kinnitasid talupojad neile, et nad tahavad Jumala ja keisri sõna kuulda, aga mõisnikkude vägivalla alt vabaneda.

Sügiseks vaibusid talupoegade rahutused kõikjal, sest karistused olid väga valjud ja igasse rahutusse maakonda paigutati sõdureid.

Õigeusku minek. Samal ajal püüdsid talupojad ka teisel teel oma seisundit parandada. Lätis liikusid jutud, Venes olevat tühje maid veel küllalt. Ka olevat keiser loa andnud „tühjale maale“ välja rännata. Maad antavat seal hinnata kõigile. Õigeusu vaimulikud õelnud, et maad saavad ainult need, kes lähevad nende usku. Tekkisid väga mitmesugused jutud, üks meeldivam kui teine. Räägiti, et mõisad ära jaotatavat ja rahvale maad antavat, kirikumaksud ära kaotatavat jne. Tarvis olevat ainult õigeusku minna. Neljakümne aasta alguses ikaldas vili mitmel korral. Näljahäda oli suur. Paljud surid nälga. Hakkasid liikuma jutud, et neile, kes usku muudavad, antavat valitsuse poolt abi. Seisund oli väga meeleheitlik. Väga paljud läksidki kreeka-katoliku usku. Vene valitsus püüdis kasutada olukorda vene usu levitamiseks. Trükiti eestikeelseid tõlkeid vene usu palveraamatuist ja katekismusest. Samuti hakati õpetama Pihkva vaimulikus seminaris eesti keelt. Püüti kõigiti soodustada talupoegade usuvahetust. Talupojad tegidki seda hea meelega ja suurte lootustega. „Ükskõik, missugune usk meil on ja kuigi me ei saagi maad, siis saame vähemalt härradest lahti.“ Juba selles lauses ilmnes nende suur pahameel sakslaste vastu.

Mõisnikud ja luteri usu vaimulikud püüdsid teha vastukihutustööd. Sellest hoolimata kestis usuvahetus hoogsalt edasi, tekitades mõisnikkude hulgas ärevust ja pahameelt. „Kes

oleks arvanud, et Laiuse kihelkonnas on niipalju põrgulapsi, usukauplejaid ja -müüjaid?! See patt kisendab taeva poole kui vaga Abeli veri, kes venna tappis," kaebas Laiuse pastor H. G. v. Jannau. Mõisnikud kartsid, et nad kaotavad usuvahetuse tõttu oma mõjuvõimu talupoegade üle. Nad püüdsid kirjeldada talurahva liikumist keisrile ohlikuna maksvale korrale. Katsuti Peterburis mõju avaldada, et kitsendataks usuvahetust. Need püüded andsidki viimaks tulemusi. 1846. a. pandi kehtima määrus, millega anti usuvahetajaile kuuekuine mõtlemisaeg. Tuli end üles anda, kuid tegelik usuvahetus ei tohtinud toimuda enne kuut kuud. Ometi kestis usuvahetuslik liikumine endise hooga edasi. 1848. a. tõusis eesti õigeusuliste koguduste arv 46-ni, millel oli ligi 65 000 liiget.

Viimaks selgus, et abi antakse igaühele usu peale vaatamata. Selgus ka, et usumuutmise pärast kellelegi maad ega muid soodustusi ei anta. Pettumus oli suur ja rahvas hakkas õigeusust taganema. Valitsus seda aga ei lubanud, kuigi luteri kirik neid meelsasti jälle vastu oleks võtnud. Nii jäi hulk rahvast täiesti kirikuta. Inimesed näitusid laulatamata, vanemad ristasid lapsi ise jne. Nii suurendas usumuutmine meelepaha veel omalt poolt.

Talurahvaseadused 1849. ja 1856. a. Rahutused ei tekinud ainult Pühajärve vallas, vaid ka mujal. Valitsusel oli see teada. Hakati uurima talurahva liikumise põhjusi. Liivimaa kindralkuberner seletas keisrile, et rahutusi on põhjustanud raske teoorjus. Rahvalt on võetud maa. Renditud maade eest nõutavad orjused ja maksud käivad rahval üle jõu. Valitsus hakkaski uuendusi nõudma. Sama tegid ka mõned mõisnikud. Nad nägid, et selline seisund ei või kaua kesta. Nad tahtsid uue seadusega valitsusest ette jõuda. Nii oli võimalik rohkem oma huve kaitseda ja endid siiski uuendussõbralikuna näidata. Küsimus tuli arutusele Liivimaa 1842. a. maapäeval. Puhkesid ägedad vaidlused üksikute mõisnikkude vahel. Iseäranis elavalt astus talupoegade kaitseks välja Hamilkar von Fölkersahm. Ta oli õppinud välismaa ülikoolis ja omandanud seal vabamad vaated. Fölkersahm soovis, et loodaks jõukas ja vaba põllumeeste kiht, kes suudaks maad korralikult harida. Selleks nõudis ta, et kindlustataks talurahvale kasutamiseks suurem osa talumaast, mida mõisnikud ei tohiks oma tahte järgi võõrandada. Valitsus määras komisjoni, kes pidi välja töötama seaduse, mille järgi korraldataks Liivimaa talurahva elu-olu. Selle komisjoni liikmeks oli ka Fölkersahm.

Seaduse eelnõu polnud küll põrmugi mõisnikkude meele järgi, kuid maapäev, 1847. a., võttis ta suuremate muudatusteta vastu riigivõimu survele. Uus väljatöötatud seadus kinnitati keisri poolt 1849. a. Liivimaa talurahvaseaduse nime all. See pandi alul kehtima ainult kuueks aastaks. Kui see aeg möödus, kavatsesid mõisnikud seadust jällegi oma kasuks muuta. Need kavatsused aga jäidki ainult kavatsusiks, sest keiser Aleksander II kinnitas hoopis teise seaduse 1860. a. Sellel oli palju ühist 1849. a. seadusega.

Eestimaal edenes talurahva seisundit parandav seadusandlus veel aeglasemalt. Tegelikult tehti siin seaduse muutmiseks algust veel varem kui Liivimaal. Talupoegade olukord oli siin tunduvalt raskem Liivimaa omast — koormised olid palju suuremad ja talu raudvaragi kuulus mõisnikule. Siin jõuti Liivimaale järele alles 1856. a., mil keiser kinnitas Eestimaa talurahvaseaduse. Nüüd sai ka Põhja-Eesti talupoeg liikumisvabaduse üle kubermangu piiri. Üldiselt sarnanes seadus Liivimaa 1849. a. seadusega.

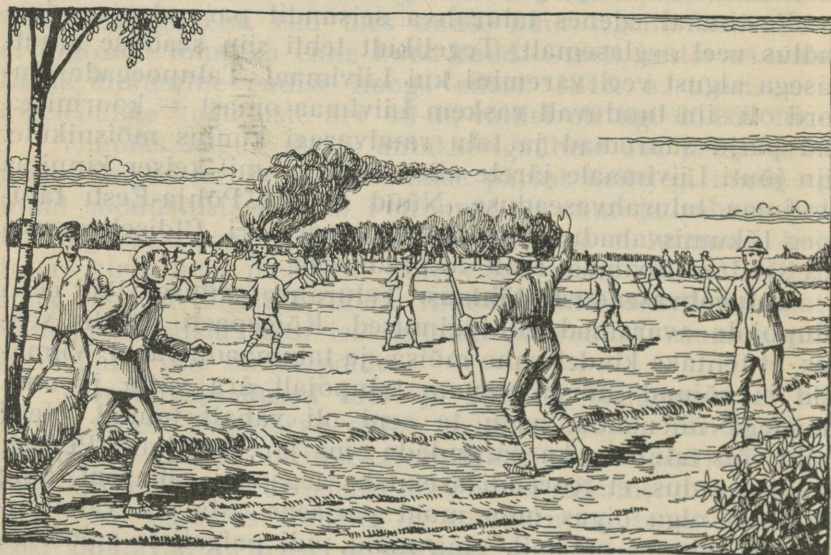
Talurahvaseaduste tähtsus. Talurahvaseadused löid eesti talupojale avaramad elutingimused. Kõigepealt nõudis seadus, et tehtaks kindel vahe mõisa- ja talumaade vahel. Viimaseid ei võinud mõisnik enam talupojalt ära võtta ja oma maadega ühendada, nagu ta seni oli vabalt teinud. Neid maid võis talupoeg ka pärandada oma järeletulijatele. Pealegi nõudis seadus, et teorendi asendaks aegamisi raharent, ning talupojal olgu õigus oma maid päriks osta. Et raharendile üle minnes mõisnik oma maid pidi palgaliste sulastega harima, eraldati talumaist nende ülalpidamiseks kuuendikuehk kvoodimaa, s. o. teatava osa talumaist (Põhja-Eestis $\frac{1}{6}$) võis mõisnik liita mõisaga. Ülejäänud maid aga ei tohtinud mõisnik kasutada muuks kui talupoegadele rentimiseks või müümiseks. Kvoodimaa eraldamine oli talupoegadele suureks kahjuks, nad jäid neist maist täiesti ilma. Siiski oli talurahvaseadustel suur tähtsus.

Siirdudes raharendile talupoeg vabanes raskest teorendist. Teol käimine võttis talupojalt aja ega lasknud teda korralikult harida oma põlde. Põld andis seetõttu muidugi vähe saaki ja vaesus ning nälg tungisid tallu. Raharendi puhul töötas talupoeg kogu päeva hoolega omal põllul ja sügisene viljasaak suurenes märksa.

Õigus maid edasi pärandada virgutab talupoegi omakorda tööle. Talupoeg teadis, et kui ta ise oma töövilja ei saa maitseada, siis vähemalt päriavad selle ta järeletulijad. Talu-

pojal polnud enam tarvis karta, et mõisnik ta aasta või paari pärast talust minema kihutab. Pealegi andis seadus talupojale õiguse maid päriks osta. Seda õigust hakkasid talupojad tarvitama, sest igaüks soovis saada iseseisvaks ja vabaks peremeheks.

Mahtra sõda. Ent viimase seaduse kehtimapanekul tekkisid Eestimaal mitmel pool rahutused. Pealegi viibis seaduse kehtimapanek. Talupojad arvasid, et mõisnikud meelega veni-

Mahtra sõda.

tasid seaduse kehtimapanekuga. Nad lootsid ka oma koorimiste kergendamist ja abiteo ärajätmist. Kui seda ei tehtud, siis hakkasid talupojad asja seletama nii, et see polevatki too keisri antud seadus, vaid mõisnikkude endi tehtud. Otsiti keisri allkirja, milline tõlkel tõepoolest puudus. See tekitas ärevust talupoegade hulgas. Rahutusi ja kokkupõrkeid tekkis mitmel pool. Talupojad ei tahtnud abitegu teha. Näit. Juuru kihelkonnas Mahtra mõisas ütlesid 1858. a. peremehed, et nemad sõnnikuveopäevi ei tee. Selle peale kutsuti nad mõisa. Talupojad kartsid pahimat, nimelt peksu, mida tihti mõisas jagati. Nüüd oli hea nõu kallisk. Talupojad tulid pühapäeval kiriku juurde ja kutsusid ka teiste valdade mehi järgmisel päeval mõisa, et Mahtra mehi kaitseda peksu eest. Rahvast tuli murruna mõisa. Kui sõdurid, kes olid kutsutud

mõisa, ilmusid välja, piiras rahvas nad ümber. Ootamatult tungis üks talumees ohvitseri kallale ja lõi teda. Mees lasti kohe maha. Sõdurid põgenesid, jättes talurahvale mõned püssid maha. Seejärel algas mõisa rüüstamine, mida toime-
tasid võõrad kohalikkude talupoegade keelust hoolimata. Viimaks pääses ettevaatamatuse tõttu ka tuli lahti ja mõis põles maha.

Pärast tulikahju osutas võitlusplats üsna kurba pilti: suitsevad mõisa ahervared, siin-seal surnuid ja haavatuid. Lahing oli küll võidetud, kuid otsest tulu polnud sellest mingit. Talupojad, keda peeti peasüüdlasiks, vangistati. Neist mõisteti ühed sunnitööle, teised Siberisse asuma.

Ülejäänud vabastati või anti neile ihunuhtlust. Ihunuhtlust jagati teistele hoiatuseks Mahtra mõisas. Samul põhjusil toimus ka Anija meeste Tallinnas käimine. Nad tahtsid kubermanguvalitsuselt küsida, kas abitegu on vajalik või mitte. Täiesti rahulikud talupojad vangistati ja anti igale 100 viisa-
hoopi Vene turul.

Maade päriseksostmine. Mõnedel oli korda läinud juba varsti peale priiislaskmist talud päriseks osta. Talukohtade ostmine läks hoogu alles peale talurahvaseaduste ilmumist. Iseäranis agarad olid viljandlased. Viljandimaal olid head põllud ja rahvas elas seetõttu jõukamalt. Pealegi oli seal linadekasvatus tublisti arenenud. Linu veeti välismaile ja maksti neist head hinda. Nii oli viljandlasil rohkem raha ja talukohtade ostmine arenes siin kiiremini kui mujal. Tartumaal viibis kohtade ostmine osalt mitmesuguste kuulujuttude tõttu. Viljandlased aga, kes endid kuulujuttudest ei lasknud petta, hakkasid ka Tartumaal talukohti ostma. Nii asus palju jõukaid viljandlasi Tartumaale.

Mahtra sõja tegelane Päären Ellman, 1895. a. ülesvõtte järgi joonistatud.

Talude ostmine toimus nii, et osa hinda tasuti kohe, osa aga jäi võlgu. Osa võlga jäi mõisale, osa mõisnikkude krediitkassale. Võlg tuli tasuda võrdseis osades 30—40 aasta jooksul. Need, kes varakult talud ostsid, tasusid oma võlad varsti, sest ostuhind oli võrdlemisi madal. Väga aegamisi toimus kohtade ostmine Põhja-Eestis. Siin olid kehvad põlud ja rahvas elas palju vaesemalt. Peamiseks kohalikuks tuluallikaks oli kartulikasvatus.

Talude päriseks ostmist takistas igal pool suuresti mõisnikkude poliitika. Nad lasksid talusid müügile vähehaaval ja tõstsid alatasa maa hinda. Vaesemad ostjad ei suutnud tasuda ostuvõlga ja paljud jäid sedaviisi oma taludest ilma. Need müüdi teistele. Kõigele sellele vaatamata edenes talude ostmine. Talupoeg elas äärmiselt kokkuhoidlikult ja püüdis oma tööjõuga läbi ajada. Visa võitluse järel saadi sedasi lõpuks ometi talu pärisperemeheks. Mõnekümne aastaga oli suurem osa talumaist päriseks ostetud. Nii olid viimaks eestlased pika raske kannatuse järel saanud vabuks ja iseseisvaks taluomanikeks, millest nad alati kannatlikult olid unistanud.

Valdade omavalitsus. Talude päriseksostmise järel hakkasid talupojad majanduslikult kosuma. Mõisniku valitsuse alla jäi ikkagi kogu valla varandus ja ükski vallaametnik ei tohtinud ametisse astuda mõisniku loata. 1866. a. ilmus seadus, mis andis vallavalitsusele iseseisvuse.

Säärane mõisnikkude meelevalda all olemine ei meeldinud talupoegadele, kes nüüd olid juba palju iseteadlikumad, sest nad olid peremehed omas talus ja soovisid, et vallavalitsus peab vabanema mõisnikkude eestkoste alt. Tekkis nurin talupoegade hulgas, millest teatati Peterburisse valitsusväimudele. Valitsuse ringkonnis valitses tookord vabameelsemate vaa-dete mõju. Kõige selle tagajärjel tehti valitsuse poolt üles-andeks Balti aadlile töötada välja uus omavalitsuse seadus. Selle seaduse peamiseks põhimõtteks oli see, et mõisnikkude mõju kõrvaldati vallaomavalitsusist. Valla kogukonda kuulusid mitte ainult kohalikud talupojad, vaid ka väljaspool kohalikkude kogukonda elavad talupojad, kui nad olid aga selle kogukonna hingekirjas. Kogukonna organiks sai täiskogugu, mille ülesandeks oli vallaametnikkude valimine. Täiskogugu tuli kokku üks kord aastas. Täiskogus oli hääleõigus ainult talumaade omanikel ja talumaade rentnikel, maata-meestel ei olnud hääleõigust. Vallavolikogugu koosnes 8—24 liikmest, olenevalt sellest, kui suur oli kogukond elanikkude arvult. Pool liikmeist oli taluperemeeste, teine pool

maatameeste hulgast. Vallavolikogu hoolitses valla majandusliku asjaajamise, valla varanduste ja koolide eest, määras vallaametnikele palga ja ajas kõiki jooksvaid asju.

Vallavanem valiti taluperemeeste hulgast ja tema viis täide volikogu otsused. Temal oli ka politseilik võim kogukonna talupoegade üle ja võis neile määrata karistusi kuni 1 rubla trahvi või 2 päeva aresti. Nii sai vallaomavalitsus iseseisvaks.

Teoorjus kaob. Järsk üleminek teorendilt raharendile tekitas alul talupoegadele tunduvaid raskusi. Rahast tunti suurt nappust ja rendi tasumine kippus käima üle jõu. Talupojad polnud veel harjunud oma talusaadusi linnades suuremal määral turustama. Olles rahaliselt tehinguis võhikud, nad said kaupmeeste käest sageli petta. Vana harjumuse põhjal peeti taludes edasi ülemääraselt palju sulaseid ja teoloomi, mis koormas talumajapidamist. Seetõttu esines raharendile üleminekul talupoegkonnas rohkesti ärevust ja rahutusigi. Ka mõisul oli esialgu raskusi. Neil puudus vajalikul määral tarbvara iseseisvaks majapidamiseks, samuti hooned palgatööliste ja veoloomade paigutamiseks.

Ent peagi selgus, et raharendile siirdunud talupojad hakkasid majanduslikult märksa jõudsamini edenema. Nad võisid nüüd kasutada mõisatööst vabanenud tööjõudu ja tööriistu omas majapidamises, samuti ka loomatoitu ja sõnnikut, mille hulk kasvas. Tihenes side linnaga, kuhu turustati omad saadused. Talupojad hakkasid linnast ostma rohkem kui seni, eeskätt põllutööriistu, mis olid paremad kui kodus valmistatud. Paremini haritud ja väetatud põllud andsid ka rikkalikumat saaki.

Ka mõisnikkude hulgas levis arusaamine teorendi ebakohasusest ja raharendi suuremast kasulikkusest. Riigivalitsuski mõjus omalt poolt selleks kaasa, et rüütelkond kiirustaks teorendi lõpetamisega. Valitsuse surve otsustas Eesti-maa maapäev 1865. a. kaotada teoorjus hiljemalt 1868. a. jüripäevaks. Sama tähtpäev määrati ka Liivimaa rüütelkonnale. Nii kaotati teorent juba sunduslikult. Teoorjuse lõpetamine koos varasemate uuendustega tähistas kogu eesti talupoegkonna elus uue ajajärgu algust.

Väljarändamine. Teoorjuse sundusliku kaotamisega vabanes taludest hulk inimesi, sest talumees ei tarvitanud enam niipalju tööjõudu. Osa taludest vabanenud inimesi läks mõisa töölisteks. Ent ka mõis katsus nüüd väiksema töö-

jõuga läbi ajada, pidi ju mõisnik nüüd töötegemise eest maksma. Seetõttu ei olnud paljudel inimestel enam midagi peale hakata. Nad siirdusid linna või rändasid välja. Väljarändu soodustas talupoegade suurem liikumisvabadus, mis saabus uue passikorraldusega, samuti uus vallaomavalitsus-seadus, mis võimaldas talupojal elukoha muutmist. Samuti mõjus väljarännuks kaasa seegi, et hakati ehitama raudteid (näit. 1870 Paldiski — Tallinn — Narva liin ja 1876 Tapa — Tartu, 1889 Riia — Pihkva).

Tung võõrsile oli väga hoogus. XIX s. teisel poolel lahkus Eesti- ja Liivimaalt üle 150 000 inimese. Rännati kaugele Venesse, kus oli palju vabu, häid maid. Kaukaasias, Volga keskjooksu mail ja Siberis tekkisid suured eestlaste asundused. Maailmasõja päevil oli Venemaal eesti asundusi üle 300, kus elas üle 200 000 eestlase. Asunikud said seal jõukaiks põllumeesteks, asusid rahvarikaste küladena, suhtlesid vastamisi, asutades endile koole ja mitmesuguseid seltse ning jäid nii truuks oma rahvale. Nad ei lasknud end venelaste poolt ümber rahvustada. Paljud saatsid koguni oma pojad õppima Tartu ülikooli. Peale selle rändas hulk eestlasi Vene linnadesse. Isegi paljud sakslased, nagu käsitöölised, kaupmehed, möldrid, kõrtsmikud jne., valgusid Vene linnadesse. Seal loodeti leida paremaid teenimisvõimalusi. Eestlastele oli see ainult kasulik. Nad asusid nüüd ise sakslaste ametikohtadele kodumaal. Välisriigest seisis väljarännumaana esikohal Põhja-Ameerika Ühendriigid. Eriti hoogus ja hulgaline siirdumine Ameerikasse toimus XX saj. alguses, ühenduses „punaste aastatega“.

Linnad. Väljarändamise kõrval Venesse valgus osa rahvast kodumaa linnadesse, vabrikud ja teised ettevõtted andsid siin maast vabaks saanud inimestele teenistust. Tollal oli meie kodumaal juba hulk suuremaid tööstusettevõtteid, näit. Narva kuulus Kreenholmi puuvillavabrik, Sindi ja Hiiu-Kärdla kalevivabrik. Ka Tallinnas ja Tartus oli rida tööstus-ettevõtteid. Koos tööstuse arenguga kasvas ka kaubandus. Viimase arengule avaldasid suurt mõju raudteed. Tallinna liin ehitati 1869. ja 1870. a., Tapa — Tartu oma 1876. a. Nimetatud linnades kasvas kaubandus siitpeale kiiresti. Kiiresti kasvas ka Pärnu kaubandus, milleks jõesuudme süvendamine ja muulide ehitus kaasa mõjus. Pärnu kaudu voolasid välismaile peamiselt kodumaa saadused, näit. odrad, lina, linaseemned jne. Need kaubad tulid enamasti viljarikkamaist ja jõukamaist Lõuna-Eesti maakonnist. Elav

kaubitsus põllusaadustega, mis rohkem raha kätte juhtis, soodustas talude päriksostmist. Eestlaste arv ja tähtsus kodumaa linnades kasvas alatasa.

1. Missuguste lootustega hakkasid talupojad teorjusajal kohati mäsama? 2. Missuguseid teorjusaegseid talupoegade rahutusi sa tead? Millal need olid? 3. Kuhu igatsesid talupojad teorjuse ajal välja rännata ning mispärast? 4. Kellelt käisid talupojad väljarändamise kohta teateid hankimas ja milliste tagajärgedega? 5. Miks läksid paljud eestlased 40-ndais aastais vene õigeusku? 6. Kuidas lootsid mõisnikud kitsendada usuvahetust? 7. Kui suur oli 1848. a. eesti õigeusklike arvu? 8. Kas usuvahetajate lootused täitusid? 9. Missugune mõisnik võitles eriti edukalt paremate talurahvaseaduste eest? 10. Missugune tema mõte sai uute talurahvaseaduste aluseks? 11. Millal ilmusid uued talurahvaseadused? 12. Miks tekkis Mahtra sõda? 13. Millised olid Mahtra sõja käik ja tagajärjed? 14. Kuidas mõjusid uued talurahvaseadused talurahva majanduslikule seisundile? 15. Kus toimus talude ostmine varakult, kus viibis ta? Mispärast? 16. Millal muutusid vallaomavalitsused mõisnikust sõltumatuks? 17. Milliseid raskusi tekitas talupoegadele üleminek teorendilt raharendile? Mõisnikele? 18. Millised olid raharendi paremused? 19. Kuhu rändasid paljud eesti talupojad? Mispärast? 20. Missugused nähtused soodustasid seitsmekümnendaist aastaist alates eriti linnade arengut?

V. Rahvusriikide tekkimine Lääne-Euroopas.

1. Tööstuslik revolutsioon ja selle tähtsus.

Tööstuslik revolutsioon. XVIII sajandil, siis, kui teistes Euroopa riikides oli suur rahapuudus, oli Inglismaal väga palju vaba kapitali. See oli tingitud sellest, et Inglismaa omas väga palju asumaid igas maailmajaos ning selle tõttu veeti Inglismaalt suurel määral kaupu teistesse riikidesse. Kauplemisest saadud raha paigutati mitmesugustesse ettevõtetesse. Et aga seni valitses Inglismaal kodutööstus, siis ei vajatud saaduste valmistamiseks kuigi suuri rahasummasid, töö tehti käsitsi, palgad olid odavad jne.

Sellepärast jäi vaba raha ikkagi küllalt järele, ning et seda kasulikult paigutada kuhugi ettevõttesse, selleks oli tähtis, et mitmesuguste tarvete valmistamine toimuks kiiremini ja suurel arvul korraga. Siis oleks võimalik paigutada ettevõtte alla ka suuremaid summasid ja see oleks toonud ka rohkem kasu. Hakati otsima võimalusi, kuidas varasid kiiremini ja suuremal arvul valmistada.

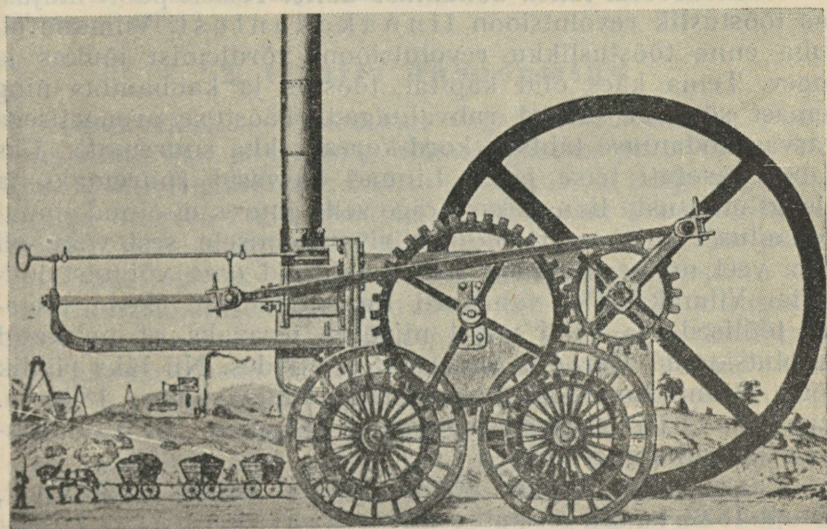
Nii ilmuvadki XVIII saj. teisel poolel esimesed masinad. Need võetakse tarvitusele kõige enim ketramise ja kudumise töödel, hiljemini aga ka mujal. See tõi Inglismaa tööstusse nii suure muutuse, et seda nähtust kutsutakse tööstuslikuks revolutsiooniks. Arenes kiiresti vabrikutööstus, kus suure osa tööst teevad masinad, mille tegevust kontrollib ja reguleerib inimene.

Kui hiljemini leiutati uus aurumasina tüüp James Watt'i poolt, arenes vabrikutööstus hoogsalt.

Varsti levis vabrikutööstus ka teistes Euroopa riikides.

Töölisküsimus. Uued masinad tõrjusid nüüd käsitsiket-
rajad ja -kudujad hoopis kõrvale. Varade valmistamine koon-
dus nüüd ikka enam ja enam suurettevõtete, vabrikute kätte.
Seetõttu vabanes palju elavat tööjõudu, kes püüdsid nüüd

tööd leida vabrikutööstuses. Viimane hakkas ka odavat naiste ja laste tööjõudu kasutama. Pealegi kasvas samal ajal rahvaarv Inglismaal kiiresti. Et tööjõu pakkumine nõudmisest suuremaks kasvas, püsisid tööpalgad madalad. Ka tööise muutus masinate tarvituselevõtmisega väsitavaks ja ühe-
tooniliseks. Kõige selle tõttu muutus tööliste seisund halvemaks. Töölised otsisid selle põhjusi ja tulid arvamusele, et kõiges on süüdi masin. Seepärast hakkasid nad vabrikuhoo-
neid ja masinaid purustama. Vabrikute kaitseks seati mõnes

Esimene vedur.

kohas üles isegi kahurid. Hiljemini tulid töölised siiski otsu-
sele, et vaevalt suudavad nad säärasel viisil oma elukorda
parandada. Nad loobusid masinate purustamisest ja hakka-
sid organiseeruma, ametiühinguid asutama, et paremaid töö-
tingimusi ühiselt võita. Nii tekkis vaatepiirile uus ühiselu-
line küsimus — töölistküsimus.

Hakati otsima võimalusi, kuidas tööliste viletsat olukorda
parandada. Tekkisid mitmesugused vaated selle kohta.

Sotsialism nägi kõige viletsuse kaotamise võimalust
selles, et eraettevõtte tuleks kaotada ja anda riigi kätte
kogu tööstus. Põhjendati seda sellega, et eraettevõtja ajab
taga suurt kasu ja maksab sellepärast töölistele väga väikest
tasu ja nõuab pikka tööpäeva. Sotsialistliku korra juures,
kus ettevõtjaks on riik, peaks iga isik tegema tööd ja vasta-

valt oma tööle saada tasu. Muud eravarandust ei ole, kui oma töö tasu eest soetatud tarbed.

Kommunism on oma sisult lähedane sotsialismile, aga erineb sotsialismist selle poolest, et kommunism ei tunnusta mingisugust eravarandust, ka mitte seda, mida soetatakse oma töötasu eest. Sotsialismi seisukohalt pidi igaüks saada tasu vastavalt oma tööle. Kommunistliku vaate järgi peavad saama kõik inimesed olemasolevatest varadest ühepalju, vaatamata sellele, kui palju keegi suudab uusi varasid luua.

Valitsusvõim läheb kodanluse kätte. Teiselt poolt mõjustas tööstuslik revolutsioon linnakodanlust. Viimane oli juba enne tööstuslikku revolutsiooni võrdlemisi jõukas ja tugev. Tema käes olid kapital, tööstus ja kaubandus ning temast sõltusid suured rahvahulgad. Tööstuse arenemisega kasvas kodanluse tähtsus kord-korralt ikka suuremaks. Üks vabrik asutati teise järel. Linnad kasvasid suuremaks ja alevid muutusid linnadeks. Kõige selle juures ei olnud linnakodanlusel kuigi suurt mõju riigivalitsemisele, sest võim oli ikka veel maa-aadli käes, kes ei tahtnud oma võimust loobuda. Viimaks läks vahekord linnakodanluse (keda toetasid tööliselised) ja aadli vahel niivõrra teravaks, et puhkesid revolutsioonid Euroopa suuremates riikides. Nii läks riiklik võim Prantsusmaal jõuka linnakodanluse kätte 1830. a. juulirevolutsiooni tagajärjel. Seejuures jäi Prantsusmaa ikkagi kuningriigiks.

Paar aastat hiljem toimus sama nähtus Inglismaal, nimelt 1832. a., mil teostati esimene parlamendireform. Viimane laiendas valimisõigust ja viis jõuka kodanluse riigitiürile. Niipea kui see oli toimunud, võis tööstus- ja kaubanduselus näha kiiret arenemist. Ehitati hoolega raudteid ja kanaleid, süvendati jõgesid ja suurendati kaubalaevastikku. Kaubandusse ja tööstusse paigutatud kapital kasvas näit. Prantsusmaal 18 aasta jooksul (1830—48) 50% võrra. Selle majandusliku tõusu juures rikastusid eeskätt suürkapitalistid, töötavad rahvakihid leidsid tööd ja teenistust. Kõrgete sisseveotollide tõttu ei pääsenud välismaa kaubad odavalt turule ning seepärast võisid suurtöösturid võtta oma saaduste eest siseturul kõrget hinda. Samuti lasus maksukoorem võrdlemisi rängalt kehvematel kihtidel. Tööliskoolekandega olid lood halvad, sest tööliste tööpäev kestis Prantsusmaal näit. 15 tundi ning palka ei makstud sageli rahas, vaid alaväärtuslikudes tarbeainetes. Samal ajal ei tohtinud prantsuse tööliselised ühinguid asutada ega streikida. Tööstus ja kaubandus

arenesid kiiresti alul Inglis- ja Prantsusmaal, hiljemini aga Saksamaal ja Itaalias. Lääne-Euroopa mõjul hakkab ka Eestis arenema vabrikutööstus.

1. Milles seisis tööstuslik revolutsioon? Millal ta algas? 2. Kes andis aurumasinale täiuslikuma kuju? 3. Milliseid muid leiutisi tead XVIII sajandist? 4. Millist mõju avaldas tööstuslik revolutsioon tööliste olukorrale ja mispärast? 5. Mida tegid töölised oma olukorra parandamiseks? 6. Millega erineb sotsialistlik kord kapitalistlikust? 7. Millega erineb kommunistide õpetus muude sotsialistide omast? 8. Missugustel põhjustel puhkes Prantsusmaal juulirevolutsioon ja mis aastal? 9. Mis tähtsus oli juulirevolutsioonil? 10. Millal läks Inglismaal võim jõuka linnakodanluse kätte? Mis tähtsus oli sellel?

2. Itaalia ühendamine.

Olud. Itaalia oli keskajal väga killustatud. Ta pinnal asus rida riike ja riigikesi. Samasugusena püsis ta ka uuel ajal. Itaalia riigikestest seisis mitmed Austria mõju all, millele kuulus ka osa Põhja-Itaaliast. Tähtsamaid Itaalia riike oli Sardiinia, kus valitses vabameelne kuningas. Ta püüdis oma riiki tugevaks teha, pühendades tõsist tähelepanu sõjaväe suurendamisele ja korraldamisele. Riiklik killustumus ähvardas Itaalias elu seisma panna. Tööstus ja kaubandus ei saanud edeneda. Heade teede puudumine, rohkearvulised piirid ja tollid tegid selleks suuri takistusi. Pealegi seisis riikide eesotsas piiramatu võimuga valitsejad, kes ei mõistnud oma ametnikkudega midagi oma riigi ja rahva kasuks teha. Juba XIX sajandi alguses tekkis Itaalias liikumine, mille sihiks oli Itaalia iseseisvus ja ühendamine. Selle liikumisega läksid kaasa peasjalikult linnakodanlus ja haritlased. Itaalia ühendajaks pidi saama Sardiinia kuningas. Viimased jäid lõppeks võitjaks. Kui Sardiinia kuningaks sai Victor Emanuel II, algas kiire ja julge ettevalmistus Itaalia ühendamiseks. Peaministriks oli sel ajal Cavour.

Itaalia ühendamine. Cavour oli osav riigimees ja diplomaat. Ta suurendas sõjaväge, muretses sellele parema relvastise ja ehitas ning korraldas kindlusi kaitseks Austria vastu. See kõik oli suurte väljaminekutega seotud. Seepärast otsis Cavour teid riigi tulude suurendamiseks. Ta andis riiklikku toetust põllumajandusele ja tööstusele, edendas raudteede ehitamist jne. Edenev põllumajandus, tööstus ja kaubandus andsid rahvale tööd ja riigile suuremaid tulusid. Cavour tundis siiski, et Sardiinia oma jõududega sihile ei jõua. Ta otsis Itaaliale tugevat liitlast. Selleks osutus Prantsusmaa, kellega tehti salaleping. Nüüd oli Sardiinia seljatagune kindel

ja ta tegi sõjaks hoolega ettevalmistusi. 1859. a. nõudis Austria, et Sardiinia lõpetaks tema piiril oma sõjalised ettevalmistused. Et Sardiinia seda ei teinud, alustas Austria sõda, mida Cavour ja kuningas ootasidki. Austria polnud sõjas õnne. Ühendatud Sardiinia ja Prantsuse väed purustasid vastase, millele järgnes rahu. Sardiinia sai enesele Lombardia Põhja-

Itaalias. See oli ainult esimene samm Itaalia ühendamisel.

Cavour.

Itaalia isamaalased jätkasid sõjalist tegevust. Kesk-Itaalia riikides kukutas rahvas valitsused ja ühines Sardiiniaga. Peale seda, kui võitlus kandus juba Kesk-Itaaliasse, astub tegevusse Itaalia rahvuskangelane Garibaldi, kes organiseeris enesele valitsuse toetusel vabatahtlikkude väe. Tema tuhat väljavalitud ja julget vabatahtlikku kandsid punast särki, millega nad teistest eraldusid. 1860. a. suvel sõitis ta Põhja-Itaaliast laevadega Sitsiilia randa, et Napoli riiki vallutada ja Sardiiniaga ühenda-

dada. Sitsiilia vallutamine Garibaldi poolt toimus üsna hõlpsasti, sest sealne sõjavägi ei avaldanud kuigi suurt vastupanu. Siit liikus Garibaldi üle lahe Napoli mandrile ja vallutas selle kerge vaevaga. Kuninga sõjavägi ei hakanud vastu ja ühines Garibaldi vabatahtlikkudega.

Mõne päeva kestel oli kogu Lõuna-Itaalia Garibaldi võimuses. Napoli linna sisse sõitnud, võeti ta rahva poolt rõõmuhõisetega vastu. Napoli kuningas püüdis küll põgenedes laevastikku kaasa võtta, kuid see ei õnnestunud ohvitseride vastuseismise tõttu. Nad rikkusid tüürid ja lasksid vee kateldest välja. Varsti jõudsid Napolisse ka Victor Emanueli väed. Nii ühendati Napoli riik Sardiiniaga. 1861. a. tuli Põhja-Itaalias Torinos esimene Itaalia parlament kokku, kes valis Victor Emanueli Itaalia kuningaks. Edukale rahvuslikule liikumisele vaatamata jäid väljapoole ühendatud Itaaliat ikkagi kaks tähtsat maaosa — Veneetsia ja Rooma. Viimane liideti 1870. a. Preisi-Prantsuse sõja ajal, millega Itaalia lõplikult oli ühendatud.

Itaalia lõpliku ühinemisega olid täide läinud rahva ja nende juhtide soovid. Itaallased võisid nüüd vabalt elada ja enesele paremat ning õnnelikumat tulevikku kindlustada.

1. Missuguseid pahesid tõi kaasa Itaalias maa killustatud olek? 2. Millal tekkis Itaalias ühendamis- ja iseseisvusliikumine? 3. Missugustesse erakondadesse jagunesid Itaalia iseseisvuslased? Milline neist võitis lõppeks? 4. Missugune Itaalia riik etendas väljapaistvat osa Itaalia ühendamisel?

Garibaldi.

5. Kes olid Itaalia ühendamise kaks silmapaistvamat tegelast? 6. Missuguseid ettevalmistusi tegi Cavour Itaalia ühendamiseks? 7. Kuidas õnnestus liita Lombardiat Sardiiniaga? 8. Millal ja mis viisil vallutas Garibaldi Lõuna-Itaalia? 9. Millal tuli kokku esimene ühine Itaalia parlament? Kes valiti kuningaks? 10. Millal ühendati Itaalia riigiga Rooma ja Veneetsia?

3. Saksamaa ühendamine.

Olud. Tolliliit. XIX sajandi alguses oli Saksamaal 39 üksikut riiki, mille tõttu kannatas Saksamaa majanduslik areng. Igal riigipiiril võeti kaupadelt, mida veeti sisse või välja, kõrget tollimaksu, sest iga riik tahtis võimalikult vähe sisse vedada, et mitte võõrasse riiki ei läheks oma maa

kapitali, et võimalikult kõik inimesed peaksid ostma ainult oma maa kaupa. Seetõttu arenes tööstus vähe, sest palju kaupa jäi tagavaraks ja läks rikki, sest omal maal oli vähe tarvitajaid ja välja vedada polnud võimalik kõrgete tollide pärast. Linnade kaubitsemine piirdus enamasti lähema ümbrusega. Suurlinnu, nagu neid leidis Inglis- ja Prantsusmaal, polnud kuigi palju. Et Saksamaa jõukus võiks kasvada, selleks oli paratamatult vajaline ta majanduslik ühinemine. Seda tundis nii linnakodanlus kui ka haritlaste pere. Üks saksa majandusteadlasist lausus: kui Saksamaa tahab tugevaks ja jõukaks saada, peab ta tollipiirid kaotama ja välismaa kaupade vastu kaitsetollid tarvitusele võtma. Tema vaated leidsid sooja poolehoidu töösturite ja kaupmeeste juures. Samast mõttest haaras kinni killustatud Preisimaa, sest osa ta maist asus Läänemere, osa Reini jõe piirkonnas. Preisimaaga ühinesid paljud kesk- ja väikeriikidest. Nii tekkis 1834. a. Saksa tolliliit. Liitu kuuluvate riikide vahel toimus nüüd kaupade vahetus täiesti vabalt. Siitpeale ehitati üks raudtee teise järel. Kaupade vedu kiirenes. Tööstuses võis näha suurt tõusu. Eriti arenesid riidetööstus, mäekae- vandus, raua ja terase valmistamine. Linnakodanlus muutus järjest jõukamaks ja ühes sellega ka iseteadvamaks. Ta nõudis enesele poliitilisi õigusi, tahtes riigivalitsemisest osa võtta, et Saksamaa rahvuslikuks ühendamiseks kaasa aidata.

Tolliliit sai aluseks ka Saksamaa rahvuslikule ühinemisele.

Saksamaa ühendamise mõttest haaras kinni Preisimaa, mis oli sõjakamaid riike Saksamaal. Preisi kuningas suurendas agaralt sõjaväge, olles arvamusel, et kel jõud, sel ka võim. Kui ta valitsuse juhiks kutsus Bismarck'i, kes oli tuntud ainuvalitsusliku korra pooldaja, algasid hoolikad ettevalmistused Saksamaa ühendamiseks.

O. Bismarck oli pärit mõisnikuperekonnast. Nooruse saatis ta mõõda oma mõisades, juhatades hoolega põlluharimist. Tema armsamaiks tegevusaladeks olid põllumajandus ja kütmine. „Naeris huvitab teda kaugelt rohkem kui kõik teie poliitika,“ olevat kord tähendanud ta naine. Bismarck käis ka ülikoolis, kus ta aega veetis pidudel käies ja kahevõitlusist osa võttes, nagu see tol ajal viisiks oli. Et ülikool temale vähe andis, täiendas ta oma teadmisi iseseisva ja hoolika lugemisega. Seepärast oli ta oma aja mõisnikest palju haritum ja laiema silmaringiga. Saadikuna Preisi maa-

päeval ja Frankfurti parlamendis paistis ta silma oma teravate kõnedega. Need olid juhitud vabameelsete vastu, kes tahtsid põhiseaduslikku korda kehtima panna nii Preisi- kui ka Saksamaal. Bismarck oli väga vanameelne, mistõttu kuningas nimetas teda kord „punaseks tagurlaseks“. Bismarck ei kõnelnud hästi. Kui aga vastased ta ära vihastasid, siis kõneles ta elavalt ja andis väga tabavaid ja teravaid vastuseid. Seepärast kuulati teda ikka meelsasti.

Preisi valitsuse juhina tulid nähtavale Bismarck'i teised omadused. Ta oli võitlushimuline, olles seejuures arvamusel, et kel jõud, sel ka õigus. Tema sihiks oli Saksamaa ühendamine Preisi abil. Sellega ei tahtnud teine Saksa suurriik Austria leppida. Bismarck'ile oli nüüd selge, et on tarvis Austria murda ja ta Saksa riikide hulgast välja tõrjuda. Ta suurendas sõjaväge maapäeva vastuseismisest hoolimata. Seejuures käis ta oma kuulsa põhimõtte järgi: „Saksamaa ühendamine ei toimu kõnede ja hääletamiste teel, vaid raua ja verega.“ Varsti tekkiski mõlema riigi vahel sõda, mille kaotas Austria. Preisimaa sai selle sõja tagajärjel maid juurde ja lõi pealegi Põhja-Saksa liidu, kus Preisimaa etendas juhtivat osa¹. Bismarck ise sai liidukantsleriks.

Saksa-Prantsuse sõda. Suurem sõda seisis veel ees, mis tõi kaasa Saksamaa lõpliku ühendamise. Põhja-Saksa liidu loomisega oli tekkinud Prantsusmaale tugev naaber, keda tuli tõsiselt arvestada. Vahekorra halvenemiseks mõjus kaasa ka asjaolu, et Prantsuse keiser Napoleon III ei lubanud Preisimaaga ühendada nelja Lõuna-Saksa riiki, mis asusid Prantsusmaa otseses naabruses. Vahekord mõlema riigi vahel läks kord-korralt ikka teravamaks. Sõja vastu valmistus nii üks kui teine. Viimaks kuulutas Prantsusmaa Preisile 19. juulil 1870. a. sõja. Nii algas Preisi-Prantsuse sõda.

Sõjaks oli Prantsusmaa siiski vähe ette valmistatud. Ta sõjavägi oli viletsas seisundis. Prantsusmaa pidi välja panema 750 000 sõdurit, kuid tegelikult suutis ta välja saata ainult 250 000 meest. Sõjavarustus oli halb, näit. tarvitasid prantslased eestlaetavaid, preislased aga tagantlaetavaid kiir- ja kaugelaskvaid kahureid. Pealegi polnud prantslastel kindlat sõjaplaani. See oli aga sakslastel üksikasjaliselt välja töötatud. Ka olid neil sõjaväed hästi välja õpetatud ja hästi varustatud.

¹ Põhja-Saksa liitu kuulusid riigid Maini jõest põhja pool.

Sõda algas ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. Sakslased jõudsid prantslasist ette. Sakslaste kolm väge, ligi 400 000 meest, liikusid 1870. a. üle piiri. Võrdlemisi lühikese ajaga olid Elsass ja Lotring nende käes. Appitõttav vägi, kelle juures keiser Napoleon III ise viibis, pidi peale veriseid lahinguid taganema Sedan'i juurde, kus ta ümber piirati. Napoleon ei teadnud, mis teha, ja andis enese vangiks. Kui teade sellest Pariisi jõudis, puhkes seal üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre.

Saadikutekoda tunnistas Napoleoni troonilt kõrvaldatuks ja kuulutas vabariigi välja. Peale seda moodustati ajutine rahvuskaitses-valitsus. Nüüd algas uute vägede loomine. Samal ajal piirasid sakslased Pariisi ümber ja eraldasid ta nii kogu Prantsusmaast. Sõda kestis edasi, kuid lõppes siiski prantslaste kaotusega. Rahu kirjutati alla 10. mail 1871. a. Frankfurtis. Prantsusmaa kaotas Elsassi ning poole Lotringist ja pidi kolme aasta jooksul Saksamaale 5 miljardit franki kontributsiooni maksma.

Saksa-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles's kokku ja kuulutasid Põhja-Saksa liidu keisririigiks. Selle järel valiti Preisi kuningas Saksa keisriks. Ühendatud Saksamaale kuulusid nüüd ka Lõuna-Saksa riigid ning Elsass ja Lotring.

Nii viis rahvuslik liikumine sakslased kauaigatsetud sihile, riiklikule ühinemisele, millele järgnes kiire majanduslik ja kultuuriline tõus.

Samal ajal, kui Itaalias ja Saksamaal kasvas võimas rahvuslik liikumine, algas meie kodumaal rahvuslik ärkamisaeg, mille esile kutsusid talude päriseksostmine ja linnade tõus. Seejuures ei jätnud mõju avaldamata Eesti rahvuslikule ärkamisele ka rahvuslikud liikumised Lääne-Euroopas.

1. Kui palju oli Saksamaal riike ja riigikesi uue aja alguses ning pärast Viini kongressi? 2. Kuidas mõjus selline killustus saksa majanduselule? 3. Millal asutati Saksa tolliliit ja miks? 4. Missuguse mehe teeneks on Saksamaa tegelik ühendamine? 5. Mida tead sa Bismarck'i elust, maailma-vaatest ja iseloomust? 6. Mispärast puhkes sõda Preisimaa ja Austria vahel ning milline oli selle mõju Saksamaa ühendamisele? 7. Mispärast tekkis Saksa-Prantsuse sõda? 8. Maini Saksa-Prantsuse sõja peamomente! 9. Missugused olid Prantsusmaa kaotuse põhjused? 10. Millal ja kus kuulutati välja ühine Saksa keisririik? Missugused olid ühendamise tagajärjed Saksamaale? 11. Kuidas mõjus Prantsusmaa riigikorrale Saksa-Prantsuse sõda? 12. Missugused olid prantslaste kaotused Frankfurti rahu tagajärjel?

VI. Eestlaste rahvuslik ärkamine.

1. Rahvahariduse eest hoolitsemine.

Rahva elu üldine ilme enne rahvuslikku ärkamist. Eestlased elasid sajandeid pärisorjuses. Nad olid oma elukoha külge kinnistatud ja mõisahärra omad. Elukoha muutmise olenes ainult mõisnikust. Kokkupuuteid teistega oli vähe, igaüks elas omaette. Ainult salaja peeti vahete-vahel nõu. See toimus pealegi ühe või teise mässukatse eel. Ühinguid ja ajalehti polnud. Polnud ka raamatuid ja nende lugejaid. Rahva teadmised olid väga piiratud. Mis väljaspool talu või mõisa toimus, sellest teati vähe. Liiksid ainult iga sugused kuulujutud. Üht-teist kuuldi küll kirikus, kõike seda oli siiski väga vähe. Polnud rahval ka juhte, äratajaid. Sääraseis oludes eestlased endid eestlastena, ühe rahvana, ei tundnudki. Sakslased nimetasid eestlasi mitesakslasteks (ja isegi mitteinimesteks), rahvas ise end aga vana harjunud kombe järgi maarahvaks. Maarahvast, seda orjade karja, ei tahtnud sakslased teisiti nimetada. Nad arvasid ja lootsid, et eestlased on orjadeks määratud ja peavad selleks jäämagi.

Ent aegamisi muutusid olud. Eestlased said isiklikult priiks. See priius polnud esialgu küll kuigi suur. Koguni teise valda ei tohtinud teoori elama asuda mõisa loata. Teoorjuse lõpu poole aga kadusid kitsendused. Anti õigus linna ja ka teise kubermangu asuda. Nüüd tundsid eestlased endid juba vabamaina; kui nad lõpuks ka talusid hakkasid päri-seks ostma, omandas elu üsna teise kaju. Endine tuimus ja alandlik meel kadus aegamisi. Eestlased muutusid jõuka-maks, julgemaks ja iseteadlikumaks. Nad hakkasid endid tundma ühe rahvana, eestlastena, kes on üheväärne oma seniste isandate-sakslastega. Ühes rahva jõukusega kasvas ka rahvaharidus.

Rahvahariduse edenemine. Eesti haridusolud hakkasid paranema peale priikslaskmist, sest talurahva vabasiamis-seadused nõudsid koolide asutamist. Näit. Liivimaa 1819. a.

seadus nõudis, et asutataks valla- ja kihelkonnakoolid¹. Neid pidi ülal pidama talurahvas ise. Et rahvas oli vaene, ei suutnud vallad koolide eest tarvilikult hoolitseda. Ka ei mõistnud orjusest vaevatud inimesed hariduse tähtsusest õieti veel aru saada. Mõisnikud, kelle käes oli võim ja jõud, hoolitsesid niisama vähe rahvahariduse eest. Talupoeg pidi talupojaks jääma. Seda koolihariduse raasukest, mis talupojad said, püüti pealegi nii anda, et kasvatada neid mõisnikele sõnakuulelikeks teomeesteks. Eestlasi ei loetud koguni saksa keele õppimise ja mõistmise vääriliseks.

Alles sajandi keskel, mil rahva jõukus hakkas kasvama, tekkis kindel huvi koolide vastu. Pealegi hakkasid ka mõisnikud ise koolide eest enam hoolitsema, võttes endi kanda osa koolide ülalpidamise kuludest. Seda sundis neid tegema rahva kreeka-katoliku usku minek 40-ndail aastail. Kardeti, et talurahvas usku muutes sakslaste mõju alt vabaneb. Koolid pidid selle hädaohu kõrvaldama ja ka rahva saksastamiseks kaasa mõjuma. Kihelkonnakoolis seisis saksa keel tähtsal kohal, kooli lõpetajad rääkisid üsna vabalt oma isandate keelt.

Peale saksa keele õpetati kihelkonnakoolis veel usuõpetust, ajalugu, looduslugu ja füüsikat, aritmeetikat ja geometriat, eesti keelt, joonistust ja ka vene keelt.

Saksa keelt võidi õpetada ka vallakoolis, kuid mitte sundusliku õppeainena. Vallakooli õppekava oli palju kitsam. Seal õpetati usuõpetust, laulmist, lugemist ja kirjutamist, aritmeetikat, maateadust ning vene keelt.

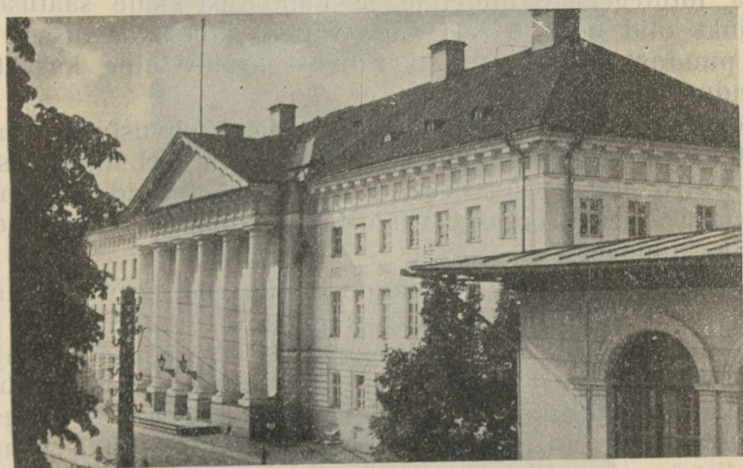
Endisil ajal oli alati suur puudus õpetajaist. Seda puudust püüti nüüd kõrvaldada õpetajateseminaride asutamisega. Nii asutati seminarid Valka (1849), Tartu (1873), Kuudale (1854) ja Kaarmale (1871). Seminarid lasksid igal aastal hulga noori õpetajaid välja, kes valla- ja kihelkonnakoolidesse ametisse läksid. Õpetajad ei õpetanud mitte ainult lapsi, vaid kogu ümbrust. Koolimajad muutusid varsti keskusteks, kust kõik uued mõtted ja eestlaste ühised üritused alguse said. Asutati mitmesuguseid seltse ja ühinguid, laulukoori, levitati kirjandust ja ajakirjandust jne. Rahvakooli seisund paranes ka seepärast, et koolikirjandus üsna tunduvalt täie-

¹ Talurahva vabastamise seadus (1819) nõudis Liivimaal, et iga 500 hinge kohta pidi üks valla- ja iga 2000 hinge kohta üks kihelkonnakool olema. Eestimaa kohta nõudis sama seadus (1816), et 1000 inimese kohta tuleks üks kool.

nes. Ilmus rida uusi tolle aja kohta üsna häid õpikuid, näit. Jakobsoni „Kooli lugemise raamat“, Kallase „Mõistlik rehkendaja“, Bergmanni „Üleüldine ajalugu“ jt.

Nii edenes aegamisi meie emakeelne rahvakool. Sajandi 80-ndaiks aastaiks jõudis see üsna heale järjele. Lugeda ja kirjutada oskajate arv oli palju suurem kui venelastel.

Peale rahvakoolide töötasid meie kodumaal veel keskkoolid. Need asusid linnas. Keskkoolid olid kõik puhtsaksa

Tartu ülikool.

koolid. Saksakeelne oli ka Tartu ülikool, mis oli 1802. a. Vene valitsuse poolt uuesti asutatud ¹.

Kirjanduse levik ja tähendus. Kirjaoskuse tõusu ja rahva majandusliku olukorra paranemisega seltsis eesti kirjasõna suurenev levik rahva seas. Raamatutoodang tõusis XIX sajandi keskpaiku sajaprotsendiliselt. Esialgul jäi rahva peamiseks lugemisvaraks siiski vaimulik kirjandus. Ilmliku raamatuna olid esikohal kalendrid, mis levitasid igasuguseid praktilisi ja elus vajalikke teadmisi. Eesti tähtsamatud olid teinud suuri edusamme, kujunedes meie vaimse elu tuksõoneks. Nad sisaldasid rahvapäraseid jutukehi, milles käsitleti tolle aja põletavamaid päevaküsimusi, nagu viljaikaldust, väljarändamist jne. Talupojad nägid, et jutukirjanikud neile

¹ Rootsi ülikool lõpetas oma tegevuse Põhjasõja tagajärjel.

kaasa tundsid ja nende saatusest osa võtsid. Kalendrite lugejaskond ehk nn. „kalendrikogudus“ paisus väga suureks. Kalendrite kõrval hakkas kasvama ka mitmesuguste juturaamatute ja populaarteaduslike raamatute hulk, mis laiendasid rahva silmaringi ja pakkusid ajaviidet.

Kauemat aega said laialdase menu osaliseks rahva seas halejutud ilmsüütuist kannatajaist ehk nn. Jenoveva lood. Need halejutud, mida tõlgiti saksa keelest, leidsid lihtsamelises rahvas suurt kõlapinda. Pisarsilmil tundsid lugejad kaasa jututegelaste õnnetule ja kannatusrikkale saatusele. Kahjuks olid need teosed väga vähese kunstiväärtusega ja neil puudus peaaegu täiesti rahvast äratav ning kasvatav tähendus.

Vähehaaval asusid halejuttude asemele rahvustunnet kandev kunstluule ja külajutud. XIX sajandi keskel tõusid esile eesti soost kirjamehed. Raamatud hakkasid käsitlema omamaisi aineid ja olusid, valgustades kohaliku rahva hädasid ning püüdeid.

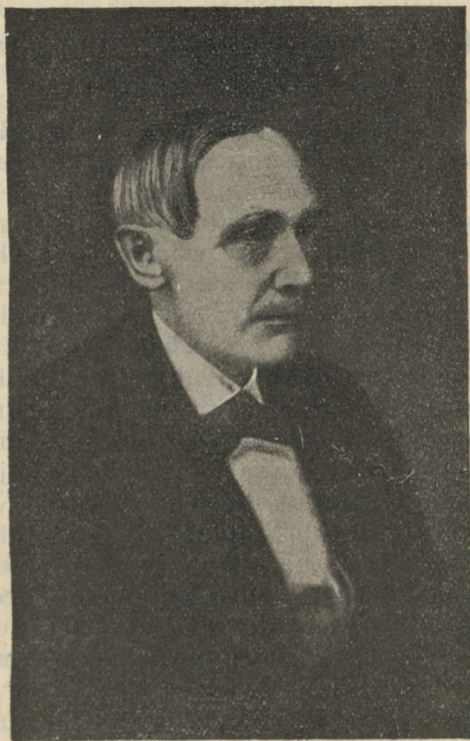
Esimene eesti rahvuskirjanduse suurteos, Fr. R. Kreutzwaldi poolt rahvaluule alusel koostatud „Kalevipoeg“ (1857—61) alustas uue ajajärgu eesti kirjanduses. Kujutades Muinas-Eesti vabadust ja vägevust, ta äratas rahva teadlikule rahvuslikule elule ja sisendas teoorjades hoogsat rahvustunnet. Eestlasis tekkis kujutlus meie rahva suurejoonelisest rahvuslikust minevikust.

Kalevipoja kõrval mõjustas rahva rahvuslikku ärkamist jõuline ja romantiline isamaaluule, sellised luuletajad nagu Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, Fr. Kuhlbarš, M. Veske jt. Oma isamaaluuletisis kõnelesid nad suure tundesoojusega eestlaste muistsest õnneajast, orjaõost ja saabuvast priiusest.

Suure tähenduse omandasid maaoludele kohastatud külajutud ja näidendid XIX sajandi viimasel veerandil, milles kajastusid rahva tõelised tarbed ning taotlused. Neis rahvusliku sisuga juttudes õhutati talupoegi majanduslikule ja vaimsele edasipüüdmisele. Siin tuleks mainida eriti J. Pärna „Oma tuba, oma luba“ ja „Must kuub“. Talupoeg pidi saama jõukaks ja harituks, et jõuda üheväärsuseni teistega. Eesti talupoja püüdeks olgu „oma toa“ omandamine, kus võib toimida „oma loa“ järgi. „Oma tuba on püha koht ja oma luba jumalik olemine selle sees.“

Määratut mõju meie rahva hingele avaldasid tolleaegsed ajaloolised jutustised ja romaanid, milles kirjeldati mui-

naseestlaste voorusi ja põnevaid seiklusi. Neid loeti külades suure õhinaga ja raamatud käisid käest kätte. Iseäranis suurt menu saavutasid E. Bornhöhe „Tasuja“, „Villu võitlused“, A. Saali „Vambola“ jt. Eriti „Tasuja“ loeti suure innu ja põnevusega.

F. R. Kreutzwald.

Ärkamisaja kirjandus püüdis äratada rahvast tuimast loidusest ja anda hoogsat tugevat rahvustunde süvenemisele, õpetades „alandlikku orja jälle püsti päi ja kange kaelaga kõndima“.

1. Milline oli eestlaste rahvustunne teoorjuse ajal ja mispärast? 2. Kuidas ja mispärast mõjus teoorjuse kadumine eestlaste rahvustundele? 3. Mispärast ei hoolinud talupojad ega mõisnikud pärisorjuse aja lõpul palju koolidest? 4. Mispärast hakkasid mõisnikud pärast 40-ndate aastate käärimisi enam hoolitsema koolide eest? 5. Missuguseid aineid õpetati valla- ja missuguseid kihelkonnakoolides? 6. Võrdle valla- ja kihelkonnakoolide õppeaineid meie algkooli omadega! Milliseid erinevusi märkad?

7. Missugused puht-saksa koolid teotsesid ärkamisajal meie kodumaal? 8. Kus asusid õpetajateseminarid? 9. Missugused raamatud olid esikohal eestikeelses ilmlikus kirjanduses XIX sajandi keskpaiku? 10. Missugune kirjandus asendas halejutte? 11. Missugune suurteos kujutas Muinas-Eesti vabadust ja vägevust? 12. Missugused kirjanduslikud teosed mõjustasid eestlaste rahvuslikku ärkamist? 13. Kas oled lugenud mõnd eesti ajaloolist romaani? Missugust? 14. Mida taotles ärkamisaegne kirjandus?

2. Rahvusliku tunde äratajad. Ärkamisaja üritusi.

Friedrich Faehlmann. Friedrich Reinhold Kreutzwald.

Kõigest raskusist hoolimata õnnestus mõnedel eestlastel ometi pääseda keskkooli kui ka ülikooli ja saada kõrgemat haridust. Haridust saanuist kujunes haritlaste rühm, mis koosnes esialgu peamiselt õpetajaist. Osa esimesi eesti haritlasi läks sakslaste leeri, kuna teised jäid ustavaks oma rahvale. Neist saidki rahva äratajad ja rahva elu edendajad. Üks sääraseid oli arst Friedrich Faehlmann. Ta oli mõisas rahva keskel üles kasvanud ja rahvajutte tundma õppinud. Faehlmann leidis, et eesti rahvajutud pole sugugi halvemad teiste rahvaste omist, vaid mõned neist koguni ilusamad. Ta kirjutas palju jutukehi rahva suust üles ja andis nad osalt välja. Iseäranis kaunid olid teiste hulgas „Koit ja Hämarik“ ja „Endel ja Juta“. Väljaantud rahvajutud osutasid, et eestlased pole sugugi nii andevased, kui seletasid sakslased. Faehlmann oli eriti vaimustatud eesti keele ilust. Sellest kirjutas ta eessõnas eesti rahva muinasjuttude väljaandmisel saksa keeles: „Võin tõendada, et ma võimalikult täpse tõlke esitan? Eesti keel, hoolimata 1000 a. orjapõlvest, on väga väljaarenenud ja rikas keel, muidugi teatavais sfääres. Eesti rahvalaulud ja saagad avaldavad nii osavat ja õrna keelt, et saksa keel vaevalt ulatub kõike täpselt väljendama.“

Suurem tähtsus oli kangelasloom „Kalevipojal“, mille Friedrich Reinhold Kreutzwald kirjutas osalt rahvajuttude põhjal ja 1862. a. välja andis.

Friedrich Reinhold Kreutzwald kasvas samuti üles rahva keskel Rakvere lähedal Kaarli mõisas, kus ta isa oli aida-meheks. Ta viibis lapsena moonakalaste keskel ja õppis tundma rahva viletsust. Samuti kuulis ta siin rahvasuust vanu jutte, mis teda köitsid. Tema meeli sütitasid iseäranis jutud Kalevipojast. Et noor Kreutzwald oli virk ja andekas, pandi ta varsti peale koduõppust kihelkonnakooli. Heade inimeste kaasabil jõudis ta viimaks niikaugemale, et keskkoo-

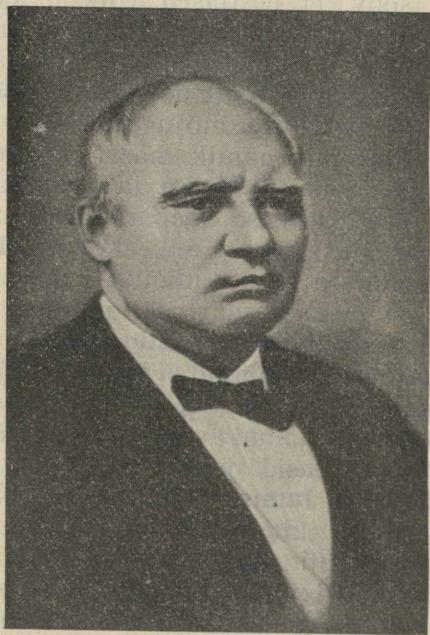
ligi lõpetas. Ülikoolis olles ja hiljemini arstina Võrus töötades kogus Kreutzwald rahvajutte ja kirjutas viimaks kuulsa kangelasloo „Kalevipoega“ lugesid noor ja vana. Iseäranis suure huviga lugesid seda eesti haritud pojad, kes õppisid Tartu ülikoolis. Kangelaslugu „Kalevipoega“ lugedes veendus igaüks, et eestlased on muiste olnud iseseisvad ja vabad. Iseisvuse rõõvisid ja rahva orjastasid võõrsilt tulnud raudrüütlid. Tekkis soov, et eestlased võiksid sakslaste kõrval vääriliselt edeneda nii hariduslikult kui ka majanduslikult. Hakati lugu pidama oma rahvast ja kodumaast.

Saksustus. Eestlaste rahvuslikule ärkamisele oli suureks takistuseks see, et sakslaste mõju oli kogu Baltimail väga suur. Sakslaste käes oli enamik maast, nende mõju maksis kõigis ametiasutis, samuti kiriku ja kooli alal. Saksa keel sai ainuõiguse ametiasutis. Seepärast nii mõnigi haritud eestlane pidas paremaks oma emakeele asemel rääkida saksa keelt. Paljud haritlased ei sõandanud enam tunnistada end eestlaseks. Säärast „kadakasakslust“ püüdsid sakslased igaipidi soodustada. Aga tänu eestlaste tugevale rahvustundele ja selle rahvustunde äratajaile ei olnud hiljemini kadakasakslus nii silmatorkav. Muidugi leidis hiljemini selliseid kadakasaksu ehk „isehakanud“ sakslasi, kuid tõsised eestlased põlgasid neid, kes salgasid oma rahvast.

Rahvajuhid. J. V. Jannsen. Tähtsama rahvusliku tunde äratajana ja ka rahvajuhina esines Johann Voldemar Jannsen. Jannsen oli pikemat aega Väandras õpetajaks, asus siis aga Pärnu Ülejõe samasse ametisse, kus ta tegevus märksa laienes. Pärnus hakkas Jannsen 1857. a. ajalehte „Perno Postimees“ välja andma. Jannseni jutustamisviis oli lihtne, piltlik ja rahvapärane. Seetõttu muutus ajaleht paljuloetavaks. Raske oli pidada kaht ametit: olla õpetaja ja toimetada ajalehte. Pealegi oli Pärnu väike maanurga linn. Siin oli raske endale häid haritud kaastöölisi leida. Jannsen asuski Tartu ja hakkas siin uut ajalehte „Eesti Postimees“ välja andma. Tartu oli poole suurem ja ülikoolilinn. Siin oli kergem leida häid kaastöölisi, sest ülikoolis õppis tollal juba rühm eesti üliõpilasi. Pealegi asus Tartu sisemaal, viljarikas maakonnas, kus rahvas jõukamalt elas. Leht pidi siin ka enam lugejaid leidma. „Postimehes“ leidsid ruumi jutud ja naljad, siis mitmesugused teated sündmusist nii sise- kui ka välismailt. Peale selle anti õpetust, kuidas paremini võiks põlde harida, soovitati maid päriseks osta jne. Varsti tekkisid lehele mitmesugused lisad, mis käsitle-

sid eriküsimusi: „Eesti Põllumees“, „Eesti Missionär“ ja „Eesti Postimehe Jututuba“.

Jannsen kõneles ajakirjanduses esmakordselt „eesti rahvale“, kuna seni esines selle asemel alati „maarahvas“. Jannsen nägi ette, et meie rahva põhikihiks on ja jääb talupoeg. Sellest lähtudes ta otsis teid, kuidas laiendada selle talupojakihi silmaringi. Ta soovitas asutada selltse ja astus välja

J. V. Jannsen.

emakeele õpetamise eest, pannes suuremat rõhku rahva hariduse tõstmisele.

Kuid valitseva ühiskondliku korra vastu ei astunud Jannsen võitlusse. Kõik uuendused ja parandused pidid tulema „heade ülemate ja vanemate armust“. Ta soovitas olla leplik ja rahulik nii mõisnikkude kui ka kirikuõpetajate suhtes. Jannseni kõned ja kirjutised mõjusidki eestlastele. Kui aga rahva jõukus kasvas, suurenes ka nende iseteadvus ja julgus. Rahvas hakkas uskuma oma jõusse ja nõudis võitlust oma olukorra eest.

Jannseni tähtsus seisis aga eriti selles, et ta pani aluse eestikeelsele ajakirjandusele. Peale selle tunneme teda veel

juhtiva seltsitegelasena ja hea jutukirjanikuna. Tema jutukesed olid õpetliku ja kasvatava sisuga ning võitsid rahva hulgas suure poolehoidu.

Lydia Koidula isamaalaulikuna. Rahvuslikule ärkamisele suurt hoogu ja indu andis meie tähtsam ärkamisaja luuletaja Lydia Koidula. J. V. Jannseni tütar sündis 24. detsembril

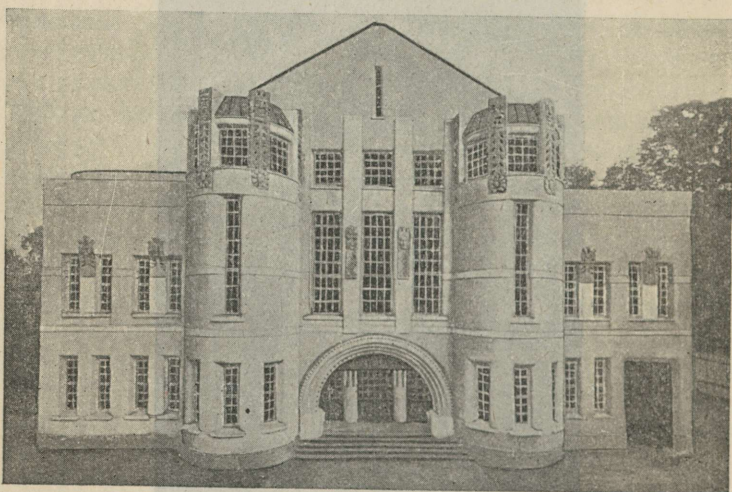
L. Koidula rahvarõivais.

1843. a. Vana-Vändras. Juba varakult tundis ta huvi kirjanduse ja eesti asjade vastu. Käies Pärnu tütarlastekoolis sepi-ses ta juba värse, esialgu küll saksa keeles. Kui isa hakkas toimetama „Perno Postimeest“, sai tütre-st isa abiline, kes tõlkis ja töötas ümber saksa külajutte. Hiljemini Tartus „Eesti Postimehe“ toimetamisel asus Koidula töötama isaga käsikäes. Suurem osa toimetustööst lasuski tütre õulul.

Samal ajal kui ta töötas väsimatult „Eesti Postimehe“ toimetuses, muutus eesti rahvuslik liikumine järjest elavamaks. Tulihingeline Koidulagi tundis sisemist kutsumist osa

võtta oma rahva rõõmudest ja muredest. Temast sai isamaa-
 laulik, kelle laulud vangistasid eestlaste meeli, tungides nende
 südameisse. Oma raske töö kõrval kirjutas ta rohkeid näi-
 dendeid ja luuletisi, 23-aastasena avaldas ta oma esimese
 luuletiskogu „Vainulilled“ (1866. a.), millele järgnes aasta
 pärast „Emaajõe ööbik“ (1867. a.). Isa nõuandel avaldas ta
 hulga luuletisi ka „Eesti Postimehe“ lisalehes ja kalendris.

Koidula luules leegitses palav isamaa-armastus, mida
 läbis kurb hüüd isamaa kannatusist ja valust. Sealjuures

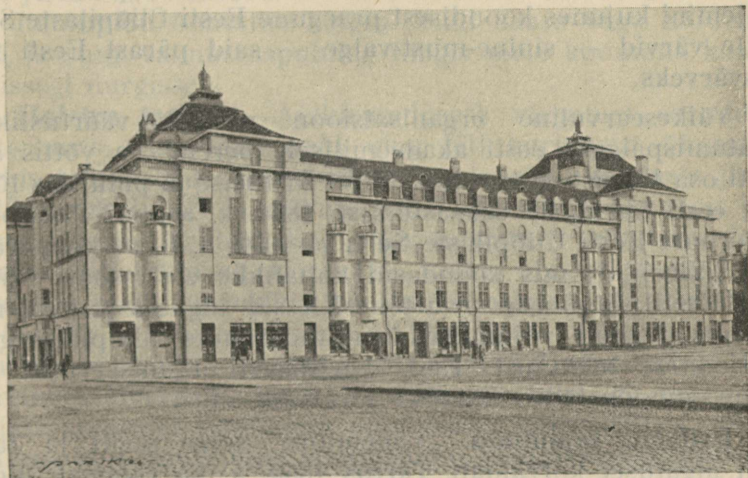
Tartu eesti teater „Vanemuine“.

aga ülistas ta soojade sõnadega eesti rahva vabakssaamise
 püüet ja tahtet. Ta võrdles meie toleaeget kodumaad küt-
 kestatud kotkaga, kellest keegi ei hoolinud. Ometi kasvavad
 kord kotka tiivad nii tugevaks, et ta purustab kütkeid ja
 võimsate tiivalöökidega läheb vabadusse. Koidula sügavasti
 hingestatud isamaalaulud äratasid kõigis usku ja lootust
 eestlaste paremale tulevikule.

Seltside asutamine. Paralleelselt ajakirjandusega arenes
 Jannseni õhutusel seltside asutamine. Vanimaks kinnitatud
 põhikirjaga eesti seltsiks oli Kaarli kiriku lauluselts „Revalia“
 Tallinnas, asutatud 1863. a. Sellel polnud aga suuremat täht-
 susest eesti kultuurielus.

Kultuuriliselt palju suuremat ja tähtsamat osa eten-
 das Jannseni algatusel ja käsitööliste, ametnikkude ning maja-

omanikkude osavõtul ellukutsutud lauluselts „Vanemuine“ 1865. a. Tartus. Siin pandi alus ka Eesti teatrile. 1870. a. mängiti esmakordselt eesti tegelastega eestlase L. Koidula kirjutatud näidendit „Saaremaa onupoeg“. Eriti tähtsad rahvustunde äratajad olid „Vanemuises“ peetud kõned, nende hulgas ka Jakobsoni kuulsad „Kolm isamaa kõnet“. Samal ajal kutsuti Tallinnas ellu „laulo ja mängu“ selts „Estonia“. Selle tegevus ei kujunenud alul sugugi nii elavaks kui „Vanemuisel“. Selles valitses kadaka-sakslik vaim ja asjaajamisel tarvitati saksa keelt.

Tallinna eesti teater „Estonia“.

Teistest seltsidest olgu nimetatud „Koit“ Viljandis (asut. 1869. a.), „Lootus“ Tallinnas (1877. a.) ja „Endla“ Pärnus (1878. a.).

Põllumeesteseltsid. Esimene eesti põllumeesteselts asutati 1870. a. Jannseni ettevõttel Tartus ja 1888. a. Tallinnas.

Siitpeale arenes eesti põllumeesteseltside tegevus juba hoogsalt. Esialgu piirdus nende tegevus ainult kord kuus peetavate koosolekute korraldamisega. Juba 1876. a. korraldas Tartu Põllumeeste Selts näituse Otepääl. Varsti asutati põllumeesteseltsi Pärnus, Viljandis ja Võrus. Põllumajanduslike küsimuste kõrval arutati neis kõiki ellu puutuvaid küsimusi. See laiendas rahva silmaringi ja etendas suurt osa seltskondlikus organiseerimistöös.

Eesti akadeemiliste haritlaste organiseerimine. Üldise rahvusliku murrangu mõjustusel pandi 1870. a. alus ka esimesele eesti üliõpilasorganisatsioonile. Mõned eesti üliõpilased hakkasid käima koos ja lugema „Kalevipoega“ ning selgitama eesti rahva eluküsimusi. Kooskäimistest võtsid osa ka vanemad eesti haritlased, eriti J. Hurt ja J. V. Jannsen ja V. G. Eisenschmidt. Koondis omandas peagi kindlama kuju oma „põhjusmõtete ja säädustega“. Eesti haritlasilt nõuti enda avalikku tunnistamist eestlasiks, emakeele auspidamist, rahvaluule, kirjanduse ning rahva keele tundmist jne. Esialgu töötati ilma ametliku kinnitusega „põranda all“. Hiljemini kujunes koondisest praegune Eesti Üliõpilaste Selts, mille värvid — sinine-must-valge — said pärast Eesti rahvusvärveks.

Väikesearvuline organisatsioon muutus väärtuslikuks kohtumispaigaks eesti akadeemilisele perele. Ta võttis agarasti osa kõigist eesti rahvuslikest üritustest ja pidurdas tõhusalt eesti haritlaste saksastumist. 1884. a. asutati Peterburis Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts ja 1900. a. Riias korporatsioon „Vironia“, mis koondasid kohalikke eesti soost üliõpilasi. Eesti üliõpilaste arvu tõus XX saj. alguses ja hilisemad avaramad olud võimaldasid mitmete uute üliõpilasorganisatsioonide tekkimist. Eesti haritlased organiseerusid üha enam, moodustades kaaluva jõu eesti elus.

Esimene laulupidu. „Vanemuise“ seltsi poolt ja Jannseni algatusel korraldati Tartus 1869. a. ka esimene üldine eesti laulupidu Liivimaa talurahva 50-aastase priiuse mälestuseks. Rahvuslik ärkamine oli juba alanud, seepärast oodati ülemaalist laulupidu igatsusega.

See oli tähtis suursündmus. Üle 600 aasta oli möödunud eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse kaotusest. See oli pikk ja raske orjaaeg, mil elati kinnist, omaette elu. Mis toimus väljaspool mõisa, sellest polnud õieti aimugi. Mõis oli talupoja maailm. Suurel laulupeol toimus järsk pööre. Siin tuli eesti rahvas üle pika aja esimest korda ülemaaliselt kokku. Peol viibis ligi 16 000 inimest. Laulupidu oli üritus, mis oli korraldatud ühisel jõul. Huvitav on märkida, et suurem osa osavõtjaist pärines Lõuna-Eestist, Põhja-Eesti oli rahvuslikult tunduvalt maha jäänud. Laulupeol ei puudunud ka väliskülalised. Selleks eestlaste suureks ja tähtsaks peopäevaks olid ilmunud neid õnnitlema ja tervitama soome ja ungari hõimuvõlled.

Laulupidu kasvatas ühistunnet, andis julgust ja iseteadvust. Endine orjastatud „maarahvas“ tundis end jälle eesti rahvana, kellel samasugune õigus vabadusele kui igal teisel rahval. Suurel laulupeol kuulnud isamaalised laulud¹ ja kõned sütitasid meeli ning äratasid lootusi, virgutades edasisele tegevusele sakslaste mõju alt vabanemiseks.

Kõnedes toonitati hariduse tähtsust ja soovitati avada eestikeelseid kõrgemaid kooli.

Laulupeol leidsid sooja poolehoidu ka kaks suuremat eesti rahva üritust: Eesti Aleksandrikool ja Eesti Kirjameeste Selts.

Laulupidu õnnestus kõigiti. Viidi kaasa väga häid muljeid ja suur vaimustuspuhang tungis meie kodumaa kaugeimaissegi nurgisse.

Holstre tegelasi. Ajakirjandusest virgutust saanud ja Peterburis elutsevaist eesti ning läti haritlastest õhutatuna tekkis talupoegade keskel nõue mõningate uuenduste järele. Peterburis elutsev maalikunstnik Johann Köler oli tähtsamaid eesti haritlasi, kes pidas uuenduste nõudmist tarvilikuks. Viljandimaal, Holstre vallas algatati kohalikkude tegelaste poolt palvekirja koostamist uuenduste nõudmiseks ja keisrile saatmiseks. Eesotsas üliõpilaste Adam ja Peter Petersoni, koolmeister Jaan Adamsoni ja taluperemees Hain Hennoga viidi palvekiri 17 eesti talupojast koosneva saatkonna poolt keisri kätte 1864. a. sügisel. Selles nõuti rendihinna sunduslikku kindlaksmääramist, teoorjuse lõpetamist, kus see veel püsis, ja uue omavalitsuse sisseseadmist valdades, haridusolude parandamist ja kirikuõpetajate valimist koguduse nõusolekul. Tagajärjeks oli see, et Adam Peterson vangistati. Alles järgmisel aastal sai ta senati otsusel vabaks. Siiski oli talupoegade esinemisel mõju. See äratas valitsuse tähelepanu eesti talupoegade olukorrale.

Aleksandrikooli mõte. Eesti rahvusliku mõtte arenguga käsikäes kerkis päevakorrale eestikeelse kooli asutamise küsimus. See tekkis juba varakult Viljandimaal, kus asja algatajana ja õhujana teotses Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson. See endine talusulane, kes ainult ühe talve koolis käinud, oli ärkamisaja innukamaid organisaatoreid. Tulise isamaalasena ja väsimatu tegelasena rahvuslikes üritusis, oli ta elavas kirjavahetuses kõigi oma aja eesti haritlastega. Kooli nimetuseks valiti Eesti Aleksandri-

¹ Näit. Jannseni „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“.

kool. See pidi saama mälestuskujuks keiser Aleksander I-le, kes vabastas eesti talurahva pärisorjusest. Koolis pidi õppekeeleks olema eesti keel. Aastal 1863 saadeti esimene palvekiri kubernerile kooli avamise loa saamiseks. Palvekiri oli eesti- ja saksakeelne, 177 allkirjaga.

Kõigepealt valiti 12-liikmeline komisjon, mille hooleks jäi edasine asja korraldamine. „Et see töö küll väga raske ja kõigile tundmata oli, vaimus ühe kapitali peale mõteldes ühte täielikku plaani teha, aga siiski oli see esimene kord, kus eestlastele ka midagi iseeneste teha ja mõtelda lubati,“ ütleb J. Adamson.

Sõideti Tartusse Õpetatud Eesti Seltsilt nõu küsima. Siin tutvuti Hurdaga, kellest hiljemini sai tuliseim kooli asutamise eestvõitleja.

Loa saamine võttis aga väga kaua aega. Jaan Adamson arvas koguni, et asi oleks unustatud, kui mõtte algatajad ise poleks asja ikka ja ikka jälle meelde tuletanud. Lõpuks jõudis 1869. a. palvekiri keisri kätte. Keiser andis armulikult loa „Eesti ülema rahvakooli põhjenduseks Aleksandrikooli nime all kõiges riigis andeid korjata“. Luba tuli paar kuud peale laulupidu. Nüüd algas elav tegevus, mis rahva liikuma pani.

Kooli asutamiseks oli raha tarvis. Selleks korraldati ülemaaline korjandus. Korjandust juhtis peakomitee ühes abikomiteedega. Neid asutati üle maa igal pool. Peakomitee presidendiks sai J. Hurt, kes 1871. a. 1. detsembril avaldas pikema kirjutise „Eesti Postimehes“: „Eesti Aleksandrikool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigile Eesti rahvale“. See oli lühike seletus kooli tüübi kohta, milles anti ühtlasi ka instruksioone rahakorjamiseks.

Suure vaimustuse ja innuga alustasid eestlased tööd. Aasta jooksul asutati juba 64 abikomiteed ja korjati kaunis kena summa. Kõige enam suudeti korjata Viljandimaal. Toetust saadi keisrilt ja Soome üliõpilased avaldasid oma poolehoidu teatava summa saatmisega.

Kuid kooli asutamise mõte ei võitnud kõigi poolehoidu. Sakslased olid Aleksandrikooli vastu. Nad ei võinud kuidagi leppida, et eestlased, kes seni olnud teiste orjad, asutavad endile kõrgema eestikeelse kooli. Sakslaste sihiks oli, et eestlased saksa koolis käiksid, saksa hariduse saaksid ja sakslastega ühte sulaksid. Sakslased hakkasid levitama valeandmeid ja kahtlasi kuuldusi kooli kohta. Kirjutati, et kool tulevat ikkagi saksa õppekeelele, sest eesti keel olevat sel-

leks veel liiga vähe arenenud, et tema abil „sügavamaid ja kõrgemaid asju õppida saaks“. Sakslased püüdsid kõigiti kooli vastu töötada. Et kirikuõpetajail rahvale suur mõju oli, siis lasti neil otse kantslist jutlustada kooli asutamise vastu. Ka kooliõpetajail keelati Aleksandrikooli heaks töötamine. Eestlastegi keskel oli neid, kes pidasid Aleksandrikooli ülearuseks. Kõigest hoolimata edenes korjandus. Siinseal korraldati näitemänge, kontserte ja asjade loosimisi Aleksandrikooli heaks. Mõned peremehed olevat koguni teatava osa vilja Aleksandrikooli õnne peale maha külvanud. Ühelgi pidulikul juhul ei unustatud Aleksandrikooli — pulmades, varrudel ja mujal koguti kingitusi. Vaesemad inimesed, kellel polnud raha, kinkisid asju. Need olid sageli ainult paar kopikat väärt, kuid näitasid, millise andumusega igaüks suurt ühist üritust toetada püüdis. Mitmes vallas võeti väikest lisamaksu kooli heaks, mõni vald kinkis kõik trahvirahad kooli toetuseks jne. Raha korjamiseks kasutati iga-suguseid võimalusi — keegi kõrtsmik olevat võtnud igalt kõrtsiskäijalt selleks teatava summa, kuski on noored kokku leppinud, et iga võörkeelse sõna tarvitamise eest maksavad trahvi, mis summa läheb Aleksandrikoolile. Mõne aasta pärast oligi ligi 100 000 rubla koos, mis oli tolle aja kohta väga suur raha.

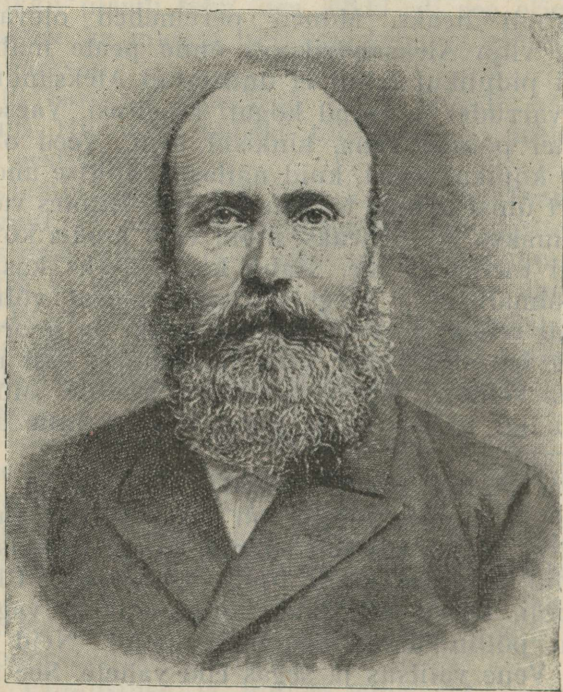
Siiski ei läinud korda asutada eestikeelset kõrgemat kooli. Kooli asutamise mõttel oli juba küllalt vaenlasi ja vastutöötajaid. Nüüd aga tuli suurim hoop. Eestlastel tekkisid lahkkelid tulevase kooli tüübi küsimuses. Ühed tahtsid reaalkooli, teised klassikagümnaasiumi ja väga paljud olid koguni põllutöökooli asutamise poolt. Neid lahkkelisid kasutas Vene valitsus ja segas end vahele. See saigi saatuslikuks Aleksandrikooli mõttele. Vene valitsuse seisukoht muutus samasuguseks kui oli sakslastel. Taheti, et eestlased vene haridust saaksid ja venelastega ühte sulaksid.

Aleksandrikooli asemele asutati viimaks Põltsamaale venekeelne kõrgem rahvakool. Selle peale vaatamata oli Aleksandrikooli mõttel ja korjandusel suur tähtsus. Need panid rahva liikuma ja virgutasid teda ühisele tegevusele.

Jakob Hurt. J. Hurt kuulus ärkamisaja aktiivsemate tegelaste hulka. Ta sündis 1839. a. Põlva lähedal, Himmaste külas, kooliõpetaja pojana. Õppis usuteadust Tartu ja Helsingi ülikoolis, omandades dr. phil. astme. Oli alul gümnaasiumiõpetajaks ja hiljemini hingekarjaseks Otepääl ning Peterburi Jaani koguduses. Eesti avalikust elust hakkas J. Hurt

osa võtma juba üliõpilaspõlves. 1862. a. alates oli ta pidevas ühenduses Fr. R. Kreutzwald'i, J. Köler'i ja teiste ärksate eesti tegelastega. Suure innuga töötas ta kaasa kõigis rahvuslikes üldüritusis. Eriti teenekas oli J. Hurt rahvusliku hari-dustöö organiseerijana.

Tema elutööks aga kujunes eesti rahvaluule kogumine ja väljaandmine. Juba üliõpilasena hakkas ta kodukihelkon-

Jakob Hurt.

nas muinasjutte ja rahvalaule koguma. Ta käis külast kulla ja kirjutas kõik üles, mida rahvas mäletas. Selleks tööks õhutas ta kaasa töötama kogu rahva ja kõik arukamad pead nii maal kui linnas asusid rahvaluulet korjama. Hurt ise korraldas kogutud materjali ja andis üksikasjalisi juht-nööre kogujaile. Rahvaluule kogumine kujunes ulatuslikuks liikumiseks, nii et eesti kultuuriloos võib nimetada seda aega vanavara ajajärguks. Praegune põlv tunnustab aukar-tusega tema suuri teeneid. Hurda kogutud hiiglamaterjal sisaldab üle 250 000 punkti rahvaluulet. Sellest suutis ta

avaldata trükis vaid „Setukeste laulud“ (3 köidet), mis ilmusid Soomes. Tema rahvaluulekogusid hoitakse Tartus, Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Eesti Kirjameeste Selts. Teine üldüritus, mis rahvast tegevusele virgutas, oli Eesti Kirjameeste Selts, mis asutati 1872. a. Asutamiskoosolekut juhatas J. V. Jannsen. Seltsi ülesandeks oli rahva minevikku uurida, rähvale kasulikke raamatuid välja anda ja kõnede kaudu rahvast harida. Seltsi presidendiks valiti Jakob Hurt. Tema juhatusel tegi selts palju kasulikku tööd: Hurda enese ja ka teiste kaasabil korjati lugematu hulk rahvalaule, muinasjutte, vanasõnu ja mõistatusi ning muud vanavara, ka andis selts kirjandust välja. Selts koondas ümber kõik silmapaistvamad eesti haritlased. Seltsi peaülesandeks seati muu hulgas eestikeelsete teaduslike raamatute soetamine ja ilukirjanduslike teoste teoste väljaandmine. Seltsi toimetistena ilmus ligi 100 teost, mis kuulusid toleaege kirjanduse paremiku hulka. Paljude aastate kestel teotses selts väga hoogsalt. Väga tihti peeti üldkoosolekuid, kus kanti ette teaduslike kõnesid. Nende kõnede kaudu, millele järgnesid harilikult läbirääkimised, äratati laiemas üldsuses huvi kirjanduse ja kodumaiste teaduste vastu. Selts andis välja ka aastaraamatuid, mis sisaldasid trükituna tähtsamaid koosolekuil peetud kõnesid. Kõik see oli tähtis ajajärgul, mil meil puudusid muud haridusasutised. Tähelepanuväärseks teeneks oli seltsil eestikeelsete õperaamatute soetamine ja eesti kirjakeele arendamine.

J. V. Jannsen kaotab poolehoidu. Jannsen oli, nagu nägime, tähtsam ärkamisaja tegelane. Temal oli rahva keskel esialgu suur poolehoid. Mõne aja pärast aga kaotas ta selle. Mispärast? Kõigile uuendusile vaatamata oli mõisnikel meie maal ikka veel suur võim. Saksa keel oli ametlik keel, kõik ametikohad olid sakslaste käes nii kohtutes kui ka mujal, sakslased olid koguni kubernerideks meie maal. Pealegi jätsid talurahvaseadused neile rea eesõigusi, näit. ainult mõisnikul oli õigus jahti pidada, kala püüda, teetegemise kohustusest olid mõisad täiesti vabad jne.

Püsima jäi ka mõisnikest koosnev seisuslik maapäev. Õigust oma saadikuid sinna saata eestlastele ei antud. Kõik see tekitas pahameelt eestlaste keskel. Jannsen oli oma tegevuses väga tagasihoidlik ja leplik sakslaste vastu. Ta ei astunud nende võimu vastu välja ega nõudnud selle vähendamist. Jannsen ei nõudnud oma lehes teoorjuse kaotamistki. Ta

arvas, et rahva hea käekäik oleneb rahulikust kokkuleppest sakslastega, ja manitses seepärast rahvast sõnakuulmisele. Ta ei kirjutanud mõisnikkude vastu ka siis mitte, kui rahvas maanäljas kodumaa maha jättis ja Venemaale elama asus. Tõsi ju on, et tsensuuriolud tunduvat takistasid seda tegemast.

C. R. Jakobson. Jannseni leplik poliitika ei meeldinud väga paljudele. Seepärast pidigi Jannsen loovutama rahvajahi koha C. R. Jakobsonile. C. R. Jakobson oli ka õpetaja, kuid suurema haridusega, julgem ja iseteadlikum. Temale ei meeldinud alandlik palumine ja kokkulepe sakslastega, seepärast sattus ta vastuollu Jannseniga. Hiljemini tekkis tal tüli ka J. Hurdaga, kes pidas Jakobsoni liiga käremeelseks. Eriti ei meeldinud Hurdale Jakobsoni terav kiriku arvustamine. Eesti tähtsamais üritusis, nagu Kirjameeste Seltsis ja Aleksandrikooli komitees, tekkis Hurda ja Jakobsoni pooldajaist kaks erakonda, kes oma tülidega ühiseile ürituside kahju tegid.

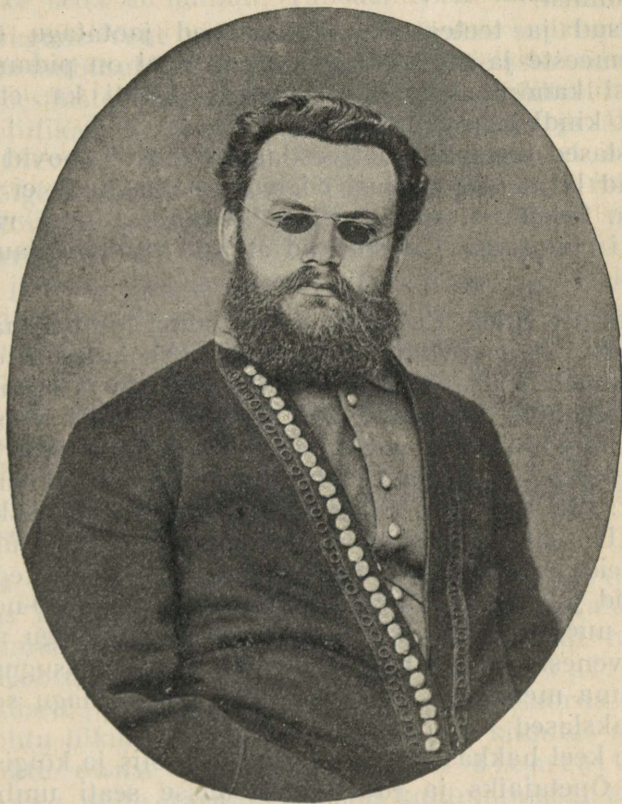
Jakobson ütles, et eesti rahvas saab endale oma põlised õigused kätte ainult nõudes, võideldes. Selle vaate järgi ta teetseski. Ta nägi, kuidas meie maa sakslased püüdsid oma koolide kaudu eesti lapsi kasvatada omas vaimus, neid saksastades. Saksastamine toimus ka kihelkonnakoolide kaudu, kus saksa keel oli tähtsamaks õppeaineks. Õpetajaiks said sinna enamasti need, kes sakslaste vastu sõbralikud olid ja eestlaste seltskondlikust tegevusest osa ei võtnud.

Saksastamise vastu võitles ta kõigepealt sel teel, et hakkas välja andma häid eestikeelseid kooliraamatuid. Tähtsaim neist oli ta lugemik. Igati püüdis ta nooris äratada armastust ja lugupidamist oma rahva ja kodumaa vastu.

C. R. Jakobson rahvast majanduslikule tegevusele virgutamas. Head haridust võib saavutada ainult jõukas rahvas. Seepärast püüdis Jakobson talurahva jõukust tõsta. Ta kirjutas põllumeestele õpetlikke raamatuid põllundusest ja karjakasvatusest ning õhutas neid põllumeesteseltse asutama. Oma talus kavatses ta sisse seada piimatalituse, mis pidi saama teistele eeskujuks. Rannaeestlastele soovitas ta laevu ehitada ja kaubitsemisega rikkust koguda.

Eestlaste parema tuleviku kindlustamiseks oli Jakobsoni veendumise järgi kõigest sellest siiski vähe. Tarvis oli eestlastele enam õigusi kätte võita. Nad pidid saama samasugused õigused kui on saklastelgi. Jakobsoni sihid ja vaated tulid kujukalt nähtavale ta kuulsas „Kolmes isamaa kõnes“

ja tema poolt Viljandis 1878. a. asutatud ajalehes „Sakalas“. Viljandimaa oli jõukaim ja Jakobson lootis siit elavat tuge peremeeste poolt oma püüdeile. Iseäranis meeldis kõigile see, et Jakobson rahvale enam õigusi nõudis. „Meie oleme inimesed! Meie oleme rahvas! Meie nõuame kui rahvas oma kodumaal õigusi! Meie tahame elada! Meie tahame ede-

C. R. Jakobson.

neda ja kasvada!“ Mõisnikud ei tahtnud sellest kuuldagi. Nad nimetasid teda „sakslaste õgijaks“. Selle peale vastas Jakobson: „Meie ei käi ilmaski oma saksa kaaskodanikkude peale, meie ei päri midagi ülemäära; kõik, mis me pärimel, on see: ühesugused õigused.“

Märgukiri riigivalitsusele 1881. a. Jakobsoni sütitavaist kõnedest tiivustatuna ja tema aktiivsel juhtimisel otsustati pöörduda riigivalitsuse poole. Jakobson ühes oma poolda-

jatega andis 1881. a. riigivalitsusele märgukirja. Selles nõuti, et eestlastele antaks õigus oma saadikuid maapäevale saata ja sel teel ühevääriliselt sakslastega maavalitsemisest osa võtta. Kohtumõistmine saagu vabaks sakslaste mõju alt ja toimugu eesti keeles. Sakslaste mõju alt vabastatagu ka koolid. Siis avaneks rahvale võimalus saada ka kasulikke ilmlikke teadmisi.

Maksud ja teetegemise kohustused jaotatagu õiglaselt ära peremeeste ja mõisnikkude vahel. Seni on pidanud neid kohustusi kandma ainult peremehed. Nõuti ka, et talude ostuhind kindlaks määrataks.

Sakslased tegid kõik, et eestlaste õiglasel soovil ei teostuks. Nad kujutasid eestlasi riigivastastena, keda ei tohtivat usaldada. Seepärast olid eestlased sunnitud oma riigitruudust eriti rõhutama. Koosolekud algasid tihti riigilaulu laulmisega.

Venestuse tulek. Eestlased panid suuri lootusi märgukirjale. Usuti, et riigivalitsus täidab rahva nõudmised. Siis oleks eestlaste haridus- ja majanduselu palju kiiremini edenenud. Aga kõik kujunes teisiti. Seni olid kõik Vene valitsejad kinnitanud sinise aadli õigusi, kuid Aleksander III jättis esimesena kinnitamata Baltimaa eraõigused. Tema põhimõte oli: üks riik, üks tsaar, üks rahvas ja üks usk. Aleksander III saatis Baltimaade olukorraga tutvuma ühe oma senaatoreist. Eestlased lootsid nüüd uuenduste teostamist ja esitasid jällegi oma kava. Riigivalitsus viis 1880-ndail a-il küll rea uuendusi ellu, kuid ainult selleks, et kogu maad ja rahvast venestada. Nii hakkasid venelased samasugust poliitikat ajama meie maa ja rahva valitsemisel, nagu seni olid teinud sakslased.

Vene keel hakkas maksma kohtus, koolis ja kõigis ametiasutis. Õpetajaiks ja muusse ameteisse seati umbkeelseid venelased. Aleksandrikooli asemele avati rahva rahaga ülekohtuselt vene linnakool. Koolides hakati pearõhku panema vene keelele, kuna eesti keele õpetamine jäi üsna kõrvaliseks asjaks. Eestlased ja eesti keel jäeti nii hoopis unustusse. Viimaks nõuti, et ka õpetamine koolis toimugu vene keeles. Kõige selle tagajärjeks oli, et lugeda ja kirjutada oskajate arv hakkas langema ¹.

¹ Selleks mõjus kaasa ka üldine majanduslik kitsikus XIX sajandi lõpul. Huvi kooli vastu hakkas langema. Ka sakslased pöörasid 1880-ndaist aastast eesti koolidele selja.

Ka hakati meie tegelasi ja seltse taga kiusama. Eesti Kirjameeste Selts suleti ja mõned tegelased saadeti maalt välja. Seltsi sulgemise põhjusena toodi ette asjaolu, et selts olevat asutatud selleks, et eestlasi saksastamise vastu kaitseada. Nüüd olevat see hädaoht kadunud ja seltsil polevat mingit mõtet. Tartu nimetati ümber koguni Jurjeviks. Jakobson kõike seda ei näinud. Ta suri enne venestust 1882. a.

Seesugune Vene valitsuse teoviis äratas suurt pahameelt ja tekitas umbusaldust valitsuse kui ka venelaste eneste vastu. Leidus eestlaste keskel ometi neidki, kes hakkasid toetama vene poliitikat. Neist olid tähtsamad J. Kõrv ja A. Grenzstein, „Oleviku“ toimetaja. Grenzstein arvas, et eestlastele oleks kõige kasulikum liituda Venega, „sest ühes rahva suurusega tõuseb ka tema rahvuse väärtus — ainult väga suured rahvad võivad ehitada iseseisvat rahvuslikku kultuuri ja seda jätkata, väikesed mitte“. Teised seevastu ei kaotanud julgust ja püüdsid venestusele täie jõuga vastu töötada. Neist tuleks mainida J. Järve, kes oma ajalehes „Virulane“ Jakobsoni poliitikat jätkata püüdis. See ei kestnud aga kuigi kaua. Leht suleti. Nüüd jäi ainsaks ajaleheks „Postimees“, mis püüdis säilitada rahvuslikku vaimu. Lehte toimetas K. A. Hermann. „Postimehe“ kirjutised olid tagasihoidlikud, nagu Hermann isegi, kes olulisel küsimusel püüdis olla valitsusele sõnakuulelik.

Uus kohtukorraldus. Teiste uuenduste kõrval, mida venestus meie maale tõi, oli ka uus kohtukorraldus. Meil pandi nüüd maksma Vene kohtud, kuigi veidi muudetud kujul. Kohtunikke määras Vene kohtuminister. **V a l l a k o h u s** jäi endiselt püsima, ainult kohtupidamiskorda muudeti. Vallakohtu liikmed valis rahvas, amelisse kinnitas rahukogu. Vallakohtu otsuse peale võis kaevata **ü l e m t a l u r a h v a k o h t u s s e**, mille eesistuja nimetas kohtuminister; kohtu liikmed kutsuti vallakohtu eesistujate hulgast.

T a l u r a h v a a s j a d e k o m i s s a r, kelle nimetas sise-minister, valvas põllumajanduslike olude kohta antud määruste järele. Ta kinnitas mõisniku ja talupoja vahel sõlmitud lepinguid ja valvas vallavalitsuste tegevuse järele. Raskemate süütegude tarvis asutati **r a h u k o h u s**. Seal võis edasi kaevata rahukogusse. Rahukogust võis kaevata edasi Peterburis asuvasse senatisse. Uus kohtukorraldus oli rahvale üldiselt vastuvõetav, sest see pakkus palju enam õiguslikku kaitset.

Peale vallakohtu ja talurahvakohtu oli kõigis kohtutes tarvitusel vene keel, mis kohtumõistmist raskendas.

1. Kes oli Fr. Faehlmann ja mille poolest on ta meile tähtis? 2. Mida tead Fr. R. Kreutzwaldi elukäigust? 3. Millest tuli Kreutzwaldi suur mõju eesti ärkamisajale? 4. Milliseid soove ja mõtteid äratas „Kalevipoeg“ eestlasi? 5. Missuguseid ärkamisaegseid kirjanikke vaimustas „Kalevipoeg“? 6. Kes pani aluse eesti ajakirjandusele ja seltsielule? 7. Maini peamomente J. V. Jannseni elukäigust! 8. Mis iseloomustas L. Koidula luulet? 9. Missuguseile teatreile pandi alus? 10. Milles avaldus põllumeesteseltside tegevus? 11. Missuguse üliõpilasseltsi värvid said Eesti rahvusvärveks? 12. Millal korraldati esimene laulupidu ja miks muutus see tähtsaks sündmuseks Eesti ajaloo? 13. Kes algatas Aleksandrikooli mõtte? 14. Kuidas korraldati rahakorjamist Aleksandrikoolile? 15. Mispoolest erines kavatsetud Aleksandrikool tegelikult asutatust? 16. Jutusta J. Hurda elutööst! 17. Missuguseid ärkamisaegseid eesti seltse sa tead? 18. Milles avaldus Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus? 19. Miks ja kellele kaotas J. V. Jannsen poolehoiu? 20. Mispoolest erines Jakobsoni poliitika Jannseni omast? 21. Mida tegi C. R. Jakobson eestlaste majanduselu edendamiseks? 22. Mida nõudsid Jakobsoni pooldajad 1881. a. märgukirjas valitsusele? 23. Milles avaldus venestus? 24. Missugused eesti tegelased ühinesid venestusliikumisega? 25. Milline oli uus kohtukorraldus?

3. Soome rahvuslikke püüdeid. Rahvuslik liikumine.

Nikolai I valitsusaeg oli soomlastele väga halb. Soomekeelsete kirjutiste ja raamatute kohta pandi kehtima väga vali tsensuur. Vene ametnike pandi igale poole ametiasutistesse ja üldse oli märgata valitsuse venestamispüüdeid.

Aleksander II aeg tõi kaasa tähtsaid uuendusi Soomele ja üldiselt võis märgata suurt elavust poliitilisel alal. Tekkis nn. soomlusliikumine, millele erilist hoogu andis veel see, et 1863. aastal kutsuti kokku maapäev, mille ülesandeks oli arutada läbi seadusi, mida taheti kehtima panna. Maapäev tuli kokku alul iga 5 aasta järel, hiljem (1882) iga 3 aasta tagant. Soomlusliikumise juhiks oli J. V. Snellmann. Varsti aga sattusid soome ja rootsi soost tegelased teravasse vastuollu üksteisega, eriti soome keele õiguste laiendamise küsimuses. Soome erakonna vastu, mille juhiks oli Y. S. Yrjö-Koskinen, puhkes rootsi haritud kihtides oma rahvuslik liikumine. Soome rahvuslik liikumine muutus seetõttu veelgi elavamaks.

Aleksander III valitsuse ajal taheti muuta Soome valitsemiskorda, mis oli pandud kehtima 1809. a. Nii näiteks allutati Soome postikorraldus Vene siseministeriumile ja püüti soomlasi venestada.

Lõhe rahvuslikus liikumises. Soome erakonnas tekkis lõhe, sest osa pooldas Vene valitsuse samme, osa pidas vajalikuks kindlat võitlust venestamispuüete vastu. Tekkis kaks parteid: vanasoo me partei, mis pooldas Vene valitsuse samme, ja noorsoo me partei, mis võitles koos rootslastega.

Rahulolematuse. Nikolai II ajal piirati (1899. a.) maa-päeva tegevust, mis tekitas laialdase rahulolematuse.

Rahulolematuse väljenduseks koostati eriline märgukiri, nn. rahva-aadress, millele koguti 520 000 allkirja. Märgukirja taheti esitada saatkonna kaudu keisrile, kuid keiser keeldus seda vastu võtmast. Võitlus Soome õiguste eest läks nüüd veelgi pinevamaks. Soome oma sõjavägi saadeti laiali, trüki- ja koosolekute vabadust kitsendati. Kubernerideks ja kõrgemaiks ametnikeks määrati ainult venelasi.

Endine kord pannakse kehtima. Ent Vene riigis tekkisid rahutused ja streigid. 1905. a. puhkes Venes revolutsioon, mistõttu Soomeski kujunesid mässulised liikumised. Nende sündmuste mõjul pandi Soomes uuesti kehtima endine kord. 1906. a. sai Soome ühekõjalise rahvaesinduse, mis valiti üldise hääleõiguse alusel ning pidi kokku tulema igal aastal.

Sellega lõppes rahvusliku rinde võitlus Vene riigivõimuga üsna edukalt.

1. Iseloomusta Nikolai I valitsusaega Soomes! 2. Kuidas oli olukord Soomes Aleksander II valitsuse ajal? 3. Missuguseid uuendusi see tõi? 4. Kes oli soomlusliikumise juht? 5. Kes oli Yrjö-Koskinen? 6. Millest tekkis lõhe soome erakonnas? 7. Mis tekitas Soomes rahulolematust Nikolai II ajal? 8. Mis tagajärg oli rahutustel? 9. Missugune mõju oli 1905. a. revolutsioonil Soomes?

VII. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandi alguses.

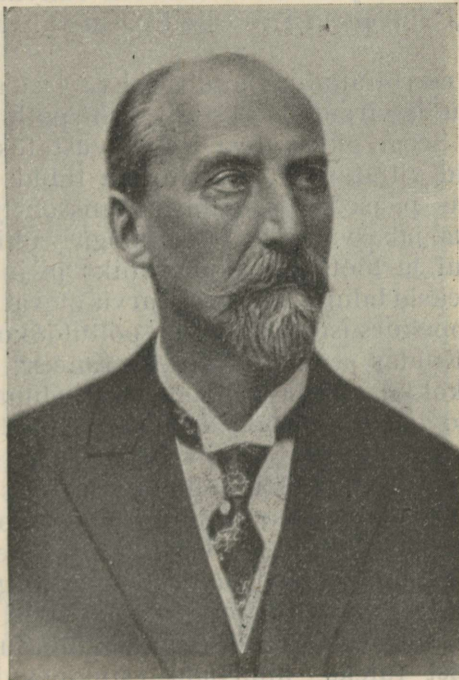
1. Jaan Tõnisson, K. Päts.

Linnade kasvamine Eestis ja linnakodanluse osatähtsuse suurenemine rahvuslikus elus. Maade päriseksostmisega talupoegade poolt vabanes palju inimesi maal, kellel polnud enam tööd, sest talupoeg püüdis nüüd võimalikult oma perega või siis vähese palgatud tööjõuga talutöil läbi ajada. Maalt vabanenud inimesed siirdusid linna tööd otsima. Tööstuse ja kaubanduse areng võimaldas XIX sajandi viimasel kolmandikul nii paljudelegi tööd linnas. Selle tagajärjel hakkasid linnad ja alevid kasvama. Väga hoogus oli linnade kasvamine just seitsmekümnendail aastail, mil Tallinnas ja Pärnus olid kaubanduse hülgeajad. Ühtlasi valgus külast linna suuremal arvul eesti rahvusest isikuid.

Alul oli linna asunud eestlasil väga raske olukord. Neil polnud mingisugust varandust ja puudusid ka oskused igasuguseks tööks ja ettevõtteks linnas. Kõik paremad ametid, nii vabakutseis, kaubanduses kui ka käsitöös, kuulusid sakslastele. Tuli leppida kõige lihtsama, kõige mustema ja kõige raskema tööga. Kuid eestlaste visaduse ja püüdlikkuse tõttu paranes peagi nende seisund. Paljudel eestlastel õnnestus aja jooksul soetada linnas väiksemaid ettevõtteid ja kauplusi, samuti maju. Ka riigiteenistuses oli eestlasi juba suuremal arvul. Haritlasi eesti rahvusest leidis juba mitmel alal linnades. Eestlaste ühiskondlik ja majanduslik osatähtsus linnades kasvas. Linnakodanlus hakkas etendama eesti rahvuslikul alal suuremat osa kui varemini. Kui seni rahvuslik liikumine oli kandunud rohkem maale, siis XIX sajandi lõpul on rahvuslikku liikumist märgata ka juba linnades, kus hakati haritlastega eesotsas võitlema venestuse vastu.

Jaan Tõnisson. Venestuse vastu võitlejad koondusid Tartus ilmuva „Postimehe“ ümber. Selle toimetajaks oli esi-

algu dr. K. A. Hermann. Ta ei mõistnud leida ainustki tõsist abinõu venelaste vastu võitlemiseks. Seepärast ei oldudki temaga rahul. 1896. a. astus „Postimehe“ toimetajaks noor ja julge seltskonnategelane Jaan Tõnisson. Ta oskas enese ümber koondada palju oma aja ärksamaid tegelasi ja rahvahulki. Tõnissoni esimeseks ülesandeks oli õhutada rah-

Jaan Tõnisson.

vuslikku iseteadvust. Rahvast ei tohi lasta ühegi võõra mõju alla langeda. Vastasel korral rahvustatakse eestlased ümber venelasteks või sakslasteks. Peab selle eest hoolitsema, et eestlased tunneksid end eestlastena ja jääksid eestlasteks. On rahvas täie rahvusteadvuseni jõudnud, siis pole tal midagi karta.

Võitlus venestuse vastu. Venestuse vastu oli raske võidelda tol ägedal surveajal. Otseselt valitsuse vastu kirjutada ja ta tegevust hukka mõista ei tohtinud keegi. Kes seda tegi, langes raske karistuse alla, pealegi võidi kergesti leht sulgeda. Siiski peeti võitlust. „Postimehes“ näit. soovitati õpetada

lastele emakeelt koduõpetuse kujul, sest koolis polevat aega seda teha.

Sama leht ei soovitanud vanemaile saata oma lapsi riigi poolt asutatud ministereeriumikoolesse. Ta pidas paremaks valla- ja kihelkonnakoole. Kerkis uuesti päevakorradele ka emakeelsete era-keskkoolide asutamine. Venestusele vastutõõtamine kandis vilja. Ainult vähesed rahvustati venelaste poolt ümber. „Pajuvenelasi“ oli meil palju vähem kui „kadakasaku“.

Tõnisson ei rõhutanud ainult rahva iseteadvuse süvendamist. Ta püüdis virgutada eestlasi, eriti põllumehi, ka edukamale tööle. Seegi pidi rahva iseteadvust tõstma. 90-ndail aastail langesid viljahinnad ja talupoja tulud vähenesid. Et kitsikusest üle pääseda, soovitas Tõnisson juhtida enam tähelepanu karjakasvatusele. Asutatagu ühispiimatalitust Soome eeskujul ja töötatagu piima võiks ja juustuks ümber. Sel teel suureneksid talupoja tulud. Tarvis olevat ka korraldada põllutöö õppekursusi ja asutada põllutöökoole. See kõik nõudis raha. Kuidas seda saada? „Postimees“ soovitas eestlastel ühiselt kokku astuda ja laenuasutisi luua. Neist saaksid põllumehed laenu ja võiksid siis süvendada oma põlluharimist. (Parandada põlde, kasvatada karja, harida sood heinamaiks jne.) Tartu Eesti Põllumeeste Selts võttis Tõnissoni ettepanekul laenuasutise küsimuse päevakorradele. 1902. a. asutatigi sama seltsi eestvõttel Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu Ühisus. See oli esimene eesti pank. Sellele järgnes hiljemini hulk teisi. Peale ühistegeliste ettevõtete asutati nii maal kui ka linnas terve rida seltse ja ühinguid mitmesuguste eriülesannetega. Neist tuleks nimetada esijoones karskusseltse. Karskusliikumise esimene tõusuaeg oli juba 90-ndate aastate alguses. Eriti elavaks muutus töö, kui liikumise etteotsa sai Villem Reiman. Karskusseltside otseseks ülesandeks oli võitlemine joomise vastu. Siin tuli neile abiks valitsuse poolt sisseseatud viinamonopol. Sellega suleti kõik mõisnikkude kõrtsid ja avati siin-seal üksikuid riigi viinapoode. Joomine muutus jalamaid vähemaks, sest viin ei olnud enam nii kättesaadav.

Karskusseltsidel oli aga veel teisi ülesandeid. Seal peeti üldhariduslikke loenguid ja koosolekuid, asutati raamatukogusid jne. Sellega püüti rahvast arendada, õpetada neid koostööle ja äratada neis ühtekuuluvustunnet. Asutati ka veel tuletõrje-, spordi-, käsitöölise- jne. seltse. Säärase igapäevase rahuliku töö ja tegevusega jõuti üle surveaastaist.

Põhja-Eesti rahvajuht Konstantin Päts. Tõnissoni tagasihoidlik poliitika ei meeldinud paljudele. Nende etteotsa astus Konstantin Päts. Ta esivanemad on pärit Viljandi- maalt, Holstrest. K. Päts aga sündis Pärnumaal, Tahkuranal 11. veebr. 1874. a., kus möödusid ta esimesed eluaastad. Pärnu gümnaasiumi lõpetas ta 1894. a. Juba õpilaseas huvi-

Konstantin Päts.

tasid K. Pätsi vaidlused poliitiliste ja rahvuslike küsimuste üle. Vaidlusis esines ta ikka tõsise rahvuslasena. Lõpetanud ülikooli, töötas ta lühikest aega advokaadina ja hakkas siis poliitiliseks tegelaseks, et kaasa aidata eestlaste olukorra parandamiseks. Et eesti ühiskonda tulemusrikkalt organiseerida, selleks hakkas ta toimetama Tallinnas ajalehte „Teataja“, mis kujunes võitlusvõimeliseks eesti ajaleheks. K. Pätsi kaastöelisteks olid alul kirjanikud E. Vilde, A. Tammsaare, M. Pung, keeleteadlane J. V. Veski jt. Hiljemini tuli uusi jõude juurde. „Teataja“ toimetus muutus niil ajal Tallinna eesti haritlaste koonduskohaks. Siin selgitati, kuidas saaks eestlastele paremaid elu- ja töötingimusi kätte võidelda. Uuel

ajalehel oli palju lugejaid ja ta muutus tooniandvaks kogu Põhja-Eestis.

K. Pätsi ümber koondunud eesti tegelased ei lugenud oma esimeseks ülesandeks õhutada rahvuslikku iseteadvust. Nad tunnustasid küll rahvustunde süvendamist, kuid nõudsid seejuures enam tähelepanu puhtmajanduslikele küsimusile. Rahva majandusliku jõukusega käib kaasas ka rahvuslik iseteadvus. „Teataja“ ringkonnad olid huvitatud tööstuse ja kaubanduse edendamisest, millest väga vähe rääkis J. Tõnissoni „Postimees“. Algas võitlus „Teataja“ ja „Postimehe“ vahel, sest viimane nägi „Teatajas“ endale kardetavat võistlejat. Kujunenud äge võitlus kestis kuni 1905. a. Läheneva revolutsiooni õhkkonnas koondus „Teataja“ ümber uusi kaastöölisi, kes osutasid käremeelseiks ja nõudsid, et ka Vene valitsuse vastu julgemini välja astutaks.

K. Pätsi tähtsus eesti rahva eluõiguste eestvõitlejana Põhja-Eestis on hindamatu. Oma rahvuslikus võitluses mõistis ta kui osav poliitik alati kasutada tegelikke võimalusi. Seejuures oskas ta raskeil, otsustavail päevil süttida ise ja sütitada teisi, istutades usku ja jõudu sinna, kus see vilja kandis. K. Pätsi agar tegevus eestluse aate kandjana ei meeldinud muidugi vene võimudele. Hiljemini tuligi tal seepärast palju kannatada.

Võitlus linnaomavalitsuste ümber. Linnades suureneva eesti elemendi vastuolu saksluse vastu võis avalduda uue linnaseaduse tõttu, mis anti 1870. a. Linnaseaduse põhjal pidi valitama linnavolikogud. Valijaiks olid kõik kaupluste ja ettevõtete ning kinnisvarade omanikud. Nii avanes ka eestlastel, kuigi väheseil, võimalus osa võtta valimisist. 1892. a. muudeti linnaseadust, nii et valida võisid ainult need, kes omasid maju või muud kinnisvara, mis hinnatud vähemalt 1000 rubla peale. Nüüd tuli eestlastel tublisti võidelda, et pääseda linnavolikogusse. Valgas ühinesid valimistel eestlased lätlastega ja said 1901. aastal isegi eestlaste linnapeaks.

Samal ajal, kui Jaan Tõnisson etendas juhtivat osa Lõuna-Eestis, tegi sama Põhja-Eestis Konstantin Päts.

Väga agaralt võitles K. Päts eestlaste linnaomavalitsusse pääsemiseks Tallinnas. Suurel määral ongi tema teene, et Tallinna linnavalitsuses 1904. a. eestlased pääsesid venelastega ühinedes juhtivale kohale.

„Teataja“ tegi juba esimesel ilmumisaastal kihutustööd sakslaste eesõiguste vastu. K. Pätsi juhtimisel algas kavakindel võitlus Tallinna linna omavalitsuse pärast. Eesti tegelased, käies

läbi maja-majalt kõik eestlasist majaomanikud, püüdsid neile selgeks teha, et eestlased ei tohi enam hääletada sakslastele. Nad peavad hääletama eestlasist kandidaatide poolt, et linna juhtimist enda kätte võtta. Selgitustöö andis parimaid tulemusi. Saabus suur rahvuslik võit. Sakslased ei väsinud seletamast, et Tallinna linna elus algavat nüüd languse ajajärk. Ent tõeliselt omandas linnaelu hoopis parema ilme. Uueks Tallinna linnapeaks valiti venelane ja abilinnapeaks K. Päts, kes oli linnaomavalitsuse tegelikuks juhiks. Tallinna eestlaste võit virgutab ka teiste linnade eesti soost kodanikke julgemale tegevusele ja võitlusele. Saadi aru, et kokkuleppekatsed sakslastega, nagu tehti Tartus (1902), on asjatud. Samuti tunti, et eestlased moodustavad linnades juba küllalt tõsise jõu, mida tarvis vaid koondada ja korraldada. Et just Põhja-Eestis enam tähelepanu juhiti puhtmajanduslikele küsimusile ja Tallinna eestlased esimestena linnaomavalitsuse eneste kätte võtsid, on arusaadav. Tallinn oli tööstus-kaubanduslik linn. Siin oli jõukaid eestlasi enam kui kuski mujal. Kogu Põhja-Eestis oli tollal ligi paarsada vabrikut, kus töötas hulk töölisi. Lõuna-Eesti kandis enam põllumajanduslikku iseloomu. Põhja-Eestis seevastu oli põllumajanduse kõrval hästi arenenud ka vabrikutööstus.

Nii kasvas eestlaste seltskondlik tegevus, mis neid etto valmistas tuleviku suuremaile ülesandeile, riikliku iseseisvuse loomisele.

1. Miks hakkasid talupojad tungima linnadesse? 2. Kas oli eestlastel kerge leida teenistust linnas? 3. Millal muutus linnakodanlus rahvuslikult iseteadvamaks? 4. Millal sai Jaan Tõnisson „Postimehe“ toimetajaks? 5. Mida pidas ta oma esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks? 6. Miks oli võitlus venestuse vastu eriti raske? 7. Kuidas võitles „Postimees“ ümberrahvustuse vastu? 8. Milliseid juhtnööre andis J. Tõnisson majanduselu parandamiseks? 9. Millal asutati esimene eesti pank ja missugust mõju see avaldas? 10. Mis oli karskusseltside ülesandeks? 11. Nimeta veel mõningaid seltse, mis tollal tekkisid! 12. Miks ei rahuldanud Tõnissoni poliitika kõiki eestlasi? 13. Kes sai P.-Eesti rahvajuhiks? 14. Mispoolest erines Pätsi poliitika Tõnissoni omast? 15. Kas eestlased saavutasid tulemusi võitluses linnaomavalitsuste pärast? 16. Kuidas toimus võitlus Tallinnas? 17. Millega seletada, et Põhja-Eestis nii suurt rõhku pandi majanduslikele küsimusile?

2. 1905. a. revolutsioon.

Revolutsiooni põhjused. Lähemad võimalused Eesti elu arenguks lõi 1905. a. revolutsioon Venemaal. See aitas kaasa üldiseks tõusuks eestlaste elus.

Vene rahvas ei olnud oma riigikorraga sugugi rahul. Riiki valitses keiser ühes hulga ametnikkudega, kes rahvast

palju ei hoolinud. Rahval oli vähe õigusi. Teisis riiges oli rahval õigus oma saadikute kaudu ka riigivalitsemisest osa võtta. Venes aga seda polnud. Sõna-, trüki-, koosolekute-, ühingute- ja usuvabadus puudusid. Ka isikupuutumatus oli tundmatu asi. Kes valitsuse vastu juhtus kõnelema või kirjutama, need areteeriti ja heideti vanglaisse või saadeti maalt välja. Elanikke võis politsei areteerida igal ajal ja pealegi põhjusi nimetamata. Valitsus mõistis rahvalt küll makse nõuda, kuid rahvale anda polnud tal midagi. Väga vähe kulutati näiteks rahvahariduse peale. Seepärast oligi Venes kirjaoskamatute arv väga suur. Teid ehitati vähe ja olemasolevad teed olid korraldamata. Tööstuse ja kaubanduse eest ei hoolitsetud asjatundlikult. Kõige rohkem kulutati riigi tuludest sõjaväele. Ka seda ei mõistatud hästi korraldada. Seda tõendas 1904. a. puhkenud Vene-Jaapani sõda, mis lõppes venelaste täieliku kaotusega.

Revolutsiooni algus. Sõja kaotused näitasid kõigile, et riigivalitsemine on halbades kätes. Hakati julgemini nõudma, et muudetakse riigikorda ja rahvale antaks õigus oma saadikute kaudu osa võtta riigivalitsemisest. Ses asjas olid ühel nõul peaaegu kõik rahvarühmad. Rahulolematus oli üldine. Peeti kõnesid ja korraldati koosolekuid alul keelust noolimata, pärast 16. veebr. 1905. a. aga juba valitsuse loal. Üliõpilased ja tööliselised olid kõige ettevõtlikumad ning julgemad.

Et riigivalitsust sundida järeleandmisele, korraldati 1905. a. sügisel üleriiklik streik. Liikumine raudteel jäi seisma, samuti ei töötanud post ja telegraaf. Töö jätsid seisma vabrikuis ka tööliselised.

17. okt. manifest. Kõige selle mõjul avaldas keiser Nikolai II 17. okt. (v. k.) 1905. a. manifesti, milles lubati rahvale suuri vabadusi. Selles öeldi, et kõigil on õigus vabalt oma mõtteid avaldada, koosolekuid pidada ja ühinguid asutada. Kodanikke lubati ka oma usku vabalt muuta: seni võidi küll vabalt kreeka-katoliku usku üle minna, sellest mõnda teise usku aga mitte. Manifestis oli ka öeldud, et siitpeale ükski seadus ei hakka kehtima riigivolikogu, s. o. rahvasaadikute heakskiitmiseta. Need üldised lubadused ei rahuldanud laiemaid rahvakihte. Seda enam, et pealinnas, Peterburis, manifesti väljakuulutamise päeval koguni rahva peale lasti. Rahutused kestsid edasi.

Revolutsiooniline liikumine Eestis. Rahutused kandusid meiegi kodumaale. Ka siin poldud Vene valitseva korraga rahul. Pealegi olid meie kodumaal maaolud halvad. Talu-

rahvale müüdi küll maad, kuid maa hind oli liiga kõrge. Seepärast jäi suurem osa rahvast maata. Maata talupojad rändasid välja, asusid linna vabrikutöölisena või elasid maal rentnikkude, moonakate, popside ja põllutöölisena. Rahul polnud oma seisukorraga peremehed, kuid veel vähem leppisid valitsevate oludega maata inimeste hulgas ja vabrikutöölised. Liikumine algas kõigepealt linnades. Sellest võime järeldada, et linnad olid juba tunduvalt eestistunud. Kui varemini oli liikumise keskuseks maa, peamiselt Lõuna-Eesti talupojad, siis nüüd said otsustava tähtsuse linnad.

Esimesed revolutsiooniringid tekkisid koolinoorsoo seas Tartus. Muidugi võisid need teotseda ainult põrandaalustena.

Kõige laialdasemalt levis revolutsioon Tallinnas. Siin töötas hulk vabrikuid väga paljude töölistega, kes elasid väga halbades oludes. Korterid olid viletsad ja toit kehv. Kuigi tööaeg oli õige pikk, oli tasu niivõrra väike, et vaevalt suudeti rahuldada kõige hädatarvilikumaid vajadusi. Kohe, kui teated Peterburi sündmusist kohale jõudsid, puhkes üldstreik — täielik tööseisak. Alul nõudsid streikijad ainult oma viletsa olukorra parandamist. Varsti aga lisandus sellele teisigi nõudeid — keisrivõimu kukutamine, poliitiliste vangide vabastamine jne.

Linnadest levis liikumine maale. Siin ühinesid revolutsiooniga kõigepealt mõisatöölised ja talurentnikud. Varsti haaras liikumine ka teisi. Valitsusele esitati üks märgukiri teise järel. Neis nõudsid töölised lühemat tööpäeva ja suuremat töötasu. Maal nõuti õiglasemaid maa- ja rendihindu, mõisnikkude eesõiguste kaotamist ja talumaade suurendamist mõisamaa arvel.

Nüüd ilmus Nikolai II 17. oktoobri manifest. Sellega loodeti liikumist lõpetada. See manifest ei rahuldanud aga kõiki, näiteks polnud selles mingisuguseid ettepanekuidki tööliste olukorra parandamiseks. Seetõttu muutusid töölised aina vaenlikumaks. Et manifestis oli antud ühingute asutamise vabadus, siis hakati seda nüüd ohtrasti kasutama.

K. Päts hakkas Tallinnas organiseerima märgukirjade saatmist valdade poolt Vene siseministrile. Neis nõuti rahva-saadikute kogu kokkukutsumist vabade valimiste teel, kodanikuvabaduste kindlustamist, Eestimaa ja Põhja-Liivimaa ühendamist üheks kubermanguks, eesti keelele suuremaid eluõigusi, kirikuvalu uuendamist jne.

28. novembril peeti Tartus üldine rahvaasemikkude koosolek. Selle mõtte algatajaks oli Jaan Tõnisson. Ta lootis

siin selgitada rahva meeoleolu ja jõuda omavahel kokkuleppele. Koosolekust võtsid osa valdade, linnade ja ühingu saadikud. Koosolijate keskel puudus üksmeel. Nad jagunesid kahte rühma. Mõlemad võtsid rea otsuseid vastu. Parempoolsete juhiks oli J. Tõnisson. Nende nõuded olid tagasihoidlikumad. Nad soovisid, et pandaks kehtima põhi-seaduslik kord, antaks eestlastele omavalitsus ja soodustataks maata inimestele maasaamist. Pahempoolsed aga nõudsid otsekohe vabariikliku korra kehtimapanekut, eesti keele tarvituselevõttu kõigis ametiasutis ja kooles, valitsusele mak-sude maksmisest keeldumist, aadli- ja riigimõisade jaotamist maata rahvale jne.

Maata inimesed said sellest omamoodi aru ja asusid mõisade rüüstamisele. Nende peapüüdeks oli mõisade jaga-mine. Rüüstajate ohvriks langes Eestimaal 50 mõisa ümber. Sageli ei mõeldudki sel puhul maist ja varandusist. Teot-semisele kihutas puht-kättemaksuhimu.

Et liikumine oli muutunud juba õige veriseks, siis teki-tas see mõisnikkude ja valitsusvõimude hulgas rohkesti ärevust. Vene väed kutsuti rahvast vaigistama. Eesti ajalehed suleti, juhtivad isikud vangistati ja kongresside pidamine keelati. Maal liikusid karistussalgad, kes kohtuliku juurdlu-seta tapsid ja peksid inimesi. Üle 2500 inimese saadeti maalt välja. Nii summutati mõisnikkude vastu sihitud revolutsi-oniline liikumine meie kodumaal.

1. Kuidas mõjus 1905. a. revolutsioon Eesti elu arengule? 2. Mis-sugused olid 1905. a. revolutsiooni põhjused Venes? 3. Milleks kulutati suurem osa riigi tuludest? 4. Milliseid muudatusi sooviti riigikorra suhtes? 5. Millega taheti riigivalitsust sundida järeleandmisele? 6. Mida lubas valitsus 17. oktoobri manifestis? 7. Mis põhjustas revolutsiooni puhkemist Eestis? 8. Kus levis revolutsioon kõige laialdasemalt? 9. Milliseid nõudeid esitasid Tallinna töölised? 10. Milliseid uuendusi sooviti maal? 11. Mida nõudis K. Päts märgukirjas Vene siseministrile? 12. Milleks kutsus Tõnis-son kokku rahvaasemikkude koosoleku? 13. Missugustesse rühmadesse jagunesid saadikud? 14. Milliseid nõudeid esitati kummalki poolt? 15. Mil-les avaldus revolutsiooni verine külg? 16. Kuidas mõisnikud summutasid revolutsioonilise liikumise?

3. Pärast revolutsiooni.

1905. a. revolutsiooni tulemused. Sõna-, trüki- jne. vaba-dus. Erakondade võitlus ja selle tähtsus. Siiski oli 1905. a. liikumisest eesti rahvale kasu. Revolutsioon aitas kaasa eest-laste elu üldisele tõusengule. 17. oktoobri manifesti põhjal astus mõne aja pärast kokku riigivolikogu. Saadikute valimise

eel käis äge kihutustöö, mida tegid tekkinud erakonnad valijaile oma sihtide tutvustamisel.

Kihutustöö ja muu erakondade tegevus vajas trüki-, sõna- ja koosolekuvabadust. Nimetatud vabadused hakkasidki kehuma, kuigi piiratud kujul. Kõige selle tagajärjel muutus elu liikuvamaks, ammutades uut jõudu ja värskust. Eriti palju elevust tõid kaasa erakonnad ja nendevaheline võitlus. Eestis oli tollal kolm suuremat erakonda: Jaan Tõnissoni rahvuslik eduerakond, radikaalid ehk käremeelsed rahvuslased K. Pätsiga eesotsas ja sotsialistlik tööliste erakond. Viimase tähtsamaks ja juhtivaks tegelaseks oli M. Martna.

Mõne aasta jooksul peale revolutsiooni võis avalikult töötada ainult eesti rahvuslik erakond. Teised püüdsid salaja oma ridu koos hoida. Tulevik näis neile sageli täiesti tootusetuna.

Kui aga esimesed surveaastad möödusid, võisid kõik erakonnad koonduda. Nende peamine tegevus seisis valimiseelse kihutustöö tegemises. Esimesed kaks erakonda nõudsid ainult osalisi parandusi mõõdukuse piires, tunnustades seejuures eraomandust. Sotsialistid aga õpetasid, et eraomandus peab kaduma. Vabrikud, töökojad, maa ja muu eraomandus peab minema ühiskonna kätte. Ainult siis kaoks ühe inimese kuramine teise poolt. Igaüks peab tööd tegema ja tasu saama selle järgi, kui palju ja kui hästi ta suudab luua uusi varasid.

Nii esimeses kui ka teises riigivolikogus said eestlased viis kohta. See oli eestlaste väikese arvu kohta küllalt suur arv. Siiski ei jõudnud nad veel midagi ära teha, sest mõlema riigivolikogu kestus oli väga lühike — kokku vaevalt kuus kuud.

Riigivolikogus eestlased liitusid enamasti vene vabameelsetega, sest üksi ei jõudnud nad moodustada mingisugust parteid.

Majanduslik ja kultuuriline tõuseng. Edu põllumajanduses. 1905. aasta revolutsioonilisele liikumisele järgnes suur tõus majanduslikul alal. Selleks mõjusid suurel määral kaasa muutused väikepõllumajanduses. Hakati hoolitsema maa-paranduse eest, võeti tarvitusele uusi põllutööriistu, nagu vedruäkkeid, reaskülvimasinaid, rehepeksumasinaid jne. Püüti soetada paremat seemevilja. Seda kõike oli nüüd võimalik ette võtta, sest ülemaaliselt töötasid krediidasutised, kust talupojad võisid saada laenu mitmesuguste ettevõtete rajamiseks. Seetõttu hakati enam hoolitsema karjakasvatuse eest. Karja-

kasvatuse ja põllumajanduse arendamiseks korraldati vastavaid kursusi ja seati ametisse eriteadlasi. Hakati asütama ka põllutöökoole. Esimene neist asutati Viljandimaal Kõo mõisas.

Tööstus ja kaubandus hakkasid senisest märksa rohkem hoogu võtma, eriti Tallinnas, mis etendas suurt osa Vene transiitkaubanduses. Sadamasse ehitati uued dokid ja töökojad. Samal ajal laiendati endisi tööstusettevõtteid ja asutati uusi. 1910. a. oli Tallinnas 77 tööstusettevõtet 8000 töölisega; 1914. a. oli neid juba 98, kus töötas üle 16 000 töölise. Hoogus tööstuslik ja kaubanduslik tõus edendas suuresti linnade kasvu. 1910. a. oli Tallinnas 91 000 elanikku, 1914. a. aga juba üle 131 000.

Majandusliku arenguga kõrvuti oli märgata tõusengut ka kultuurielus.

Emakeelsed koolid. Hoogsamini hakkas edenema eesti koolielu. Emakeelele anti kooles enam õigusi. Seni toimus õpetamine esimesest õppeaastast peale vene keeles, millest õpilased väga vähe aru said. Nüüd lubati kahel esimesel õppeaastal õpetada lapsi emakeeles. Peale selle anti luba asutada emakeelseid era-keskkoole. Koolide ülalpidamine oli seotud harilikult suurte kuludega. Need õppeasutised ei saanud riigilt vähimatki toetust. Et raskusist üle saada, hakati asutama haridusseltsi. Need asutasid koole ja pidasid neid ülal. Esimene eestikeelne keskkool, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium, asutati Tartus 1906. a. Sellele järgnesid peagi teised. Eesti era-keskkoolidel oli suur tähtsus eesti haridusel. Nad äratasid meie noorsoos eestimeelsust, vähendades venestuse mõju.

Haridusseltsid levitasid haridust ka teisel teel. Nad asutasid raamatukogusid, lugemisringe ja korraldasid üldhariduslikke kõnekoosolekuid.

Avaramate olude tõttu kasvas ka eesti rahvusest üliõpilaste hulk. 1914. a. õppis Tartu ülikoolis juba üle 400 eestlast. Umbes niisama palju oli neid ka teistes Vene kõrgemais õppeasutis. Üliõpilased olid väärtuslikeks tegelasiks mitmesuguseis rahvuslikes üritis.

Eestimaa Rahvahariduse Selts. 1906. a. sügisel asutati Tallinnas eesti haritlaste poolt Eestimaa Rahvahariduse Selts. Seltsi ülesandeks oli edendada ja juhtida haridustööd Eestimaa kubermangus. Ta alustas elavat ja mitmekesist tegevust, korraldades eestikeelseid üldhariduslikke õhtukursusi ja kirjanduslikke ettekandeid. Osavõtt neist oli

väga elav. Seltsi kirjandusosakond asutas ka kirjastuskapitali. Ta toimetas trükki mitmeid õpperaamatuid, millest valitses suur puudus. Kirjandusosakonnas arutati ka eesti keele kirjaviisi ühtlustamise küsimusi. Teostati mitmeid parandusi toleaeelses puudulikus kirjaviisis. Eestimaa Rahvahariduse Selts oma paljude haruseltsidega maal kujunes suureks tõukejõuks eestlaste iseseisva kultuurielu arendamisel pärast 1905. a. Maailmasõja lõpu poole vaibus seltsi tegevus. Mitmed haruseltsid kujunesid iseseisvaiks rahvaharidusseltsideks.

„Noor-Eesti“. Nooremad ja vabameelsemad kirjanikud asutasid juba varemini „Noor-Eesti“ rühma ja hakkasid välja andma oma töid „Noor-Eesti“ albumeis, kirjanduse, kunsti ja teaduse ajakirjas „Noor-Eesti“ ja ka iseseisvate raamatute näol.

„Noor-Eesti“ asutamiskoosolek oli kevadel 1905. a. „Noor-Eesti“ algrakukeseks sai 1903. a. asutatud salajane õpilaring Tartus, millele leidis varsti ka mujalt toetajaid. „Noor-Eesti“ seadis endale sihiks tõsta eestikeelse kirjanduse kunstilist väärtust. Seejuures soovitati võtta eeskujul üldeuroopalise kultuurist. Seltsi põhilased sõnastas Gustav Suits järgmiselt: „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks! Enam euroopalist kultuuri!“ Seega ei olnud „Noor-Eesti“ üksnes kirjanduslik vool, vaid ka kultuuriline liikumine. Ta koondas enda ümber vabameelsed ja kultuuritahtelised eesti kirjanikud ning avaldas suurt mõju meie kultuurilisele arengule. Kõige ilmsemalt mõjustas liikumine siiski kirjandust. Eesti kirjandust püüti tõsta vanade kultuurrahvaste kirjanduse tasemeni, rõhutati keele ja stiili tähtsust ning propageeriti välismaist väärtkirjandust.

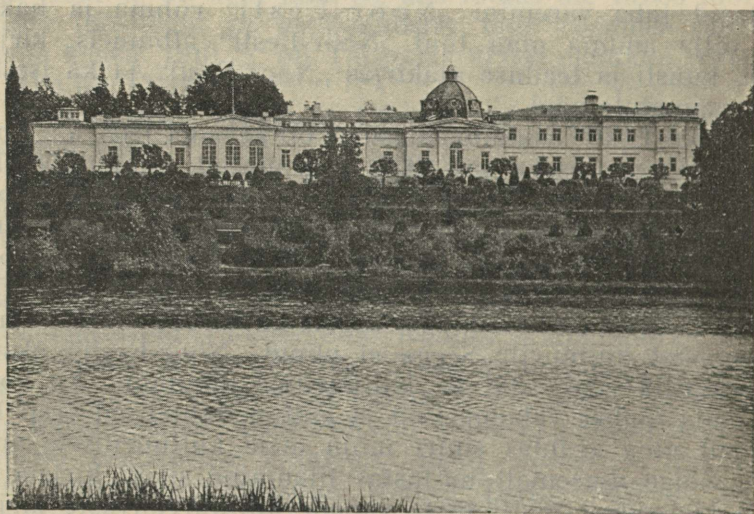
Eesti Kirjanduse Selts. Tähtis oli ka Eesti Kirjanduse Selts, mis asutati 1907. a. Villem Reimani eestvõttel venestamisajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele. Tema ülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine ning kirjanduse arvustamine.

Selts on seni teinud hulk väärtuslikku tööd. Ta annab välja oma ülesannete teostamiseks ajakirja „Eesti Kirjandust“, rääkimata raamatuid, mis ilmuvad iga aasta seltsi toimetusel. Eesti Kirjanduse Seltsi ümber koondusid paljud tolle aja tähtsamad kirjanikud ja teadlased, peamiselt vanema põlve esindajad.

Praegu on Eesti Kirjanduse Seltsil palju eritoimkondi eriülesannete lahendamiseks, nagu ajaloo uurimise, eesti keele, rahvaluule jne. toimkonnad.

Eesti Rahva Muuseum. Aasta hiljem (1908) asutati Tartus Jakob Hurda mälestuseks Eesti Rahva Muuseum.

Muuseumi peaülesandeks oli eesti rahva ainelise vana-
vara korjamine. Praegu Raadi mõisas asuvad rikkalikud vana-
vara kogud on korjatud peamiselt muuseumi tegevuse esimese
aastakümne kestel. Eriti hoogus oli korjamine a. 1911 —
1915. Siis tuli sõda ja pani töö seisma. Iseseisvusajal on
toimetatud süstemaatilisi järelkorjamisi, et täita neid tühikuid,
mis varemini olid jäänud. Selle töö tagajärjel omab muu-

Eesti Rahva Muuseum.

useumi rahvateaduslik osakond praegu üle 30000 asja. Peale selle sisaldab muuseum veel fotode, jooniste jne. kogusid, mida alataasa täiendatakse. Kultuuriloolises osakonnas leidub rohkesti vanemate balti ja eesti kunstnike töid. Muuseumis väljapandud tarbeasjad, tööriistad, relvad, rahvarõivad, mündid jne. võimaldavad ülevaadet eesti rahva mineviku elust-olust.

1909. a. asutati Eesti Rahva Muuseumi juurde Arhiiv-
raamatukogu, kuhu kogutakse kõik eestikeelsed ja eesti
maad ning rahvast käsitlevad muukeelsed trükitooted. Arhiiv-
raamatukogu on kujunenud Tartu ülikooli raamatukogu järel
suuruselt teiseks raamatukoguks Eestis. Ta sisaldab üle
100 000 köite.

Ühistegevus. Pangad. XX sajandi alguses näeme tõusen-
gut Eestis mitte üksnes seltskondlikus ja vaimses, vaid ka
majanduslikus elus, eriti peale 1905. a. Kuni XX sajandini
oli eestlastel raske oma põllumajandust paremale järjele
tõsta. Puudus selleks kapital — rahval oli raha vähe. Lae-
nata polnud ka kuskilt, sest eestlastel panku ei olnud. Need
olid ainult sakslastel. Sinna võeti küll meelsasti eestlaste käest
raha hoiule, kuid sealt laenu saada oli eestlastel väga raske.
Nii olid eestlaste rahasummad, mis aastate kestel suure vae-
vaga kogutud, sakslaste kasutada. Et pääseda sakslaste mõju
alt, otsustati asutada eesti panku. Rikkaid rahamehi eestlastel
polnud, kes oleksid võinud üksi panku asutada. Seepärast
tehti seda ühiselt. Nagu juba kuulsime, asutati esimene ühis-
tegeline pank, Tartu I Laenu- ja Hoiu-Ühisus, 1902. a. Selle
eeskujul asutati lähemal aastail rida teisi sama-
laadilisi ja ka vastastikuseid krediitühinguid. Võrdlemisi lühi-
kese ajaga tekkis üsna tihe võrk mitmesuguseid eesti raha-
asutisi, panku. Neist oli eestlastel võimalik laenu saada nii
maaparanduseks kui ka tööstuslike ja kaubanduslike ühin-
gete rajamiseks.

Ühispiimatallitused ja teised ühingud. Ühistegeliste raha-
asutiste edu virgutas eestlasi asutama teisi ühistegelisi ette-
võtteid. Eesti teravili ei suutnud vene omaga võistelda. Vene
mustmullamaad andsid head saaki ja sealt saabuv vilil oli
palju odavam. Seepärast hakati meil suuremat rõhku panema
karjakasvatusele. Selleks sai talupoeg laenu eesti pankadest.
Pankade toetusel asutati ka ühispiimatallitusi, kus piim
töötati ümber võiks ja juustuks. Eesti või ja juust olid kõrge
väärtusega ja seepärast otsitavad. Neid saadeti suurel mää-
ral Peterburi ja osalt ka välismaile. Karjakasvatuse edenda-
mise suuresid talupoja tulud ja paranes ta aineline seis-
kord. Praegu saadetakse eesti võid ainult Lääne-Euroopa riik-
kidesse, näit. Inglismaale ja Saksasse. Ühispiimatallitustega
seltsisid majandus- ja tarvitajate ühingud. Esimesi
asutasid ainult põllumehed, et osta ühiselt põllutööriistu ja
muid kaupu. Teisi asutasid aga kõik tarvitajad, et osta vaja-
like kaupu otseteed valmistajailt. Tarvitajateühingute sihiks
oli oma liikmeile odavat ja head kaupa hankida. Peale seni-
nimetatud ühingu te asutati veel näit. masinatarvitajate-ühin-
gud, turbaühingud jne.

Ühistegelise liikumise tähtsus. Ühistegelisel liikumisel ja
sellega kaasaskäival ainelisel tõusen-
gul oli suur mõju ka meie
vaimsele elule. Kõigepealt astusid inimesed ühingu te kaudu

üksteisele lähemale, õppisid koos töötama ja ühiselt oma sihte saavutama, kasvatades sel teel ühistunnet ning arendades majanduslikku elu. Teiseks võimaldasid ühistegelised rahaasutised ja üldine jõukus näit. suurte moodsate teatri- majade ehitamise. Nii ehitati Tartus „Vanemuine“, Tallinnas „Estonia“, Pärnus „Endla“ ja Valgas „Säde“. Ka leidsid raha- asutiste poolt toetust meie emakeelsed koolid. Neile ja teistele kasulikele asutistele määrasid pangad teatava osa oma iga- aastasest puhaskasust. Tõuseng Eesti vaimses, ühiskondlik- kus ja majanduslikus elus valmistas rahvast ette tuleviku iseseisva riikliku elu jaoks.

1. Missugused vabadused hakkasid Eestis kehtima pärast 1905. a. revolutsiooni? Missugused erakonnad olid Eestis? 2. Millised edusammud toimusid põllumajanduses, kaubanduses ja tööstuses? 3. Missuguseid muutusi tuli meie kooliellu pärast 1905. a.? Milline oli Eestimaa Rahvahariduse Seltsi tegevus? 4. Millal ja kelle eestvõttel asutati Eesti Kirjanduse Selts? 5. Milles avaldus selle tegevus? 6. Mis on „Noor-Eesti“ ja milles avaldus ta tegevus? 7. Millal asutati Eesti Rahva Muuseum? Missugune on ta ülesanne? senised saavutised? 8. Missuguseid majanduslikke ettevõtteid tekkis Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni? 9. Kuidas mõjusid majanduslik tõus ja ühistegevus eestlaste hingeelule ja kultuurettevõttele? 10. Missugused teatrihooned ehitati Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni?

VIII. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Maailmasõda 1914—1918.

Maailmasõja põhjused. Euroopa suurriikide vahekorrad teravnesid viimaseil aastakümneil alatasa. Majanduslik võitlus oli selle peapõhjuseks. Suurriigid olid kõik tööstus- ja kaubandusriigid. Nad valmistasid üksteise võidu kaupu ja saatsid neid müügile. Kuhu müüa? Kaupade müügi hõlbustamiseks püüti üksteise võidu sõlmida kasulikke kaubalepinguid majanduslikult vähemarenenud riikidega. Hea kaubalepingu sõlmis näit. Saksamaa Venemaaga peale Vene-Jaapani sõda: Saksamaa sai muuseas õiguse üsna vabalt kaupu Venemaale müüa. Leping oli Saksamaale äärmiselt kasulik, Venemaale aga kahjulik, — nii kahjulik, et Venes ei tohtinud selle üle kirjutadagi. Teisis suurriiges tekitas see leping muidugi paha-meelt.

Kasulikke kaubalepinguid püüti teha ka teiste väiksemate riikidega. Häid kaubaturge võis leida peale selle rikkais lõuna- ja idapoolseis mais, kus elasid vähearenenud rahvad. Ka nende, s. o. asumaade pärast pidasid suurriigid võitlusi. Asumaad olid tähtsad mitmesuguseil põhjusil. Kõigepealt võisid sinna välja rännata need, kes kodumaal tööd ei leidnud. Teiseks võis müüa sinna kaupu ja sealt välja vedada mitmesuguseid tooraineid.

Pinnuks silmas teistele oli just Saksamaa, kelle odavad kaubad tungisid kõikjale. Ka püüdis Saksamaa endale uusi asumaid juurde saada. Nii muutusid vahekorrad aegamisi üha teravamaks. Sellega käis kaasas ka riikide relvastumine, s. t. riigid seadsid end ikka enam sõjariistu, suurendades nii maa- kui ka meriväge. Esirinnas sammus ses suhtes Saksa-maa. Viimati puhkeski 1914. a. sõda, Maailmasõda.

Sõja algus. Sõja tõukeks sai Austria-Ungari troonipärija surmamine Sarajevos ühe serbia gümnaasiumiõpilase poolt.

Selle asja kaassüdlaseks pidas Austria-Ungari Serbiat, sest Serbia isamaalased olevat teinud Austria-Ungari vastu kihutustööd. Serbiale pandi ette äärmiselt rasked tingimused. Nende täitmine oleks kaotanud Serbia iseseisvuse. Sõda muutus 1914. a. möödapääsematuks. Euroopa riigid jagunesid kahte leeri. Ühelt poolt Austria-Ungari, Saksa ja mõned väiksemad riigid, teiselt poolt Serbia kaitseks Vene, kellega ühinesid Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia. Nii ühte kui teise leeri kuuluvad riigid olid juba enne sõda üksteisega lepingus. Sõja kestel ühinesid viimastega Põhja-Ameerika Ühendriigid. Maailmasõda kujunes suurimaks sõjaks, mida ajalugu tunneb, ja nõudis väga palju ohvreid. Tähtsat osa etendasid ses sõjas hiiglakahurid, kuulipildujad, lennukid, tankid ja lämmatavad gaasid. Sõda kestis kaua, lõppedes 1918. a. Saksamaa kaotusega.

Vene tsaristliku valitsuse püüd rahu teha. Sõja esimesil aastail oli Saksa sõjavägedel suur edu. Nad vallutasid osa Põhja- ja Ida-Prantsusmaast ja läänepoolse osa Venemaast. Kogu praegune Poola ja lõunapoolne osa Lätist kuni Riia linnani langes sakslaste kätte. Tolleaegsele Vene riigivalitsusele ühes keiser Nikolai II-ga paistis, et Maailmasõda ei too Venele mingit tulu. Seepärast otsustati lahti öelda oma lepinglasist ja Saksamaaga rahu teha. Salajased läbirääkimised olid juba käimas.

Revolutsioon Venes 1917. a. Niisuguste valitsuse kavatsustega ei olnud vene rahva enamik päri. Pealegi näitasid sõjalised kaotused, et valitsus on halvus kätes. Otsustati mässu tõsta ja senine valitsus kukutada. Revolutsioon puhkes 1917. a. veebruarikuul. Püüti küll sõjavägede abil rahu jälle jalule seada, kuid tagajärjeta: sõjaväed ühinesid mässajatega. 28. veebruaril kukutati keisrivalitsus ja riigi etteotsa astus Vene Ajutine Valitsus.

Viimane pidi riiki valitsema, kuni rahvasaadikuist kokkukutsutav asutav kogu võimu enese kätte võtab ja riigikorra kindlaks määrab. Ajutine Valitsus ei saanud aga vabalt teotseteda. Ta tegevusse segas end revolutsiooni ajal tekkinud Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu. Viimane valvas selle järele, et Vene tulevane riigikord saaks tööliste meelepärane. Töölised kartsid, et võim ka uue korra puhul läheb jõukamate kätte. Pealegi nõudis tööliste nõukogu sõja rutulist lõpetamist, mida Ajutine Valitsus aga kuulda ei võtnud ja võtta ei võinudki. Ammuigatsetud sõna-, trüki-, ühingu-, koosolekute- ja ka streigivabadus pandi kehtima nõu-

kogude surve, hoolimata sõjaseisundist. Kaotati seisuslikud ja rahvuslikud eesõigused ja lubati kehtima panna uued omavalitsused. Omavalitsus hakkas kehtima koguni sõjaväes. Nii tekkis riigis kaks võimu, kes teineteisega tülitseks viisid Venemaa anarhiani.

Kerenski Ajutise Valitsuse eesotsas. Viimaks kujuneski nii, et mõõdukad jõukamate kihtide esindajad lahkusid valitsusest ja valitsuse etteotsa pääses tööliste huvide kaitseja sotsialist Kerenski. Nüüd arenesid sündmused ruttu. Juba varakult enne Asutava Kogu kokkukutsumist kuulutati Venemaa demokraatlikuks vabariigiks. Igaüks püüdis antud vabadust kasutada oma huvides. Algas aeg, mida mõned nimetasid „kuldseks“ ajaks. Üks kõnekoosolek järgnes teisele. Räägiti, mida süda soovis. Kõnelemishaigus tungis ka sõjaväkke. Riigikaitsest enam palju ei hoolitud.

Korralagedus sõjaväes. Korralagedus kasvas aegamisi üha suuremaks ja võim läkski rindel viimaks sõdurite kätte. Põrmeesteks sõjaväes said väeosade komiteed, kes segasid ülemate tegevusse ning täitsid ainult sõdurite ja tööliste nõukogu otsuseid. Kui näit. ülem andis oma väeosale käsu minna tuleliinile, siis otsustas sõdurite komitee seda käsku mitte täita — ei olevat selleks tarvidust. Kauaigatsetud vabadust mõistsid kasutada käremeelsed sotsialistid, enamlasted. Nad tegid tööliste ja sõdurite keskel kihutustööd, et sõda Saksamaaga ja Austria-Ungariga lõpetataks. Sõjavägi oli juba mitu aastat sõdinud ja sõjast tüdinud. Seepärast olid enamlaste mõtted neile väga meele järgi.

Enamlased võimul. 1917. a. oktoobrikuul pääsesidki enamlaste tööliste ja relvastatud sõdurite abil võimule. Riigi valitsemise võtsid endi kätte enamlaste juhid Vladimir Lenin'iga eesotsas, tuginedes tööliste ja sõdurite nõukogudele ja komissaridele, kes esindasid koha peal valitsusvõimu. Võimule pääsedes hakkasid enamlasted sisse seadma kommunistlikku korda. Algas vabrikute, mõisade ja muude ettevõtete ülevõtmine ja riigi omaks tunnistamine, kuigi rahva suur enamik oli selle vastu. Kõik see toimus äärmise vägivallaga. Kes julges vastu seista, see vangistati või lasti jalamaid maha.

1. Mispärast olid Euroopa riikide vahekorrad enne Maailmasõda teravad? 2. Mispärast vihkasid Euroopa suurriigid Saksamaad? 3. Kuidas võis sinu arvates Vene-Saksa kaubaleping tuua kahju Venemaale? 4. Mispärast ei tohtinud Venemaal kirjutada selle kaubalepingu kahjulikkusest? 5. Mispärast lubatakse meil sinu arvates seda, mida tsariaegses Venes ei luba-

tud? 6. Missugused Euroopa riigid olid liitunud sõja puhuks? 7. Millal puhkes Maailmasõda? 8. Missugune sündmus oli Maailmasõja puhkemise tõeliseks tõukeks? 9. Missugune võimas suurriik väljaspool Euroopat ühines sõja ajal ühega sõdivaist pooltest? Millise poolega? 10. Miks nimetatakse sinu arvates 1914.—1918. a. sõda Maailmasõjaks? 11. Loenda Maailmasõjas tarvitusel olnud võitlusvahendeid! 12. Kummal poolel oli suur edu sõja esimesil aastail? Missugused maa-alad ta vallutas? 13. Mispärast kavatses Nikolai II teha eraldi rahu? 14. Mispärast ja missugusel aastal puhkes Venemaal veebruarirevolutsioon? 15. Kes hakkas Venemaal valitsema pärast keisrivõimu kukutamist? 16. Missugune asutis takistas Ajutise Valitsuse teotsemist ning kujaldas töölise ja sõdurite nõukogu survel? 17. Missugused vabadused pandi kehtima tööliste ja sõdurite nõukogud sõjapidamiseks? 18. Kuidas suhtusid tööliste ja sõdurite nõukogud sõjapidamiseks? 19. Mida propageerisid enamlased sõjaväes ning mispärast oli neil edu? 20. Kuidas oli mõeldav sõjaväes sellise kihutustöö tegemine? Miks ei astunud siin vahele ohvitserid? 21. Mis arvad, kas ja mis viisil aitas Ajutine Valitsus kaasa oma tegevusega enamlaste võimulepääsemiseks? 22. Millal ja kelle abil pääsesid enamlased võimule? 23. Mida tegid enamlased võimul olles kommunistliku korra teostamiseks? 24. Mispärast sinu arvates oli rahva suur enamik suurettevõtete ja mõisade riigistamise vastu?

2. Hõimuriikide, Soome ja Ungari kujunemine.

Soome lööb Venest lahku. Kui Venemaal puhkes 1917. a. märtsis revolutsioon, tekkis peagi tüli Kerenski Ajutise Valitsuse ja Soome rahvaesinduse (eduskunna) vahel. Eduskund võttis 1917. a. juulis vastu seaduse, mille järgi Soome kõrgeim võim pidi kuuluma eduskunnale. Ainult sõjavägi ja välispoliitika asjad pidid käima Vene keskvalitsuse võimu alla. Selle seadusega vabanesid soomlased paljudest kohustustest Vene vastu. Vene Ajutine Valitsus ei nõustunud sellega ja saatis eduskunna laiali. Nüüd katsusid soome parteid end maksma panna revolutsiooniliste vahenditega. Hakati agaralt asutama kaitseliitu. Vene enamlaste riigipöörde järel püüdsid ka soome punased võimu enda kätte haarata, et nendega ühineda. Soome vana vabadusvõitleja Pehr Evind Svinhufvud'i energilisel teotsemisel kuulutas eduskund 6. detsembril 1917. a. Soome iseseisvaks vabariigiks. Soome rahva kauakestnud vabadusigatsus oli teostunud.

Iseseisvusaeg. 28. jaanuaril 1918. a. puhkes Soomes punaste revolutsioon, mida toetasid vene enamlikud väesalgad. Helsingis moodustati rahvakomissaride valitsus eesotsas Kullervo Manner'iga. Rahvaesindusena teotses töörahva 35-liikmeline peanõukogu. Kodanliku korra kaitseks organiseeris kindral Carl Gustav Emil Mannerheim sõjaväe. Kokkuleppel Saksa riigiga saabus Mannerheimile

appi 10 000-meheline vägi R. v. der Goltzi juhatusel. Algasid otsustavad lahingud Soome valitsusvägede ja punaste vahel. Ägedais lahinguis vallutas Mannerheim Saksa vägede toetusel Helsingi, Tampere ja Viiburi. Meeleheitlikkude võitluste järel olid punased sunnitud alistuma. Kodusõja lõppedes valis eduskund Soome esimeseks riigihoidjaks P. E. Svinhufvud'i. Saksasõbralikkude ja vanameelsete parteide juhtimisel otsustas eduskund 1918. a. augustis moodus-

P. E. Svinhufvud.

K. Kallio.

tada Soomest kuningriigi, kutsudes kuningaks Hesseni printsii Friedrich Karli. Liitlaste võit Saksa üle tõmbas sellest kriipsu läbi. Svinhufvud lahkus riigihoidja kohalt ja uueks riigihoidjaks sai K. G. Mannerheim. 1919. a. juunis võttis eduskund vastu uue põhiseaduse, millega Soome kuulutati vabariigiks. Esimeseks riigipresidendiks valiti K. J. Ståhlberg. Soome-Vene piirid jäid üldiselt endiseks. Siseolude korraldamiseks arenes Soomes hoogus seadusandlus. 1922. a. teostati praeguse Soome presidendi Kyösti Kallio agaval eestvedamisel ka maareform.

Oma iseseisvusaja kestel on meie vennasrahvas teinud kõigil aladel suuri edusamme, äratades imetlust kogu kultuurmaailmas.

Ungari võitlused iseseisvuse pärast. Kohe peale Austria-Ungari keisririigi kokkuvarisemist Maailmasõjas puhkes Budapestis 30. oktoobril 1918 revolutsioon. 16. novembril kuulutati välja Ungari vabariik. Tekkinud segaduste aegu okupeerisid rumeenlased Transilvaania ja tšehhid Slovakkia. Kroatia löi enda Ungari alt lahku. Vabariigi presidendiks valitud krahv Mihály Karolyi ei püsinud kaua võimul. Vene sõjavangist kodumaale pöördunud kommunistide juht Béla Kun haaras

Admiral M. Horthy.

21. märtsil 1919 Budapestis võimu ja seadis sisse nõukogudevalitsuse. Välisasjade talurahvakomissarina kuulutas ta punase sõja tšehhidele ja rumeenlastele. Kuid Ungari väed said lüüa rumeenlasi. Talupojad astusid vastu punasele võimule ja Béla Kun põgenes Venemaale. Endine Austria-Ungari laevastiku juhataja Miklós Horthy moodustas Szegedis rahvusväe ja sundis 16. novembril 1919 rumeenlased Budapestist lahkuma. Ungari rahvuskogu seadis jalule endise põhi-seaduse. Ungari jäi nimeliselt kuningriigiks, kus võimu teostab riigihoidja, kuni otsustatakse troonijärguse küsimus.

Riigihoidjaks valiti 1920. a. märtsis admiral M. Horthy, kellenä ta teotseb praegugi.

Ungari seisund peale Maailmasõda. Trianon'i rahulepinguga, mille liitlased Ungarile peale surusid, sattus Ungari väga raskesse seisukorda. Ta pidi loovutama suurema osa oma maa-alast naabreile. Slovakkia läks Tšehhoslovakkiale, Transilvaania Rumeeniale ja Kroatia Jugoslaaviale. Seega läks ungarlastel enamik tööstusist ja raudteist kaduma. 325 000 km² maa-alast 21 miljoni elanikuga jäi neile vaid 100 000 km² 8 miljoni elanikuga. Rahulepingu järgi pidi Ungari tasuma raskeid sõja- ja heakstegemismakse.

Peale Maailmasõda on Ungaril tulnud võidelda suurte majanduslikkude raskustega. Alles viimaseil aastail on üldine seisund pisut paranenud.

1. Miks tekkis tüli Vene Ajutise Valitsuse ja Soome eduskunna vahel? 2. Millal kuulutati Soome iseseisvaks vabariigiks? 3. Kes oli tähtsaim Soome vabadusvõitleja? 4. Millal algas Soome punaste revolutsioon ja kuidas see lõppes? 5. Kes oli Soome esimene riigihoidja? 6. Millal sai Soome uue põhiseaduse? 7. Kes sai Soome esimeseks presidendiks? 8. Millal koostati maareform Soomes? Missugune seisund valitseb praegu Soomes? 9. Millal kuulutati välja Ungari vabariik? 10. Kes sai Ungari esimeseks presidendiks? 11. Missugused sündmused toimusid Ungaris 1919. a. suvel? 12. Kes päästis Ungari hukkumisest? 13. Missugusesse seisundisse langes Ungari Trianon'i rahulepinguga? 14. Kes on Ungari praegune riigihoidja?

3. Eesti vabadusvõitlus.

Eesti maavalitsemise seadus. Maapäev astub kokku ja kuulutab enda kõrgema võimu kandjaks Eestis. Eestlased olid esimesed, kes mõistsid kasutada Ajutise Valitsuse töötust kaotada rahvuslikud kitsendused. Meie rahva juhtivad tegelased leidsid, et nüüd on saabunud soodus hetk teotsemiseks. Tallinnas moodustati K. Pätsi, Jüri Vilmsi ja teiste algatusel Tallinna Eesti Liit. Liidu ülesandeks oli algatada ja esitada Vene valitsusele Eesti maasse ja rahvasse puutuvaid küsimusi.

Tallinnas, Tartus ja Petrogradis võeti kõne alla autonoomia ja omavalitsuse sisseseadmise küsimus. Kui oli jõutud vastavale kokkuleppele, esitati sellekohane seaduseelnõu Vene Ajutisele valitsusele. Eelnõu teostamise toetamiseks korraldati eestlaste rongkäik Peterburis, millest ligi 40 000 eestlast osa võttis. Selline energiline teotsemine andis häid tagajärgi. Vene Ajutine Valitsus kinnitas autonoomia seaduse 12. aprillil 1917. a. Selle seadusega ühendati Liivimaast Eesti osa Eestimaaga üheks kubermanguks, mille komissariks nimetati *J a a n P o s k a*. Maavalitsemine pidi toimuma Maavalitsuse ja Maapäeva ehk Maanõukogu kaudu, kusjuures ametnikeks pidid olema ainult eesti keelt oskajad. Maanõukogu koosnes maakondi ja linnu esindavaist liikmetest, iga 20 000 elaniku kohta üks esindaja. Omavalitsuse ülesandeks oli hoold kanda koolide, tervishoiu, teede ja maksude võtmise eest. Niipea kui omavalitsusseadus kinnitati, algasid maapäeva valimised. Maapäev astus kokku 14. juulil. Seega algas meie ajaloos uus ja tähtis ajajärk. Ligi 700 aastat olime maavalitsemise õigusest ilma olnud, nüüd saime selle. Maa pärisrahvas asus pärast pikka vaheaega jälle ise omas kodus korraldama omi asju. Maapäev valis oma liikmete hulgast maavalitsuse liikmed Konstantin Pätsiga eesotsas.

Lühikese ajaga võeti Vene ametiasutistelt asjatoimetused üle ja venelaste asemele seati eesti keelt oskavad ametnikud.

Samal ajal asuti riigivalitsuse loaga eesti rahvusväeosade loomisele. Vene Ajutine valitsus lootis, et rahvuslikes polkudes on kergem sõjaväelist korda alal hoida. Eesti sõjamehed hakkasid Venemaalt kodumaale valguma. 25. aprillil 1917. a. asutati 1. Eesti jalaväe polk, mille ülemaks määrati polkovnik Aleksander Tõnisson. Juuli alguses peeti Tallinnas esimest üle-

Polkovnik Aleksander Tõnisson.

venemaalist Eesti sõjaväelaste kongressi. K. Päts pidas seal sütitava kõne, näidates, et asjatu on oodata, kuni Vene tuleb meile vabadust andma. Meie peame ise oma kodumaa ja rahva vabastama, lõplikult ja igavesti. Müriseva käieplagina saatel esitas ta resolutsiooni, milles nõuti Eestile föderatiivse vabariigi õigusi. Resolutsioon võeti ühel häälel vastu. Samal koosolekul valiti Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, et jätkata rahvusväeosade organiseerimist. Ülemkomitee esimeheks sai K. Päts. Ühe väeosa asutamine järgnes teisele ja 1919. a. detsembriks oli meil olemas juba oma rahvus-

lik diviis, mille ülemaks määrati alampolkovnik Johan Laidoner.

Maavalitsuse töö suutis kesta vaevalt kuni 28. nov. 1917. a. Selleks ajaks oli Venes Kerenski valitsus kukutatud ja enamlased võidule pääsenud. Nad hakkasid eesti rahva enesemääramisõigusi piirama ja tööliste ning sõdurite nõukogusid võimule seadma. Tallinna peamiselt venelasist koosnev nõukogu Jaan Anveltiga eesotsas haudus plaane, kuidas meie maavalitsust hävitada. See oli meie riigitegelasile teada. Nad leidsid, et muud pääsu pole, kui lahti lüüa hukkuvast Venest. Eesti riikliku iseseisvuse mõte ei tekkinud äkki, see arenes järk-järgult, kusjuures meie sõdurid olid esirinnas sammujad. Alul ei peetud võimalikuks täiesti eralduda Venest. Taheti koos minna Vene vabameel-

sete ringkondadega. Veel 11. juulil kirjutas Jüri Vilms: „Iseseisvus läheks meil raskeks kanda, kui me peakski kord ta kätte saama. Tema kättepüüdmine tooks aga pealegi lõhe meie ja kogu riigi vabameelsete vahele, mida meie soovivatavaks ei pea.“

Samal ajal toimus Vene riigis lagunemine. Oli ilmne, et ühendusest Vene riigiga varsti ei saa enam kõnelda. Maanõukogu otsustas asuda Eesti Asutava Kogu valimise seaduse väljatöötamisele (8. okt.).

Vahepeal tõusid Venes enamlased võimule ja kuulutasid välja rahvaste enesemääramisõiguse „kuni lahkulöömiseni [ja iseseisva riigi loomiseni“. Nüüd oli tarvis seda mõtet võimalikult kiiresti ellu viia, sest enamlaste otsus Maapäeva laiali saata oli teada. 28. nov. 1917. a. tuli Maapäev kokku ja võttis tähtsa otsuse vastu. Ta kuulutas, et ülemaks võimukandjaks Eestis on Maapäev, kelle käske ja korraldusi tuleb täita Asutava Kogu kokkutulekuni. Sellal kui Maapäev koos ei olnud, kuulus võim Maapäeva juhatusele ja Maavalitsusele. Selle otsusega oli Eesti lõplikult Vene riigi võimu alt lahti lõõnud.

Enamlased võimul. Vaevalt oli maapäev oma otsuse vastu võtnud, kui Maapäeva ruumidesse tormasid enamlased, punakaartlased, ja ajasid saadikud laiali. Mitmed neist said koguni lüüa märatsevate enamlaste poolt. Tegelikult jäid enamlased oma kavatsuste teostamisega hiljaks. Koosolek oli juba lõppenud ja vastavad otsused tehtud.

Enamlaste vägivalda vastu avaldasid kõige valjemat protesti kõik eesti rahvusväeosad. Nad pakkusid kaitset Maapäevale edasitöötamiseks. 4. dets. korraldati suurem protestimeeleavaldus Tartus. Sellest hoolimata järgnes Maapäeva laialisaatmisele omavalitsusasutiste ülevõtmine enamlaste poolt. Oma tegevuse lõpetas ka Maavalitsus.

Võim läks enamlaste kätte mitte üksnes Tallinnas, vaid ka teistes linnades ja maal. Algas mõisade ja teiste ettevõtete ülevõtmine. Korraldati punakaart ja pandi käima uued „kohtud“, revolutsioonilised tribunaalid. Kohut mõisteti nende kodanikkude üle, kes näisid enamlaste silmis kuidagi kahtlastena. Kohtunikeks olid enamlaste poolt valitud mehed, kes seadusi ei tundnud ega tunnustanud. Otsused tehti oma heaksarvamise järgi ja asjaolusid arvestamata. Meie Maavalitsuse asutised jäid edasi töötama põranda all. Suurimaks mureks oli neil maa välisesinduse loomine ja suhete pidamine välisriikidega. Välisesindajaiks määrati

Jaan Tõnisson ja Ants Piip. Samal ajal avaldas J. Tõnisson „Postimehes“ üleskutse: „Kaht teed ei ole. Kas aitame ennast viibimata, või aga meie maa ja rahvas läheb hukka üldise korralageduse laialilagunemisel läheneva nälja ja viletsuse käes võõraste vägede rüüstamisel ja üksikute salkade toore vägivalda käes.“

Enamlased aga teotsesid edasi. Nad vangistasid korduvalt meie poliitikategelasi ja sõjaväelasi, näit. J. Tõnissoni, K. Pätsi, A. Tõnissoni ja teisi. Seetõttu viibis ka J. Tõnissoni välismaale sõit üle nädala. Teda peeti Tallinnas enamlaste poolt kinni.

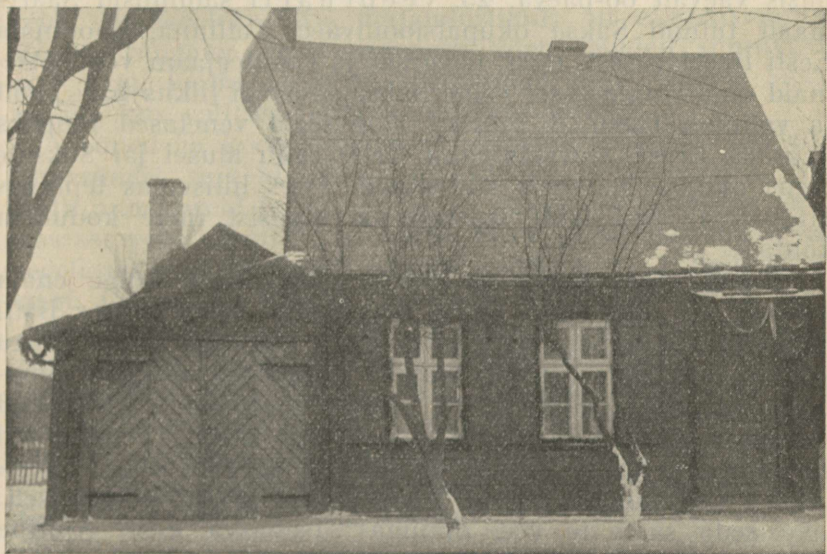
Eesti iseseisvus kuulutatakse välja. Enamlaste valitsus ei kestnud meie maal kuigi kaua. Vene enamlased olid lubanud rahvale rahu ja püüdsid seda täita. 1917. a. detsembrikuus tegi Vene enamlik valitsus Saksaga vaherahu ning siis algasid nõupidamised Brestis lõpliku rahu sõlmimiseks. Paraku ei jõudnud venelased ja sakslased rahutingimuste üle kokkuleppele. Pärast pikki vaidlusi kuulutas Vene rahu-saatkonna juhataja sõja ilma rahulepinguta lõpetatuks ning lahkus Brestist. Sakslased aga ei tunnustanud sellist rahu-tegemisviisi ja alustasid varsti uut pealetungi.

Meie kodumaal igatsesid Saksa vägede tulekut enamlaste tagakiusamisi kannatanud mõisnikud. Nad saatsid isegi palve Saksa võimudele, et need tuleksid ja maa vabastaksid. Kõik rüütlimõisaomanikud tulid Riiga kokku ja otsustasid üksmeelselt paluda, et Liivimaa liidetakse Saksa riigiga. „Eestlane vajab kõva ja õiglast riigivalitsust. Kus ta nõrkust näeb, kasvavad tema nõudmised mõõtmatusse. Eestlaste tänulikkust pole arvestada...“

Juba enne vaherahu olid Saksa väed vallutanud Saaremaa. Nüüd ütlesid nad tulevat ka mandrile korra loomiseks. Seda teadet nimetati kohalikkude sakslaste hulgas „hääleks taevast“. Eestlastele oli aga selge, et sakslased lihtsalt korra jaluseadmisega ei lepi, vaid püüavad kogu Eestit Saksa maaga ühendada. Ettevaatuse mõttes nõuti Berliinis, et eestlasteltki korjatakse allkirju, et nad nõustuvad Saksa vägede maale kutsumisega. Eesti Maapäeva juhatus oli terves koosseisus selle vastu. Hakati ka allkirjade kogumise vastu sõna võtma. J. Tõnisson kirjutas Helsingist: „Ärgem mitte võõrast võimu maale avatelegem just nüüdsel ajaloolikul silmapilgul, kus Eesti riiklise iseseisvuse võimalus tõeasjalikum on kui ta kunagi seniajani on olnud. Ilusa tuleviku pärast, mis meie rahvast vabas Eestis ootab, kandku meie põlv

nüüdse raske katsumise aja ahastused ja viletsused vahvalt ära — siis oleme paremat tulevikku väärt...“ Seisund oli väga raske. Meie Maapäeva asemikud olid juba varakult nõu pidanud, kuidas eesti rahva iseseisvust välja kuulutada. Nüüd otsustati seda teha enamlaste lahkumise ja sakslaste tuleku vahel.

Päästekomitee. Enamlaste võim Tallinnas oli varisemas. Saksa vägede lähenemine nõudis kiiret teotsemist. 19. veebruaril tuli Maapäeva vanematekogu salaja kokku ja valis

Päästekomitee salajane asupaik.

kolmeliikmelise Päästekomitee, kuhu kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Päästekomitee kätte anti kogu riiklik võim Eestis, ülesandega vabastada maa enamlastest, saavutada Eestile iseseisvus ja vältida Saksaga liitumist.

24. veebruaril 1918. a. ilmus Maapäeva vanematekogu allkirjadega manifest, mis kuulutas Eestimaa iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Sellest päevast loetaksegi Eesti Vabariigi algust. Pärnus õnnestus iseseisvusmanifesti isegi päeva võrra varem avaldada. Päästekomitee määras ametisse ka esimese Eesti valitsuse, mille eesotsas seisis peaminister K. Päts. „Manifest kõigile Eesti rahvaatele“ kleebiti linnas seintele ja kapten Rotschildile tehti korraldus linn enamlastest puhastada. Eesti väeosad

vallutasid 24. veebr. lõunaks Tallinna kesklinna. Punased, kellest vene madrused kõige kauem vastu panid, suruti sadamasse, Vene ristlejate varju. Linnast ida pool rikuti raudtee, et sealt abivägesid ei saaks tulla.

Oli teostunud see, millest ainult üksikud julgesid unistada. Eesti oli kuulutatud iseseisvaks ja hakkas ise oma saatust määrama. Saksa sõjaväed pidid leidma eest iseseisva Eesti riikliku korralduse.

Saksa okupatsiooni aeg. Esimene Eesti ministeerium püsis vaevalt öö-päeva. 25. veebruaril sammusid Saaremaalt tulnud Saksa okupatsiooniväed Tallinna, hoolimata Eesti iseseisvusest. Post, telegraaf ja raudteijaam võeti otsemaid oma võimusesse. Teine Saksa sõjavägi liikus Läti poolt ja vallutas Tartu. 3. märtsil 1918 tegid venelased lõppeks Saksaga Brest-Litovskis rahu. Selle rahu alusel jäi Saksale õigus okupeerida meie kodumaad. Ühes hilisemas lepingus ütles Vene end lahti igasuguseist õigusist meie kodumaa kohta.

Nüüd algas karm okupatsiooniaeg. Mida kõige enam kardeti, see läks täide. Saksa sõjaväeline võim teotses Balti mõisnikkude näpunäidete järgi nagu võidetud maal. Tartu kohalik sakslaste ajaleht avaldas okupatsioonivägede ilmumisel kirjutise pealkirja all „Häda võidetuile“. Kohalikud sakslased võtsid sõjavägesid juubeldades vastu. Tartus lauldi raekoja ees Saksa hümnid ja karjuti keisrile elagu. Eestlased seisid vaikselt kõrval. Neile ütlesid sakslased pahaselt: „No seda saate te veel oppima!“ Iseseisva Eesti Ajutine Valitsus ja muud omavalitsusasutised aeti laiali. Valla- ja linnavalitsuste etteotsa nimetasid Saksa sõjavõimud isikuid oma äranägemise järgi. Linnapeadeks pandi tavaliselt kohalike sakslasi, vallavanemaiks tsaariaegseid vallavanemaid. Tegelikult oli aga linnapeadel ja vallavanemail vähe korraldamisõigusi, maad valitsesid tegelikult saksa komandantuurid. Need valvasid väiklaselt igasuguste eluavalduste järele. Raudteel sõitmiseks oli vaja komandantuurilt kirjalikku eriluba. Vahel tuli oodata seda nädalate kaupa. Nii muutus peaaegu võimatuks hädalisemategi reisude tegemine. Ka telegrafeerimiseks oli vaja eriluba, telefoni aga ei tohtinud erisikud üldse kasutada. Kirjad liikusid äärmiselt aeglaselt, sest kõik nad pidid minema läbi saksa tsensuuri. Ka eesti ajalehed allusid valjule tsensuurile. Mõõdukaltki ei tohtinud arvustada okupatsioonivõimude tegevust. Teisalt andsid Saksa võimud omalt poolt artikleid, mida eesti lehed

pidid trükkima allikat mainimata, kust need artiklid saadud. Nii võis lugejais tekkida arvamus, nagu oleksid artiklis avaldatud seisukohad toimetuse omad. Neis artikleis ülistati Saksamaad, räägiti sellest tulust, mida tooks kodumaale Saksa alla jäämine, ning hirmutati iseseisvuse nõudjaid enamluse hädaohuga. Ajalehed, kes selliseid artikleid allikat mainimata trükkida ei tahtnud, suleti. Nii toimus „Tallinna Teatajaga“. Eesti keele asemele astus kõigis ametiasutistes saksa keel. Kooles hakati õpetama eriti palju saksa keelt. Kõigis kooles, välja arvatud alamad algkoolid, taheti saksa keel teha õppekeeleks. Ka majanduslikult oli okupatsiooniaeg Eestile rängaks ajaks. Sagedasti võeti taludelt sunni viisiliselt vilja, loomi ja muid toiduaineid ning saadeti Saksamaale, kus valitses terav toiduainete puudus.

Kõned ja koosolekud olid keelatud ränkade karistuste ähvardusel, mis ulatusid kuni 15-aastase sunnitööni. Suur hulk nuuskureid luuras inimeste sõnade ja meelsuse järele, kas see pole vaenlik sakslastele. Eesti tähtsamad seltskonnategelased vangistati või saadeti Saksamaale vangilaagrisse, nagu toimus K. Pätsiga. Sakslaste kavatsuste sihiks oli — „pärisrahvastele ots peale“. Keele ja kultuuri rõhumisega pidi ladvad maha raiutama, koloniseerimisega ka juured maamullast välja kistama. Kui sakslased olid oma võimu kindlustanud ja rahvalt võtnud eneseavalduse võimalused, algasid eeltööd Eesti liitmiseks Saksaga¹.

Rahvale püüti selgeks teha, et Eestil iseseisva riigina tulevikku pole. Ta peab alistuma kas sakslastele või Vene enamlastele. „Teie iseseisvast Eestist ei tule midagi välja. Teie olete selleks liiga väikesed. Venelased neelaksid teid kohe ära. Ja kui venelased seda ei teeks, siis teeksime seda meie. Teine asi, kui te ise endid Saksaga seote. Teie saate sisemise kultuurautonoomia.“

Hakati allkirju korjama palvekirjale, milles paluti Eesti-maa liita Saksamaaga. Õnneks ei läinud see korda. Nii-palju asjast arusaamist oli eestlastel siiski. Nüüd kutsuti Riiga 12. aprillil 1918. a. ühendatud Eesti-, Liivi- ja Kura-maa maapäev kokku. Sinna kutsuti ka vallavanemate esindajad. Viimased pidid kogu rahva nimel rääkima ja hääletama Eesti ühendamise poolt Saksaga. Ka siin ei täitunud sakslaste lootused. Vallavanemate esindajad lugesid juba

¹ Kavatseti eestlasi ja lätlasi ühendada üheks Balti hertsogiriigiks, mis seisaks Preisi kuninga valitsuse all.

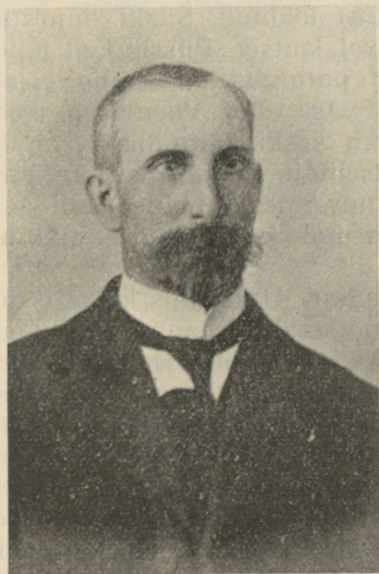
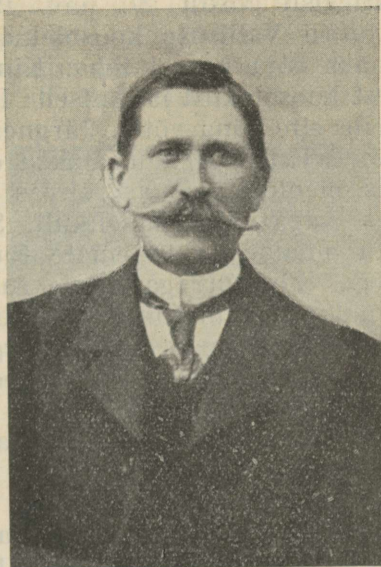
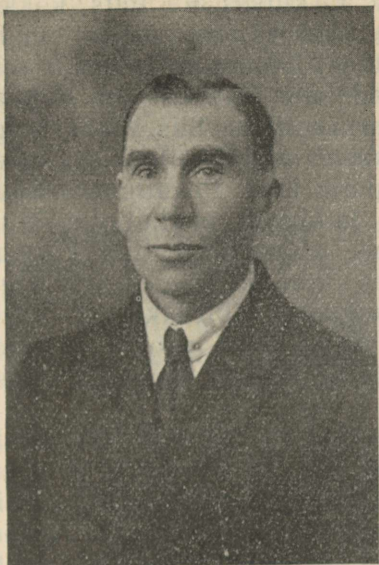
varakult koostatud protestikirja ette ja ütlesid end sellega lahti igasugusest koostöötamisest balti mõisnikkudega.

Kõige selle põhjal võib arvata, et eestlaste viha sakslaste vastu aina kasvas. Ühe pastori sõnade järgi olevat nad öelnud: 700 aastat, mis varemini sakslaste võimu all elatud ühes kõigega, mis seal kannatatud, võivat nad unustada. Kuid seitse kuud Saksa okupatsiooni ei võivat mingi vägi nende südameist kustutada. Ligi 9 kuud kestis Eestis raske Saksa okupatsiooni surve. See lõppes alles siis, kui liitriikide väed 1918. a. sügisel purustasid Prantsusmaal Saksa sõjalise jõu, millele järgnes revolutsioon Saksas. Algas Saksa vägede lahkumine meie maalt.

Eesti saatkond välismail. Okupatsiooni ajal töötas välismail Eesti riigi kasuks selleks saadetud saatkond. Saatkond pidi välismail selgitama Eesti poliitilist olukorda ja teatama Maanõukogu otsustest. Sooviti välisriikidelt tunnustust meie iseseisvusele. Meie välissaadikuist jõudis esimesena J. Tõnisson Lääne-Euroopasse, Stokholmi. Temale järgnesid varsti teised saatkonna liikmed: Piip, Pusta, Martna, Seljamaa jt.

Kui Saksa väed Eesti aladele tungisid, ei saanud saatkond enam mõelda kodumaale tagasipöördumisele. Seepärast otsustati omavahel üksmeelselt jääda Eesti diplomaatlikeks esindajaks ja nõuda välisriikidelt Eesti riigi iseseisvuse tunnustamist ja ainult Ajutise Valitsuse Eesti seaduslikuks valitsuseks tunnustamist. Saatkonna energilise tegevuse tagajärjel tunnustasid meie tegelikku iseseisvust Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus. Nii oli Eesti 1918. a. sügiseks loonud sõbralikud suhted nii liitriikidega kui ka Skandinaavia riikidega ja oma lähemate naabritega, välja arvatud meie idanaaber Nõukogude-Vene. Kõik katsed ka temalt tunnustust leida meie iseseisvusele nurjusid täiesti. Veel rohkemgi. Juba okupatsiooni ajal jõudsid andmed Eestisse, et Venemaa kavatseb vallutada Eestit. Andmed osutusid peagi õigeiks. Lahkuvate Saksa vägede kannul valgusid üle piiri enamlaste salgad. Nõukogude-Vene valitsus arvas olevat paraja aja kätte jõudnud, et Eestit jälle Venega liita. Üks Vene riigimees ütles: „Meie peame tungima lahkuvate Saksa vägede järel piirimaisse, et seal takistada kohalikkude valitsuste tekkimist. Tallinn, Riia, Liibavi peavad meie omaks saama.“

Eesti sõjaväeline seisund okupatsiooni lõppemise järel. Tegevusse astunud Ajutisel Valitsusel peaminister K. Pätsiga

Protestmärgukirjale allakirjutanud Lõuna-Eesti vallavanemaid.

eesotsas oli äärmiselt raske riiki kaitseda pealetungivate venelaste vastu. 27. nov. 1918. a. kutsus K. Päts kokku Ajutise Valitsuse koosoleku, et ühiselt nõu pidada, mida saaks sõja korral teha. Kindral A. Tõnisson jutustab sellest koosolekust järgmiselt: Peaminister K. Päts pani ministreile ette sõna võtta. Järgnes surmavaikus. Siis võttis keegi sõna. Hoiatas, et uisapäisa otsust ei tehtaks. Peetagu meeles, et oleme pisuke rahvas ja palja käsi. Peaminister kuulab väga tähelepanelikult. Siis hakkasid ta kulmud ikka kõrgemale ja kõrgemale tõusma, otsaesine kattus kortsubega. Siis korruga tõusis rusikas õhku ja langes mürtsuga lauale: „Kommunistidega mingisuguseid läbirääkimisi! Vägivallakandjaile vastu relvadega! Vaba Eesti rahva ja püha kodumaa kaitseks kõik mehed välja!“ Nende sõnadega otsustati Vabadussõda.

Noorel riigil polnud raha, polnud ka sõjaväge. Okupatsioonivõimud olid eesti polgud laiali saatnud ja neilt sõjariistad ära võtnud. Selle asemel, et neid tagasi anda, loobiti püssilukud merre. Sama saatus sai osaks ka kahureile. Nii jätsid lahkuvad Saksa väed meid täiesti sõjariistadeta. Seda tehti selleks, et meie iseseisvust hävitada, mis Saksa vastaste, liitriikide poolt oli hiljuti tunnustust leidnud. Siiski õnnestus Ajutisel Valitsusel luua vähehaaval kaitset. Püssilukud tõodi merest välja, püssid ja kahurid parandati ära ning jagati riigikaitsejaille välja. Neid oli alul väga vähe. Vaenlasele võidi vastu saata vabatahtlike salku keskkooliõpilasist, ohvitseridest ja kaitseliitlastest. Kaitseliidu asutamine kuulutati välja juba järgmisel päeval (12. nov.) peale Ajutise Valitsuse tegevusse astumist. Meie esimesed mobilisatsioonid ei andnud soovitavaid tagajärgi.

Enamlaste väed tungivad Eestisse. Alul viibis ka välisabi. Seepärast pidid meie vähesed kaitsesalgad taanduma vaenlaste suuremate vägede eest. Need tungisid Eestisse kahesuunas, Narva ja Pihkva kaudu. Taandudes korraldati rahväväge ja hangiti relvi, et siis venelastele vastu astuda ja ta maalt välja lüüa. Samal ajal korraldati ka abiandmist haavatuile ja sõdureile pesu ning riiete õmblemist. Kihav töö leidis aset nii linnas kui maal. Vaenlane tungis ikka enam sissemaale. Ta kätte langesid üksteise järel Narva ja Rakvere, siis Võru, Valga ja Tartu. Siit ligimeti Viljandile, Paidale ja Tallinnale. See kõik toimus 28. nov. kuni 22. detsembrini 1918. a. Masendavat mõju avaldas eesti rahvale Tartu langemine 22. detsembril. Juba 19. detsembriks oli Tartu seisund

muutunud väga tõsiseks. Vaenlane oli linnast veel ainult 10—12 km kaugusel. Ka staabiülem oli lootuse kaotanud: „Kui kahe päeva jooksul abi ei tule, põletame kõik ära ja taganeme Viljandi.“ Operatiivstaabi ülem polkovnik Laidonerilt saabus aga kindel käsk Tartut viimse võimaluseni kaitseda. Ent see nurjus korratuste tõttu Tartu garnisonis.

Kindral J. Laidoner. Eesti vägede paremaks korraldamiseks ja juhtimiseks loodi 23. dets. 1918. a. vägede ülemjuhataja koht. Ülemjuhatajaks määrati polkovnik Laidoner.

See mees, kes viis meie malle Vabadussõjas võidule, sündis 31. jaan. 1884 Viljandimaal, Viiratsi vallas, vaese sulase pojana. Vanemate kehvuse tõttu pidi ta juba varakult karjas käima, et toetada neid raskes eluvõitluses. Talvel koolis, suvel karjas, nii möödus tulevase ülemjuhataja noorpõlv. Karjuseametist pääses ta alles siis, kui sai 16 aastat vanaks ja lõpetas Viljandi linnakooli. Vilno sõjakooli lõpetas ta 1905. a. ja Nikolai sõjaakadeemia 1912. a.

Oma andekuse, töökuuse ja kohusetruudusega pälvis Laidoner Vene väeosades kõigi ülemuste ja kaasteenijate lugupidamise. Maaõhukasõjas jõudis ta alampolkovniku auastmeni, teenides staabiohvitserina kõrgel kohtadel. Isikliku vahvuse ja sõjas osutatud teenete eest on ta saanud mitmeid aumärke.

Oma teenistuse aegu Vene sõjaväes pidas Laidoner pidevalt ühendust kodumaaga. Ta jälgis hoolega eesti ajalehti ja kirjandust. Tal oli kujunenud selge ülevaade Eesti olevikust ja tuleviku võimalustest.

Kui 1917. a. asuti eesti polkude loomisele, siis kutsuti polkovnik Laidoner juhtima Eesti diviisi. K. Päts ütleb selle aja kohta:

„Siin pühendas ta kõik oma jõu, mõistuse ja parima tahte Eesti diviisi korraldamisele. Rahvuslike väeosade lühikese eluea kestel näitas polkovnik Laidoner, et ta isik on kõigiti väga sobiv sõjaväe masside juhtimiseks.“

Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral Johann Laidoner.

Saksa okupatsiooni ajal täitis Laidoner Eesti Ajutise Valitsuse ülesandeid Venemaal. Ta koondas eesti sõjaväelasi Arhangelskisse ja Muurmanisse, nõutades ühtlasi Nõukogude-Vene võimudeit Eesti iseseisvuse tunnustamist.

Ühel salajasel nõupidamisel Venemaal, kus arutati Eesti iseseisvuse küsimusi, oli Laidoner lausunud: „Ükski rahvas pole seni võitnud kätte riiklikku iseseisvust deklaratsioonide ja manifestidega; ka meil tuleb iseseisvus jõuga kätte võidelda.“ Ja kui algas Vabadussõda, siis ruttas Laidoner kohe Soome kaudu kodumaale. Ta ilmus 8. dets. 1918. a. Ajutise Valitsuse käsutusse ja hakkas energiliselt organiseerima sõjalist vastupanu enamlastele.

Eesti Vabadussõda ja kindral Johan Laidoneri nimi on teineteisega lahutamatud.

1. Millal saavutas Eesti autonoomia ja mis alusel? 2. Kuidas korraldati Eesti maavalitsemine autonoomiaseaduse päraselt? 3. Missuguseid paremusi tõi eestlastele autonoomia võrreldes senise olukorraga? 4. Millal asutati 1. Eesti jalaväe polk ja kelle juhtimisel? Kes määrati eesti rahvusliku diviisi ülemaks? Miks soodustas Vene valitsus rahvuslike polkude loomist? 5. Mis arvad, kas ka Eestil oli sellest kasu ja mis viisil? 6. Missuguseil kaalutlusil kuulutas maapäev enda ülemaks võimukandjaks Eestis? Millal see toimus? Kuidas suhtusid enamlased Maapäeva ja demokraatlikesse omavalitsusasutistesse? 7. Milles avaldus meil enamlaste tegevus nende võimuloleku ajal? 8. Kes kutsusid Saksa väed meie kodumaale? 9. Missuguse ettekäände all hakkasid Saksa väed meie kodumaale tungima? 10. Miks ei suutnud Vene väed sakslaste pealetungile vastu panna? 11. Miks ruttasid sinu arvates Maapäeva vanemad Eesti iseseisvuse väljakuulutamiseks just enne sakslaste tulekut? 12. Miks asutati Päästekomitee? Miks oli sinu arvates Maapäeva vanematekogul raskem iseseisvust välja kuulutada kui Päästekomiteel? 13. Kes kuulusid Päästekomiteesse? 14. Mitu aastat, kuud ja päeva on praegu möödunud Eesti iseseisvaks kuulutamisest? 15. Missuguse asutise moodustas Päästekomitee pärast iseseisvuse väljakuulutamist? Kes oli selle eesotsas? 16. Kui kaua õnnestus esimesel Eesti ministeeriumil võimul olla ning miks mitte rohkem? 17. Kui kaua kestis okupatsiooniaeg? 18. Missuguse rahulepinguga tunnustas Venemaa Saksamaa õigust Eestimaa okupeerimiseks? 19. Missugused Saksa asutised valitsesid okupatsiooni ajal maad? 20. Kuidas oli raskendatud okupatsiooni ajal sõit raudteel, telegraafi ning telefoni tarvitamine ja kirjavahetus? 21. Miks pidasid sinu arvates sakslased vajalikuks äsjamainitud takistusi? 22. Missugune keel maksis okupatsiooni ajal ametikohtades? 23. Miks taheti sinu arvates paljudes koolides teha saksa keel õppekeeleks? 24. Missugusel viisil avaldus okupatsiooni surve eesti ajakirjandusele? 25. Miks nõudsid okupatsioonivõimud eesti lehtedelt saksa-sõbralikkude artiklite avaldamist allika nimetamiseta? 26. Milles avaldus okupatsioonivõimude majanduslik surve? 27. Miks keelasid sakslased kõned ja koosolekud ning vangistasid ja kiusasid taga Eesti tegelasi? 28. Miks pidasid sakslased vajalikuks eestlastelt allkirju koguda maa liitmiseks Saksaga? 29. Miks ei andnud see üritus loodetud tulemusi? 30. Millal ja kus püüdsid sakslased võita vallavanemate esindajaid Saksamaaga ühi-

nemise mõtte poole? 31. Missugusele seisukohale jäid vallavanemate esindajad? 32. Kas okupatsiooniaegseid vallavanemaid võis pidada rahvuslikult erksaks elemendiks või mitte, kui mõelda sellele, et okupatsioonivõimud nad ametisse määrasid kohalikkude elanikkude hulgast? 33. Mida näitab sinu arvates asjaolu, et võimude endi määratud tegelased olid nende kavatsuste vastu? 34. Missugused sündmused olid okupatsiooni lõppemise põhjuseks? 35. Mida tegi eestlased okupatsiooni ajal oma iseseisvuse kasuks välismail? 36. Iseloomusta lühidalt Eesti sõjaväelist seisundit pärast okupatsiooniaja lõppu? 37. Kui kaugele tungisid enamlaste väed 1918. aastal? 38. Kes määrati Eesti vägede ülemjuhatajaks? Millal? 39. Mida tead J. Laidoneri eluloost?

Sõdureile jõulukinke valmistamas („Ühistöö“).

Eestlased korraldavad sõjaväge. Noort Eesti vabariiki ähvardas kokkuvarisemine. Kõiki oli vallanud meeleheide. Rusutud ja lootuse kaotanud rahvahulgad ei uskunud Eesti võitu.

Kindral Laidoneri juhtimisel organiseeriti palavikuliselt väeosi ja hangiti relvi ning sõjamoona. Rekvisitsiooni abil varustati vägesid toiduainete ja rõivastega. Tallinnas loodi seltskonna poolt „Ühistöö“. See andis abi haavatuile ja varustas sõjaväge pesuga ning pakkide saatmisega.

Ülemjuhataja energilisel teotsemisel hakkas maad võtnud korralgedus peagi kaduma. Rahva meeleolu tõusis. Teostati sündmobilisatsioon. Kapten Johan Pitka juhtusel ehitati soomusrongid, mis omandasid hiljemini Vabadussõjas suurematu kuulsuse. 5. jaanuaril oli neid rindel juba kolm. Sama kapten Pitka, kes ülendati suurte teenete eest

pärast aseadmiraliks, pani aluse ka Eesti sõjalaevastikule. Merejõudude aluseks sai suurükilaev „Lembit“, mis novembris sakslastelt üle võeti. Laev oli küll täiesti rikutud ja vajās põhjalikku remonti. Peale selle võeti sakslastelt veel üle väike vahilaev „Laine“, mis oli täiesti korras. Asutati mitu

Aseadmiral J. Pitka.

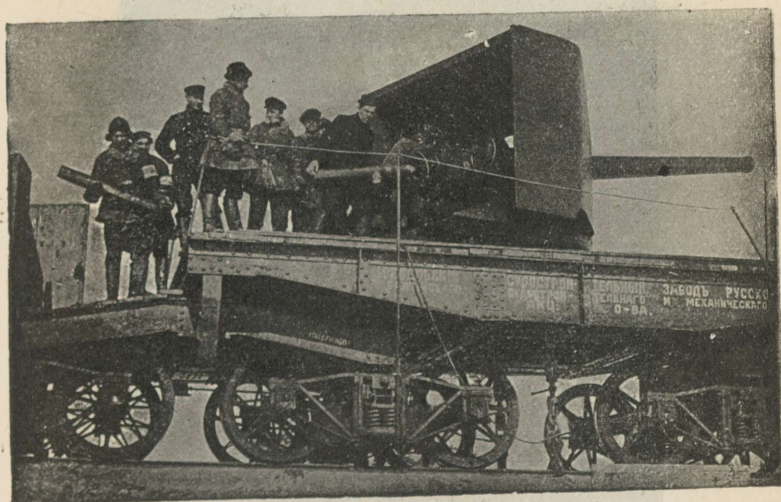
kaitsepataljoni (Tallinna pat., Tartu pat. jt.), mis koosnesid haritlasist ja kooliõpilasist. Samal ajal loodi ka Scouts-väeosa ning Kalevlaste Maleva.

Suuri lootusi pandi välisabile, eriti Soomele, mis oli juba täielikult vabanenud enamlaste võimu alt. Soome sõja- ja välisminister olid tagasihoidlikud ning rõhutasid Soome rasket olukorda. Abisaatmise otsustas riigihoidja P. Svinhufvud, kes koosolekul püsti tõusis ja erilise rõhuga ütles lühikese, aga mõjuva lause: „Vendi peab aitama.“ Soomest saadi abi nii relvades kui rahas. Hiljemini saabus ka Soome vabatahtlikkude rügement „Põhja Pojad“, mille lõi Soome kodusõjas kuulsaks saanud kolonel-leitnant Hans Kalm. Abi lubasid

ka inglased, kes saatsid relvi ja oma sõjalaevastiku Tallinna alla.

Kui enamlaste laevad ilmusid Tallinna pommitama, siis sõitis Inglise laevastik neile vastu ja võttis enamlastelt (26. ja 27. det.) kaks sõjalaeva, mis kingiti Eesti vabariigile. Seega kasvas meie noor sõjalaevastik ja võis peagi alustada oma kuulsusrikast tegevust.

Inglise ja Soome abi tõstis suuresti rahva ja vägede võitlusindu. 1919. a. jaanuari alguses hakkas sõjaõnn meie poole kalduma.

Kaugelaskja merekahur soomusrongil.

Eesti väed puhastavad kodumaa vaenlastest. Noor Eesti rahvavägi alustas üldist vastupeatungi. See ei teostunud üleöö, vaid arenes samm-sammult, sedamööda kuidas kasvasid meie jõud rindel ja võitluses vaenlasega tõusis usk oma võimeisse. Alates 2. jaanuarist hakkas ülemjuhataja juba vägedelt suuremat aktiivsust nõudma. Kõigepealt kästi vaenlast hoida kogu aeg ärevuses. Vaenlase pealetung pandi seisma ja ta löödi Tallinna alt tagasi. Esimene tugevam vastuhoop punastele anti 4. jaanuaril 1919. a. Kehra lahingus, millega algas uus ajajärk Eesti vabadusvõitluses. Seda lahingut juhatas Soomusrongil nr. 1 kapten Anton Irv, üks pärastisi Tartu vallutajaid ja populaarsemaid väejuhte Vabadussõjas.

Selleks ajaks oli ka osa Soome abivägesid pärale jõudnud. Üldpealetung algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. 1919. a.

Narva suunas alustasid pealetungi kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed teotsev jalavägi. Merekaldaid pommitas samal ajal merevägi. Vaenlane taganes. 12. jaanuariks olid Tapa ja Rakvere meie vägede käes. Rakverest lahkudes olid enamlased seal ligi 100 elanikku maha lasknud.

Kolonel K. Parts.

Lõuna-Eestis vallutati 11. jaanuariks Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva alev ja Jõgeva, kuna soomusrongid jõudsid Vägevale. Tähtsaimaks saavutiseks oli Tartu vallutamine. Sõjavägede ülemjuhataja oli 9. jaan. 1919. a. teinud korralduse: „Tartu peale edasi tungida!“ Mõni päev hiljemini tuli juba kindel ülesanne: „Tartu ära võtta!“ Tartu vallutamine oli ülemjuhatusel väga tähtis ja selle teostamiseks anti diviisi käsutusse kõik, mis tollal võimalik.

Enne kui ülemjuhataja sai selleks vägesid koondada, liikusid soomusrongid oma ettevõtliku ja julge juhi kolonel

Karl Partsi juhatusel Tartu poole. Samas suunas liikusid ka Kuperjanovi partisanid.

Loodeti ootamatu rünnakuga tekitada venelasis kabu-hirnu ja päästa Tartu teda varitsevast hirmsast veresaunast. Pealegi ei saanud soomusrongid Narva poole sõita, sest Rakvere taga oli purustatud palju raudteesildu.

Kõigepealt tuli vaenlane Tabivere ja Äksi ümbrusest välja lüüa. Asuti soomusrongidele ja püüti vaikselt õhtu-

Kuulipilduja „Maximi“ pesa kaitsekraavis.

pimeduses Tabiverele läheneda. Vaenlane märkas siiski soomusronge ja avas neile tule. Meie poolt vastati samaga ja see osutus nii tagajärjekaks, et vaenlane osalt põgenes, osalt alistus. Tabivere ja Äksi mõis langesid. 14. jaanuari hommikul sõitis Soomusrong nr. 1 kapten Irve juhatusel esimesena üle Jänese silla. Varsti lähenes sillale vaenlase soomusrong, mis oli saanud käsu purustada sild. Algas äge kahevõitlus mõlema soomusrongi vahel, mis lõppes vaenlase kaotuse ja taandumisega. Enamlaste jalaväeosa, mis viibis oma rongi läheduses, jooksis laiali. Tartu jaamas kõnelnud punased „hirmsatest mustadest meestest“, kes isesuguste masinatega

tuld sülitavad. Arvatavasti mõeldi nende all meie kergekuulipildujaid, mida enamlased varemini polnud näinud. Pärast vihast lahingut Tähtvere mõisa all tungisid Soomusrong nr. 1 dessant-osad linna. Samal ajal jõudis Soomusrong nr. 1 kapten Irve juhatusel Tartu jaama. Neile järgnesid Soomusrong nr. 3 ja Kuperjanovi partisanid. Tartu puhastati punastest ja saadi rikkalikult sõjasaaki. Kapten Irve hulljulge pealetung oli venelaste plaanid täiesti segi paisanud.

Otse enne Tartu langemist olid nad saanud käsu edasitungiks Tartu—Jõgeva suunas. Meie löök jõudis ette ja näi-

Eesti vägede dessant Narva operatsioonis.

tas, et arvulisest ülekaalust hoolimata võidab see, kes teotseb julgemini ja otsustavamalt. Hoolimata Tartu kiirest vabastamisest olid põgenevad enamlased jõudnud Tartus surmata hirmsaimal kombel hulga süütuid inimesi.

Kindral Laidoner saatis soomusrongidele ja dessant-osadele tänutelegrammi suurepärase töö eest, mis Tartu meie kätte andis. „Olen kindel, et see tähtis Eesti linn enam meie käest ära ei lähe.“

Samal ajal tungisid meie väed kindral Aleksander Tõnisoni juhtimisel Narva suunas edasi. Soome ja Eesti vägede ühisel pealetungil langes Narva 19. jaanuaril meie kätte. Et Narvat vaenlase pommitamise eest kaitseda, tungiti Jamburi suunas edasi ja asuti kaitseseisundisse.

Lõuna pool ei arenenud meie vägede tegevus nii kiiresti. Siin püüdis vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud alasid tagasi võita. Reola mõis Tartu lähedal langeski 18. jaan.

nende kätte, kuid ainult lühikeseks ajaks. Suurendati sõjaväge, et alustada üldpealetungi Lõuna-Eesti vabastamiseks. Selleks ajaks jõudis kohale ka kolonel-leitnant Kalmi „Põhja Poegade“ rügement. Tartu vabatahtlikkude pataljon, mille formeerijaks ja tolleaegseks juhiks oli Kaarel Eenpalu,

Ülemleitnant J. Kuperjanov †.

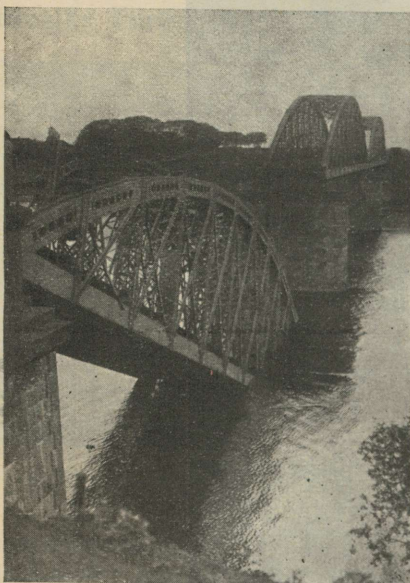
Vabadussõja kangelane, kes formeeris Partisanide pataljoni. Viimane oli üheks väljapaistvamaks löögiühikuks Vabadussõjas.

meie praegune peaminister, vallutas palavas lahingus Rannu mõisa, tungides terava kiiluna vaenlase rindesse. Kuperjanovi partisanid, Tartu vabatahtlikkude pataljon ja soomusrongid võtsid ägedas lahingus tagasi Rõngu, Puka ja Sangaste.

28. jaanuaril anti käsk Valga vallutamiseks. Selle ülesande teostamiseks hakkasid liikuma lõunasuunas soomusrongid, Kuperjanovi Partisanide pataljon ja „Põhja Pojad“. Kalmi esialgse kava järgi ei pidanud Kuperjanovi partisanid siin lahingust osa võtma. Ta tahtis raskesti kannatanud väe-

osale pisut puhkust võimaldada. Kuid ltn. Kuperjanov oli sellele ägedalt vastu ja mõlema juhi vahel tekkis äge sõnavahetus. „Kuperjanovlased on seni igal pool olnud esimesed ja on seda nüüdki!“ — sellise otsustava märkusega katkestas Kuperjanov jutuajamise. Ruhja poolt pidid Valka tungima kitsarööpmelised soomusrongid.

Tõeliselt otsustas Valga saatuse kuulus Paju lahing. Võitlustes Paju mõisa all kohtusid meie rahvaväe parimad

Enamlaste taganemisel purustatud raudteesild Pihkvas.

mehed läti punaste kütidega. Võidejdi äärmise visaduse ja pinevusega. Punaste kaotused Paju mõisa kaitsemisel olid väga rängad. Ka meie väed ja soomlased kandsid suuri kaotusi. Selles lahingus langes ka kangelaslik partisanide pealik Julius Kuperjanov, kes isiklikult juhtis ründavaid ahelikke, julgustades mehi edasiliikumisel.

Mitmekordsete rünnakute järel vallutati 31. jaan. Paju mõis, mis otsustas Valga saatuse. Järgmisel päeval (1. veebr.) langeski Valga meie vägede kätte.

Samal ajal, kui Valga pärast võitlusi peeti, liikusid meie teised väed Võru ja Petseri suunas. Esi-

mene langes 1. veebr., teine 4. veebr. meie vägede kätte. Et lätlastele võimaldada endid korraldada, tungiti lõuna poole edasi ning püüti vallutada Marienburgi ja Volmarit¹. Meie kätte langes esialgu ainult Marienburg. Nii oli Eesti oma üldpiirides 1919. a. veebruaril keskel vaenlaste vägedest puhas, millest vägede ülemjuhataja võis meie iseseisvuse esimesel aastapäeval 24. veebruaril 1919. a. avalikult teatada.

Pihkva vallutamine. Enamlased ei mõelnudki Eestit eestlastele jätta. Nad hakkasid vähehaaval uut pealetungi korraldama. Järgnev võitlus kujunes meie vägedele väga kur-

¹ Enamlaste väed olid ka Läti oma võimusesse võtnud.

navaks, sest vaenlane hakkas energiliselt teotsema. Meie rinne oli korduvalt väga raskes seisundis. Seda arvestades otsustas meie vägede juhatus sõda Eesti piirest üle viia, et veeretada sõjaraskused võõrale maa-alale ja tagada eesti põlluharijatele rahulikku põllutööd. Pealegi taheti naaberrahvale võimaldada endi korraldamist võitluseks enamlastega. Loodi Läti brigaad, Vene Loode-armee¹ ja ingerlasist vabatahtlik Ingeri pataljon. Ingeri pataljon pidi ründama venelasi idasuunas ja vabatahtlik Läti brigaad pidi võitlema lõunaringel.

Kahurikuuli lõhkemine. Kaitsekraavis olevad sõdurid tõmbuvad varjja.

Kui Loode-armee oli korraldatud, astus ta tegevusse. Ta tungis edasi Petrogradi suunas, kusjuures teda toetasid Ingeri pataljon, Eesti väed ja Inglise laevastik. Edasitung edenes hästi ja varsti oli juba tähtis kindlus Krasnaja Gorka vallutatud. Et enamlased ei saaks Pihkva alt abivägesid Petrogradi rinde kaitseks tuua, käskis meie vägede ülemjuhataja vallutada Pihkva. Pihkva langes 26. mail meie kätte ja anti Loode-armee poolt saadetud vägedele üle. Eestlastel polnud põhjust vene linnu enda käes pidada. Pihkva vallutus ja meie edasitung lõuna poole sundis enamlasi vabastama ka Läti.

¹ Loode-armee loodi vene Põhja-armeest, mille sakslased olid korraldanud enne oma lahkumist Eestimaalt. Põhja-armee ülesandeks oli Pihkvat enese käes hoida.

Lahkhelid meie vägede ülemjuhataja ja Loode-armee vahel. Juuni keskel 1919. a. oli seisund Vene rindel hea. Loode-armee oli jõudnud juba Petrogradi ligidale. Vene väed seisid kogu aja Eesti ülemjuhatusel all. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud Vene vägede juhatuse enam kindral Laidoneri korraldusi täita, muutudes Eesti iseseisvuse vastu üsna vaenlikuks. Ka ei tahtnud venelased midagi teada ingerlaste omavalitsusest, kuigi viimased olid õigustatud seda saama. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end

Kitsarööpmeline soomusrong tuleliinil.

armee juhatamisest lahti, jättes nii venelased nende endi hoolde. See sai Loode-armeele saatuslikuks. Viimase juhatuses algasid tülid, korpuses eneses korralagedus, kuritarvitused jne. Need väärnähtused halvasid vene vägede võitlusjõudu ja sundisid neid taanduma, jättes võidetud maad enamlaste kätte. Et Eesti väed augusti lõpul ka Pihkva kaitsest loobusid, siis läks see samuti enamlaste kätte. Vene vägedest ei saanud linna kaitsejaid.

Sõda Landeswehr'iga. Peale Pihkva vallutamist Eesti vägede poolt ilmus meile uus vaenlane. See oli „Balti maakaitse“ ehk „Landeswehr“. Meie maalt põgenenud sakslased olid end Saksas korraldanud ja saksa sõdureist suure ning hästivarustatud sõjaväe loonud. Need sõjaväed kukutasid 1919. a. kevadel Läti vabariigi valitsuse Liiba-

vis ja tungisid edasi põhja poole. Selle asemel, et enamlaste vastu tegevusse astuda, tungisid nad meie poolt vabastatud Lätit mööda ikka enam põhja poole, lähenedes Eesti vabariigi piiridele. See asjaolu sundiski meie vägesid Pihkva piirilt tagasi tõmbuma ja asuma Irboska juurde kaitseesisundisse. Otsemaid pöörduti abipalvega liitriikide poole. Laidoner ja Tõnisson telegrafeerisid Pariisi ja Londoni, et need nõuaksid Saksa vägede äraviimist Lätist.

Abisaamine viibis. Küsimust arutati mitmel konverentsil ja paljudes nõukogudes.

Vahepeal püüdsid sakslased kindral von der Goltz'i juhatusel läheneda Loode-armeele, et saada neilt toetust ja abi Eesti vallutamiseks. Sakslaste tegevus tekitas meie vägedes ja ka rahvas ääretut meelepaha ning viha.

14. juunil teatati Tartust: „Viha parunite vastu on mitu korda suurem kui enamlaste vastu. Ei leidu ühtegi isikut, kes kahtleks, kas maksab sõdida.“ Näiteks kirjutas keegi sõdur: „Praegu on niisugune tunne, et jätaks kõik ja läheks nendele verekoertele taldu tuliseks tegema. Nende

Alampolkovnik Ernst Pödder.

meestega tarvis puhas töö teha. Jätad ussile elu sisse, siis hakkab ta uuesti nõelama.“

Varsti liikusid vägede ülemjuhataja käsul meie diviisid ja soomusrongid kindral Ernst Pödder'i üldjuhtimisel Riia—Volmari suunas lõuna poole. Asutav Kogu andis samal ajal seletuse, et Eesti rahvavägi oma tungimisega Läti piiresse ei taotle mingeid maavõtmise sihte, vaid teostab üksnes strateegilisi nõudeid oma võitluses Eesti iseseisvuse vaenlase vastu. Hans Kruus meenutas Lembitu sõnu: „Senikaua kui põlvepikkune poisike veel meie maal olemas, ei ole allaandmist.“

Landeswehr'i vastu sõdides oli meie vägede meeleolu väga hea. Kogu Vabadussõja vältel polnud seesugust meeleolu tõusu näha kui nüüd. Paljud sõdurid, eriti aga ohvitserid,

kes viibisid haiglais paranemisel, lahkusid sealt arstide keelust hoolimata, et meie ajaloolisele vaenlasele vastu astuda ja teda otsustavalt lüüa. Vaenlane oli tehniliselt meist märksa paremini varustatud. Tal oli 117 rasket ja 78 kerget kuulipildujat ning 52 kahurit kasutada. Meil seevastu oli ainult 29 rasket ja 58 kerget kuulipildujat ning 10 kahurit. Ka polnud meil kahurite jaoks küllaldaselt laskemoona. Landeswehr'il oli aga viimast külluses; mõnes lahingus tarvitas

Eesti vägede juhid sõjas Landeswehr'iga.
 × Kindral Põdder, ×× kolonel Parts, ××× kolonel Reek.

ta isegi ohtrasti mürkgaasipomme. Ka olid saksa sõdurid rõivaste ja saabaste poolest väga hästi varustatud. „Meie sõdurid nägid nende kõrval välja kui hulgused,“ kirjutab keegi sõjakäigu kaasategija. Ka arvuliselt ja õppuse poolest olid Landeswehr'i väed meie omadest märksa tugevamad. Kuid meie sõdurite hoogsam meeoleolu tegi tasa kõik puudused.

Võnnu lahing. Esimesed lahingud, mida sakslased alustasid 5. juunil üsna edukalt, ei toonud otsust tekkinud kokkupõrkes. Liitlaste esindajate nõudel sõlmiti ajutine vaherahu. Et aga kokkuleppele ei jõutud, jätkati uuesti sõjategevust. Sõja käik Landeswehr'i vastu otsustati 20.—23. juunil toimunud võitlustega, mida tuntakse Võnnu lahingu nime all. Vihaste heitluste järel löödi sakslaste jõud põgenema. Algas kiire vaenlase jälitamine Riia suunas. Von der Goltzi katse

organiseerida kestvamat vastupanu Maailmasõja-aegseis kaevikus Hinzenbergis aeti nurja meie hoogsate rünnakutega. Sakslased taandusid Jegeli järvede taha, et veel kord vastu panna. Siis aga võtsid Väina suudmesse ilmunud Eesti sõjalaevad nende seljataguse tule alla. Meie võidukad väed olid jõudnud Riiani. Juuli alguses pommitati juba Riia-esiseid kindlusi ja tehti ettevalmistusi linna vallutamiseks. Riia sakslaste seas tekkis suur ärevus. Tuldi eestlaste juurde rahu-

Soomusrongi „Kapten Irv“ dessant läheb sakslaste vastu.

ettepanekutega. Sellele vastati, et eestlased ei tee rahu enne Riia vallutamist. Nüüd hakati sobitama rahu teiste riikide kaasabil. Laidoner teatas rindele, et vaherahu võib sõlmida ainult tingimusel, et sakslased ja Landeswehr lahkuvad Riiaast.

Vaidlused olid pikad ja rasked, sest kumbki pool ei tahtnud järele anda. Kaks korda isegi katkestati kõnelused. Lõpuks kirjutati vaherahule alla 3. juuli hommikul kell 3. Sakslased olid sunnitud 3. juulil 1919. a. tunnustama Läti vabariiki. Läti erakondade poolt esitati Eesti Asutavale Kogule tänuaadress, kus tunnustati Eesti määratud teenet purustava löögi andmises ühisele vaenlasele ja avaldati lootust, et verrega niisutatud side jääb naabrite vahel edasisekski püsima.

Loode-armee väed purustatakse enamlaste poolt. Lõunas vabanenud väed saadeti nüüd idarindele enamlaste vastu, kus seisund kippus halvenema. Loode-armee väed purustati enamlaste poolt täielikult. Selleks aitasid kaasa ka tülid ja korralagedus armees endas ja mitteotstarbekad juhtide sammud, näit. saatsid nad ingerlaste rahvusliku väeosa laiali. Loode-armee riismed taandusid Eestisse, kus neilt võeti sõjariistad. Loode-armee jäigi likvideerituks, kuigi liitriigid, eriti Prantsusmaa, nõudsid, et Eesti valitsus jätkaks tema toeta-

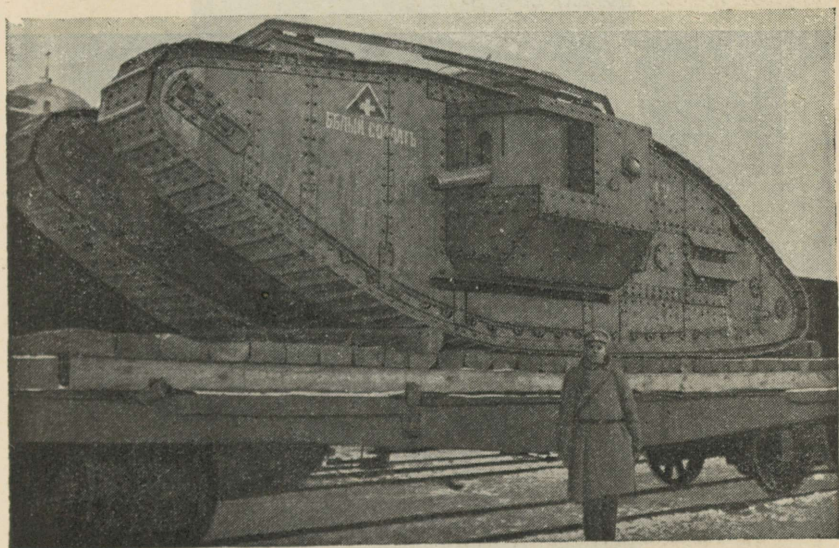
Lahing Eesti vägede ja Landeswehr'i vahel.

mist. Meie poolt seda siiski ei tehtud, sest oli selge, et ka vene valged ei näinud meelsasti Eesti iseseisvuse tekkimist.

Eesti vägedel oli nüüd raske ülesanne täita. Nad pidid kaitsema piiri palju suuremate vene enamlaste vägede vastu. Loode-armee polnud ainsaks venelastest koosnevaks väeks, mis võitles enamlaste vastu. Lõuna- ja Ida-Venes olid mõned vene kindralid loonud päris suured nn. „valged“ väed, kes pidasid kodusõda enamlastest venelastega. Sõjavarustisega toetasid valgeid Inglismaa ja Prantsusmaa. Ka teised Euroopa riigid ei suhtunud enamlaste võimusse just sõbralikult.

Enamlaste väed hakkasid väsima kauakestnud sõdadest. Seepärast oleksid enamlased soovinud meeleldi rahu teha Eestiga ja teiste uute piiririikidega, kes olid ka sõjajalal punase Venega. Pärast rahutegemist oleks neil olnud kergem lüüa vene valgeid vägesid.

Enamlaste pealetung ja Tartu rahu. Et eestlastega soodsamail tingimusil rahu teha, selleks püüdsid enamlased valutada Narvat. Novembri lõpupoolel alustasid nad ägedat pealetungi Narva liinil. Ägedad ja lakkamatud võitlused kestsid ligi 2 kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Kõik need löödi tagasi. Enamlaste kaotused olid suured, nende laibad lebasid vahel virnas meie kaevikute ees. Aga ikka jälle

Loode-armee likvideerimise tõttu üks meie kuuluvaist tankidest.

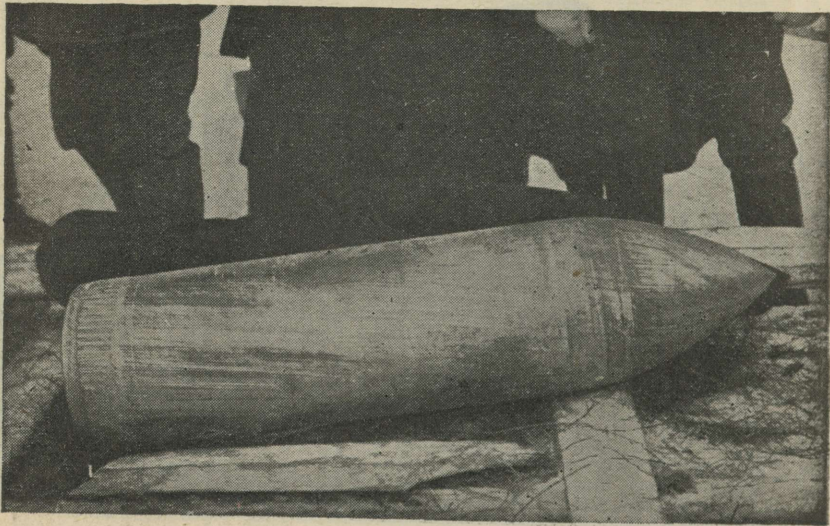
sunniti tüdinud vene sõdureid uuele rünnakule. Vahel ergutati neid viina või kokaiiniga ja sunniti isegi kuulipildujaga ähvardades rünnakule.

Eesti-Vene sõda äratas üldist tähelepanu Euroopas ja aitas meie tutvustamiseks mõjuvalt kaasa. Vaatamata vaenlase jõulisele ülekaalule polnud temal mingit edu. Vaenlane purustas oma väed meie seisukohtade vastu, kaotades seejuures pooled oma vägedest. Meie tugevus seisis vägede ülemjuhatause poolt hästi väljatöötatud kaitsekavas ja meie sõdurite teadlikus kodumaa-armastuses.

Ühel ajal enamlaste pealetungiga astus Tartus kokku Eesti-Vene rahukonverents. Eesti rahusaatkonna juhiks määrati kadunud andekas riigimees **J a a n P o s k a**. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivaist riigest rahuläbirääkimisi Venega ja seepärast tunti Euroopas suurt huvi Tartu konve-

rentsi vastu. Hulk Euroopa ja Ameerika ajakirjanikke saabus Tartusse sündmuse jälgima. Tuli isegi üks Jaapani ajakirjanik. Esimene leping, mis üldse Venega tehti, käis pantvangide vahetamise kohta.

Nüüd pidi ka liitriikide konverents kokku astuma, et arutada Vene küsimust. Mõned riigimehed soovitasid meil oma asjad Venega enne ära selgitada. Eestil polevat niikuinii sellelt konverentsilt midagi oodata.

Kahurikuul (10-tolline mürsk). Niisugustega lasksid enamlased Narva linna.

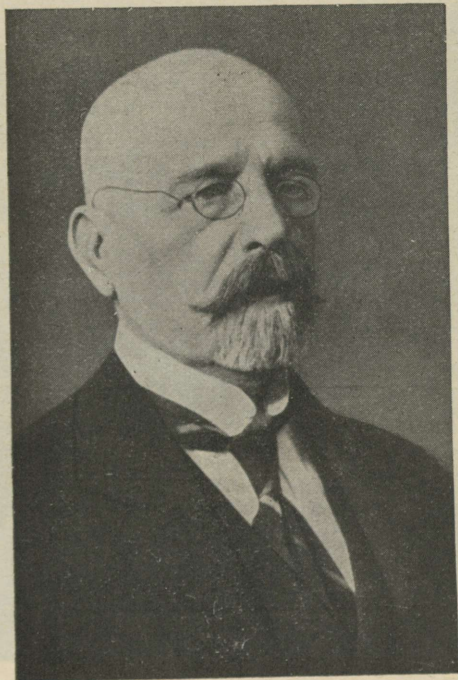
Nii alustati läbirääkimisi mõlemal poolel suurte lootustega. Venelased olid samal ajal Narva rindel tublisti edasi tunginud ja lootsid nüüd sellega rahuläbirääkimisil endile soodsamaid tingimusi.

Poska omalt poolt lootis ühistööle Läti ja Leedu esindajatega, sest rahu küsimuses olid Balti riigid põhimõtteliselt ühisel vaatekohal.

10 minutit enne esimese istungi algust teatasid aga lätlased, et nad loobuvad osavõtust.

Seetõttu oli olukord kujunenud enamlaste kasuks. Oma pettumust väljendas J. Poska järgmiste sõnadega: „Tartu läbirääkimised ei alanud nii roosiliselt kui loodeti.“ Enamlaste vastas istusid ainult Eesti saadikud. Leedulased lubasid küll tulla, kuid neist polnud midagi kuulda. Nüüd tuli ainsaks juhtnööriks võtta Eesti otsesed huvid.

Alul olid enamlased õige nõudlikud. Nad tahtsid endile Põhja-Eestist põlevkivirikast Virumaa idaosa ühes Narva linnaga, Lõuna-Eestist Petserimaad ning osa Võrumaad. Muidugi ei leppinud meie rahusaatkond selliste tingimustega. Kui venelaste rünnakud Narva liinil tulemusi ei andnud, muutusid nad vähehaaval järeleandlikumaks. Jõuti tingimu-

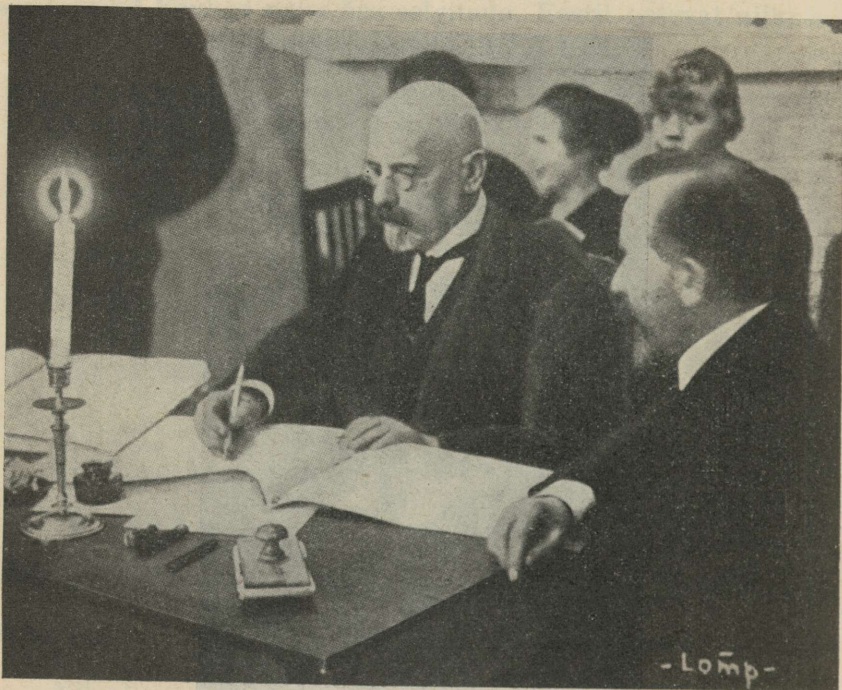

Jaan Poska †.

sis enam-vähem kokkuleppele. Jõuluõhtuks 1919. a. oli vahe-
rahu kava valmis ja oli oodata selle allakirjutamist. Äkki
esinesid Vene saadikud ootamatult tingimusega, et Eesti ei
tohi sõjaväge pidada ega kindlustisi ehitada kümne versta
laiusel maa-alal lääne pool Narva jõge. Anti mõista, et kui
eestlased sellega ei lepi, siis Vene sõjavägi neid selleks sun-
nib. Eestlased ei võinud sellise tingimusega leppida isegi
ähvarduse mõjul ja seepärast jäi pühiks igatsetud vahe-
rahu alla kirjutamata.

Venelased paiskasid Narva rindele nüüd veel mõne diviisi
juurde, nii et neil nüüd oli 40 000 tääki meie 12 700 vastu. Ka

kuulipildujaid ja kahureid oli vaenlastel mitu korda enam kui meil. Veel kord korraldasid enamlased ägeda rünnaku, kuid kõikjal löödi nad suurte kaotustega tagasi. Lõpuks rauges pealetung. Vene väed olid nii väsinud, et nende juhid kartsid, et nad ei suuda vahiteenistustki pidada. Nüüd andsid enamlased meie soovele järele ja 1919. a. viimasel päeval

J. Poska kirjutab alla Eesti-Vene rahulepingule.

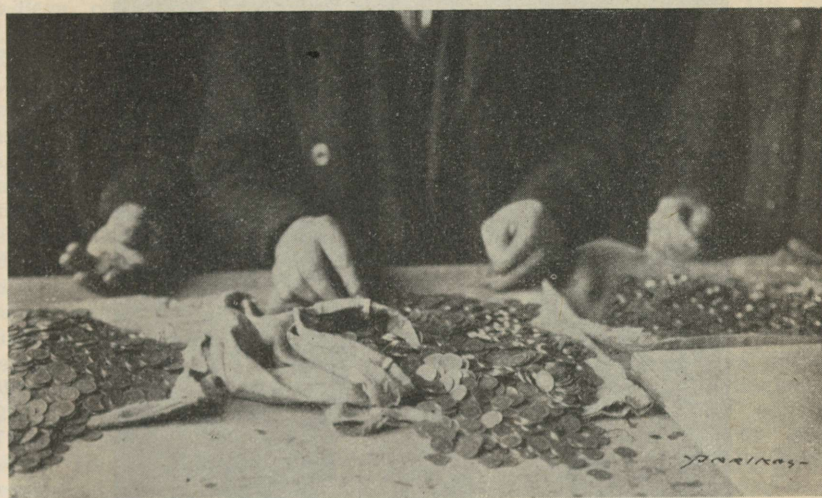
tehti vaherahu. 2. veebruaril 1920. a. kirjutati alla lõplik rahu. Lepingut alla kirjutades ütles Poska: „Tänane päev on kõige tähtsam Eestile tema ajaloos 700 aasta kestel. Täna esimest korda määrab Eesti ise oma rahva tuleviku saatuse.“

Rahutingimused olid Eestile päris soodsad. Nõukogude-Vene oli sunnitud tunnustama meie iseseisvust, andes Eestile 15 miljonit kuldrubla ja lubades tagasi anda sõja ajal Eestist Venesse viidud varandused (näit. ülikooli ja teised varandused). Eesti aga lubas avada Venele oma vabasadamad¹, mis tegelikult toimuski.

¹ Sadam, millest võib kaupu läbi vedada tolliraha maksmata.

Enamlasi sundis Tartu rahu tegema eeskätt sõjaline vajadus. Nad ei olnud nii tugevad, et toime tulla ühel ajal Vene valgetega ja piiririikidega. Venelased ise rõhutasid, et see oli kokkulepperahu, ja et nemad on ainukesed, kes asuvad rahvaste enesemääramise vaatekohal ja seda ka tegelikult teostavad.

Teiselt poolt aga lootsid venelased, et nüüd kindlasti puhkeb Eestis revolutsioon ja võim läheb siinsete enamlaste kätte.

Venelt saadud kulla lugemine Eesti Pangas.

Tartu rahu sõlmimine oli peamiselt J. Poska diplomaatliku osavuse ja isikliku tubliduse saavutus. „Väga tõepärane,“ kirjutab K. Ast, „et Poska osavõtuta Tartu rahuleping veel praegugi alla kirjutamata oleks olnud.“ Rahusaatkonna juhina oli ta võrratu. Ta töötas isiklikult läbi kõik ettepanekud, lepitades neid venelaste ettepanekutega. Kui rahuläbirääkimised kippusid ummikusse jooksmas, siis oskas ta ikka jälle sobitada uusi lahendusi. See 12. jaanuaril 1866. a. Laiusel sündinud kehva õigeusu preestri poeg oli tõusnud üheks suurimaks eesti riigimeheks, kellele iga eestlane mõtleb tänuga. „Mida meie sõjaväes oli J. Laidoner, seda oli meie välispoliitikas Poska.“

Kogu Eestis oli nüüd tunne, et ajaloo suurpäevad olid läbi. Nüüd algas argipäevatöö, mil tuli kättevõidetu kind-

lustada. Oma aruande rahutegemisest lõpetas J. Poska järgmiselt: „Maitsegem rahu, aga hoidkem alal ja kasvatagem oma sõjalist jõudu.“

Sakalamaa langenud sõdurite au- ja mälestussammas Viljandis.

1. Missugune oli kindral J. Laidoneri elukäik? Mida arvasid temast teised? 2. Mida tegid eestlased oma sõjaväe korraldamiseks? 3. Kes ehitas soomusrongid ja pani aluse sõjalaevastikule? Kuidas saadi esimesed sõjalaevad? 4. Missugused välisriigid andsid meile sõjalist abi ning missugusel kujul? 5. Millal algas Eesti vägede hoogus pealetung? 6. Kus

anti vaenlasele esimene tugevam vastuhoop? 7. Missugused väeosad teetsesid koos Viru rindel? 8. Missugused tähtsamad punktid langesid meie vägede kätte 19. jaanuarini 1919? 9. Kuidas toimus Tartu ja kuidas Valga vallutamise? 10. Kes langes Paju lahingus? 11. Millal oli kogu Eesti vaenlase vägedest puhastatud? 12. Miks otsustas meie vägede juhatas kanda sõja väljapoole Eesti piire? 13. Missugused naaberriikide väeosad moodustati meil koos eestlastega võitlemiseks? 14. Missugused linnad vallutasid eestlased väljaspool kodumaa piire? 15. Kui kaugele olid tunginud 1919. a. juunis Loode-armee? 16. Mispärast tekkisid hõõrdumised meie vägede ülemjuhataja ja Loode-armee vahel? Millega need lõppesid? 17. Kuidas käis hiljemini Loode-armee käsi? 18. Mis arvad, millega oli Loode-armee Eestile kasulik, millega mitte? 19. Mis oli Landeswehr? 20. Mispärast tekkis meil sõda Landeswehriiga? 21. Võrdle Eesti ja Landeswehri suurrelvade arvu! Mitu korda ja mitme võrra oli Landeswehriil enam kuulipildujaid (mitmes liigis) ja kahureid? 22. Missugune lahing otsustas sõja Landeswehriiga? 23. Miks jäid sinu arvates meie väed võitjaks, hoolimata Landeswehri paremast relvastisest? 24. Miks tundsid sinu arvates eestlased erilist viha Landeswehri vastu? 25. Kui kaugele tõrjusid meie väed Landeswehri? 26. Missuguseid tagajärgi andis meie vägede võit naaberriikidele Lätile? 27. Miks alustasid venelased novembris ägedalt pealetungi Narva liinil? 28. Miks tahtsid enamlased teha Eestiga rahu? 29. Milline oli enamlaste pealetungi saatus? 30. Mispärast ei andnud enamlaste pealetung soovitud tulemusi? 31. Millal algasid Tartu rahuläbirääkimised? 32. Kes oli Tartus Eesti rahusaatkonna juhiks? 33. Missuguste nõuetega esinesid esmalt enamlased? 34. Miks nad sinu arvates hiljemini loobusid neist nõudmisest? 35. Mispärast ei kirjutatud jõuluõhtu rahule alla? 36. Kuidas püüdsid enamlased oma vaherahu tingimusi äbi suruda? Millised olid selle püüde tulemused? 37. Millal sõlmiti Tartus vaherahu ja millal rahu? 38. Milline oli Tartu rahu sisu? 39. Mispärast äratasid Tartu rahuläbirääkimised huvi kogu Euroopas? 40. Kelle teeneks oli Tartu rahu sõlmimine?

4. Eesti Asutava Kogu töö.

Ühel ajal vabadusvõitlusega tegi Asutav Kogu siseriiklikku korraldustööd. Asutava Kogu kokkukutsumiseks algasid eeltööd varsti peale okupatsiooni lõppu. Kestva sõja tõttu ei saadud aga valimisi enne korraldada kui alles 1919. a. aprillikuul. Eesti Asutav Kogu astus kokku 23. aprillil 1919.

Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletuse teel. Asutavas Kogus olid esindatud kõik meie olleaegsed tähtsamad poliitilised voolud. Arvukaimalt oli esindatud Eesti Sotsialistlik Töölispartei, millel oli 41 kohta. 20-st. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei, peaministriks tööerakondlane O. Strandmann. Asutava Kogu tähtsaimaks tööks oli riigi Põhiseaduse väljatöötamine.

Maaseadus. Ühel ajal Põhiseadusega töötati välja ka Maaseadus, mis 10. okt. 1919. a. vastu võeti. Maaseaduse põh-

jal läksid kõik rüütli- ja kirikumõisad ühes inventariga riigi kätte, kes nad asunikele põlise rendi alusel välja jagas. Maad anti ainult neile, kes seda ise harisid. Eesõigus maasaamisel

Vabadussõjas langenud sõdurite ausammas Pärnus. (Detail.)

oli Vabadussõjast osavõtnuil ja nende perekonnil. Nii tekkis terve rida uusi majapidamisühikuid — asundustalusid, mille korrastamiseks anti riiklikku toetust. Riigile jäid ainult met-

sad, maapõuevarad ja väike osa maid. Seega kaotati ülekohus, mis ligi 700 a. tagasi meie esivanemaile sakslaste poolt tehtud.

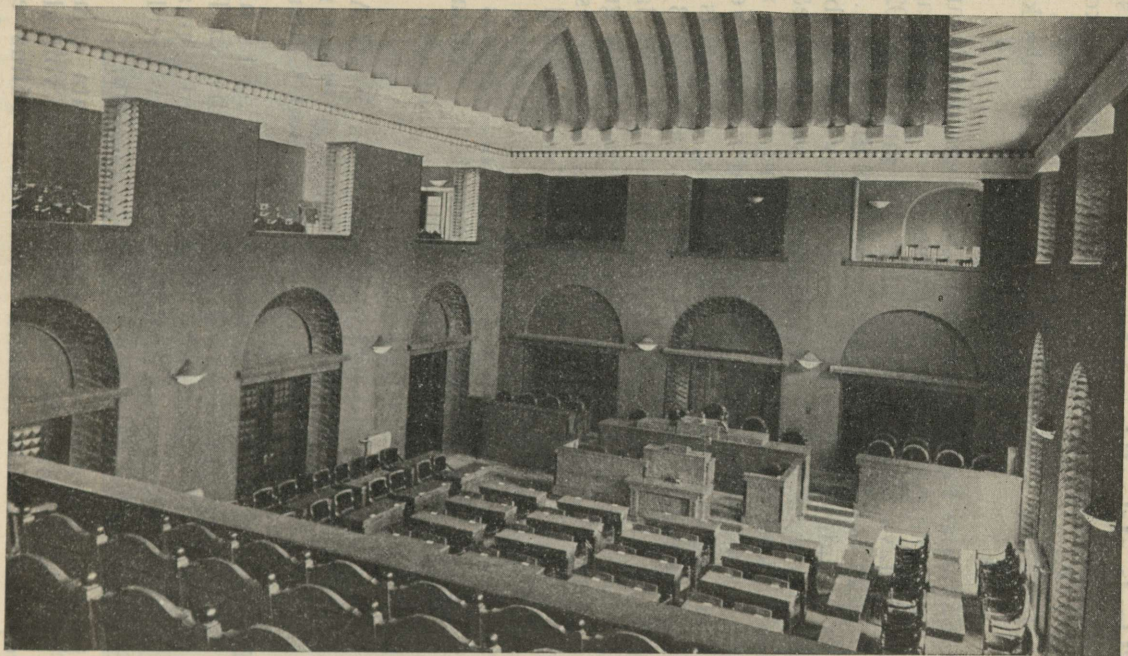
Avalikkude algkoolide seadus. Teine tähtis seadus, mis Asutava Kogu poolt vastu võeti, oli Avalikkude algkoolide seadus. Viimasega tunnistati algharidus sunduslikuks, maksetuks ja ilmlikuks. Õppeaja kestus määrati kindlaks kuuele aastale.

Eesti Vabariigi Põhiseadus. Asutava Kogu peaülesandeks oli, nagu juba kuulsime, riigi Põhiseaduse väljatöötamine. See võeti Asutava Kogu poolt vastu 15. juunil 1920. a. Kehtima hakkas ta täies ulatuses mõni kuu hiljem, 21. dets. 1920. a. Põhiseaduse järgi oli Eesti iseseisev rahvavabariik. Riigivõim oli rahva käes. Viimane teostas seda hääleõiguslike kodanikkude kaudu. Hääleõiguslikud olid kõik mees- ja naiskodanikud, kes olid saanud 20 aastat vanaks. Neil oli õigus valida riigikoguliikmeid ja ka nõuda, et seadus pandaks rahvahääletusele. Riigikokku valiti saadikuid iga 3 aasta tagant. Avaldas rahvas Riigikogule umbusaldust, siis lahkus Riigikogu enne põhiseaduses määratud tähtaega. Riigikogu käes oli seadusandlik, Vabariigi Valitsuse käes aga täidesaatev võim. Põhiseaduse järgi oli meie riik vabariik, kuid ilma presidendita. Presidendi ülesandeid täitis riigivanem, kelle käes oli Vabariigi Valitsuse tegevuse juhtimine. Valitsus püsis riigi eesotsas seni, kuni Riigikogu teda usaldas. Avaldas viimane valitsusele umbusaldust, siis pidi see lahkuma. Kõrgeim kohtuvõim kuulus Riigikohtule.

Riigi Põhiseaduse vastuvõtmisega lõpetas Eesti Asutav Kogu oma töö ja läks laiali. Riigielu asusid juhtima rahva valitud Riigikogu ja viimase poolt moodustatud valitsus.

Eesti vabariigi lõplik tunnustamine. Ligi aasta hiljem, 26. jaan. 1921, tunnustasid Eestit lõplikult Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia. 28. juulil 1922. a. tegid sama ka P.-A. Ühendriigid. Esimesena peale Vene tunnustas meid meie naaber Soome, tehes seda juba 1920. a. maikuul.

Nii jõudsid eestlased ometi sihile, hoolimata sajandeid kestnud raskest kannatusist ja alandusist. Nad võitsid kõik takistused, luues endile riikliku iseseisvuse. Täitus ennustus, et kord algab aeg, „kus kõik piirud kahel otsal lausa lõovad lõkendama; küll siis Kaley jõuab koju, oma lastel õnne tooma, eesti põlve uueks looma.“

Riigikogu istungitesaal.

1. Millal tuli kokku Asutav Kogu? 2. Mida tähendab Asutava Kogu kohta öeldud lause: „Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel“? 3. Missugune erakond oli Asutavas Kogus arvukaim? 4. Missugusel aastal valmis ja pandi kehtima Eesti Vabariigi Põhiseadus? 5. Kellele kuulus Põhiseaduse järgi riigivõim? 6. Kuidas teostas rahvas Põhiseaduse järgi riigivõimu? 7. Kui kauaks valiti Riigikogu? 8. Kes teostasid meil seadusandlikku, täidesaatvat ja kohtuvõimu? 9. Kas valitsus omas täiesti piiramatut täidesaatvat võimu oma ametisolekul või oli ta sõltuv mõnest teisest asutisest? Missugusest ja kuidas? 10. Missugused kaks tähtsat seadust võttis Asutav Kogu veel vastu? Milles seisab nende sisu peamoment? 11. Missugused tähtsamad välisriigid tunnustasid Eestit lõplikult ning missuguses järjekorras?

IX. Eesti riikliku iseseisvusaja saavutisi.

1. Poliitiline elu.

Poliitiline elu. Riigikord. Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadus oli väga demokraatlik, kuid tekitas rakedamisel tõsiseimaid raskusi, sest puudus teovõimsa riigipea amet. Riigipea oleks erapooletu otsustajana võinud lahkhelide korral valitsuse ja rahvaesinduse vahel Riigikogu laiali saata, et lasta rahval endal otsustada uute valimiste kaudu, kas ta pooldab valitsuse või rahvaesinduse seisukohti. Teiseks oluliseks riigikorra puuduseks oli valitsusliikmete sõltuvus poliitilisest erakonnist, kuhu nad kuulusid. Erakonnad olid omavahel aga alalises tülis. Korduvad lahkhelid, konfliktid ja tülid pisasjasjus ei tahtnud lõppeda. Kõik see halvatas rahvaesinduse ja valitsuse tööd.

Kujunenud olukorda püüdsid ära kasutada enamlased, kommunistid, kes koos piiritaguste mõttekaaslastega tegid 1. dets. 1924. a. katset haarata Tallinnas riiklikku võimu. Varahommikul äratas Tallinna elanikke püssipaukude ragin. Kohati kujunes korralik tulevahetus, mis ajuti vaibus, kuid mõne aja pärast uuesti algas. Varajased tänaval käijad põgenesid, kuhu said. Siin-seal seletati: „Sõda on lahti. Võõrad väed idast on kaubavagunites sisse tunginud ja jälle sõda alustanud.“ Tänu meie riigijuhtidele ja riigiustavale sõjaväele ning politseile likvideeriti mässukatse ruttu.

Erakondadevahelised tülid kadusid mõneks ajaks, kuid mitte kauaks. Varsti kulus endiselt palju aega ja jõudu erakondade tüliküsimuste lahendamiseks. Vastastikused väiklased arvustamised ja mahategemised ei tahtnud lõppeda.

Viimaks tulid Riigikogu ringkonnad otsusele, et on tarvis välja töötada Põhiseaduse muutmise eelnõu, mis sisaldaks peale muu ka riigipeameii sisseseadmist. Esimene rahvahääletus Põhiseaduse muutmiseks toimus 13. — 15. aug. 1932. Õige vähese enamusega lükkas rahvas selle hääletusel

tagasi. Rahvahääletuse nurjumine on seletatav asjaoluga, et erakonnad tegid äärmiselt vähe selgitustööd, mistõttu paljud kodanikud polnud teadlikud Põhiseaduse muutmise tähtsuses. 1933. a. esitas V riigikogu rahvahääletuseks teise Põhiseaduse muutmise eelnõu. Selle lükkas rahvas tagasi võrdlemisi suure häälteenamusega. Ajal, mil erakonnad tülitsevad, halvates Riigikogu ja Vabariigi Valitsuse tegevust, kujunes jõuline nn. vabadussõjalaste liikumine, mille peamiseks sihiks oli Põhiseaduse muutmine ja riikliku kesk võimu kindlustamine ning süvendamine. Vabadussõjalaste Liidu tegelaste poolt esitatigi kolmas Põhiseaduse muutmise eelnõu, mis rahvahääletusel 14. — 16. okt. 1933. a. vastu võeti.

Vastuvõetud Põhiseadus vähendas Riigikogu liikmete arvu 50-le ja lõi riigipea-ameti. Ta andis riigipeale, riigivanemale, kes ei kannu vastutust Riigikogu ees, kaugelt suurema võimu kui üheski teises vabariigis. Riigivanem oleks valitud selle Põhiseaduse järgi otseselt rahva poolt, olles seega rahva usaldusmehiks.

Tema võim on väga suur nii valitsemise kui seadusandluse alal. Temal on õigus lõpetada oma äranägemise järgi Riigikogu korralist istung-järku. Ta võib Riigikogu jäädavalt laiali saata enne selle kestustähtaega ja määrata uued valimised puhtriiklikel kaalutusil. Riigivanem kutsub ametisse nii Vabariigi Valitsuse kui ka ta üksikud liikmed ja vabastab nad ametist riigipoliitilises huvides. Seega peab Vabariigi Valitsusel olema riigivanema usaldus. Seadusandluse alal on riigivanemal samuti suurel õigused. Nii on riigivanem aktiivne riigipea, tegelik riigivalitsemissis juht.

Kui Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadus tekitas rakendamisel suuri raskusi, andes valitsused rahvaesinduste meelevalla alla ja võttes neilt võimaluse kestvalt ajada iseseisvat poliitikat, siis sattus 1933. a. Põhiseadus teie äärmusse, andes liiga suure võimu riigivanemale ühes valitsusega. Riigivanema suur võim võis muutuda teatavil tingimustel lausa ohtlikuks nii riigile kui ka kogu rahvale.

Sellele äratundmisele jõudsid riigivanem K. Päts ja uue Põhiseaduse järgi moodustatud Vabariigi Valitsus. Mis teha? Otsustati pöörduda rahva poole 1933. a. Põhiseaduse ümberkorraldamiseks vastavalt meie elunõudeile ja poliitilise elu tingimustele. 1936. a. veebruarikuul korraldatud rahvahääletusel otsustas rahvas absoluutse häälteenamusega selle küsi-

muse jaatavalt. Seega leidis riigivanema ja Vabariigi Valit-
suse samm täielikku tunnustust rahva poolt. 18. veebru-
aril 1937. a. astus kokku Rahvuskogu terves koosseisus, et
täita oma kõrget ülesannet, s. o. välja töötada uus Põhisea-
dus. Uus Põhiseadus pidi tasakaalustama valitsemis- ja sea-
dusandlikku võimu ning viima meid üle poliitilisest kriisist,
luues soodsa pinna rahulikuks poliitiliseks ja kultuuriliseks
arenguks. Rahvuskogu võttis vastu uue Põhiseaduse 28. juu-
lil 1937. a., millega lähemalt tutvume ühenduses kodaniku-
õpetusega. Uue Põhiseaduse alusel valitud kahekojaline Riigi-
kogu astus kokku 1938. a. veebruarikuul ja valis vabariigi
presidendiks endise riigivanema kohusetäitja ja riigihoidaja
K. Pätsi, kellel on väljapaistvad teened meie riigi loomisel ja
juhtimisel. Nii ületati poliitiline kriis meie riigijuhi K. Pätsi
ja tema kaastööliste algatusel.

1. Missugused puudused olid Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhi-
seadusel? 2. Missugune sündmus toimus 1. det. 1924. a.? 3. Kuidas püüti
parandada Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadust? 4. Missugused
puudused olid 1933. a. Põhiseadusel? 5. Kuidas anti 1937. a. Põhiseadus?

2. Saavutisi Eesti vaimses ja majanduslikus elus.

Eesti rahvas pidas võitlust oma vaimse ja majandusli-
ku vabaduse eest juba aastakümneid enne iseseisvumist.
Kuid alles omariiklusega avanesid meie rahval avarad võima-
lused asuda teadlikult ja sihipäraselt uute väärtuste loomi-
sele. Oma ulatuselt ja arengukiiruselt pole Eesti iseseisvus-
aja saavutised võrreldavad ühegi varasema ajastuga meie
ajaloos. Oleme saavutanud silmapaistvaid tulemusi kõigil elu-
aladel.

Vaimne elu. Eesti rahvuslikud teadused. Rahva vaimses
elus on tähtsamaid tegureid raamat. Eesti iseseisvusaega
võib nimetada eesti raamatu õitsenguajaks. Juba paljas ra-
amatute arvuline hulk, võrreldes iseseisvuseelse ajastuga, osu-
tab määratud tõusu. Raamatuaastaks (1935) oli ilmunud 17
omariiklusaasta kestel eestikeelseid raamatuid rohkem kui
383 aasta jooksul enne seda — kogusummas üle 16,5 tuh.
trükiteose. 1535.—1917. a. aga oli ilmunud kogusummas 14,5 tuh.
trükiteost. Veel järsemat vahet näeme, kui võrrelda mõlema
ajastu raamatuid sisuliselt. Iseseisvusaajal tekib võimsa haruna
teaduslik raamat, mis aasta-aastalt tugevneb, asudes väärikalt
ilukirjanduse kõrvale. Kõik raamatualad rühivad väljaarene-
mise poole, eriti aga need, mis olid enne kangus võõra võimu all.

Meie kirjandusturu rikastamisel on suured teened üksikute kirjastustel. Neist olgu siin mainitud ainult suuremad, näit. k./ü. „Loodus“, o./ü. „Noor-Eesti“ ja Eesti Kirjanduse Selts. Esimene neist on suurim Eesti kirjastus. Ta on saatnud turule rea teaduslikke, populaarteaduslikke ja ilukirjanduslikke töid. Suursaavutisena esineb ta „Eesti entsüklopeedia“, mis president K. Pätsi poolt kingiti kõigile meie koolidele. Kaks viimast kirjastust on samuti välja andnud rea väärtuslikke töid, nii ilukirjanduse kui teaduste alal.

Eesti rahvuslikud teadused¹ on astunud jõudsale arenguteele. Vene ajal ei saanud nad areneda, sest neid peeti ohtlikuks — süvendasid nad ju eestlaste rahvustunnet, võõratades eesti rahvast „suurest isamaast“.

Eesti ajaloo uurimise alal on iseseisvusaeg toonud palju uusi seisukohti ja ümberhinnanguid. H. Kruus on uurinud XIX s. ajalugu, nimelt olusid 40-ndail aastail ja E. Aleksandrikooli ajalugu. J. Vasar on uurinud Rootsi aega (mõisade tagastamine), Tartu ülikooli ajalugu ja olusid XIX s. 40-ndail aastail. H. Sepp käsitleb oma uuringuis eriti sõdade ajalugu, ligemalt Põhjasõda. Ta on teotsenud ka Eesti majandusajaloo ja maakondade ajalooa. P. Johansonil on suuri teeneid XIII sajandi Eesti ajaloo uurimisel. Peale seni nimetatute on Eesti ajaloo uurimisega tegelnud veel paljud teised. Eesti ajalooteaduse saavutisist olgu siin mainitud ainult mõned. Meie teame nüüd kõnelda eestlaste viikingiajast, mis oli meie esivanemate kangelasajaks. Kuni viimase ajani oli meil viisiks rääkida 700-a. orjapõlvest. Tänu meie ajaloolasile teame nüüd, et see ei vasta tõsioludele. Pärisorjus võttis täieliku kuju alles XVIII sajandil, s. t. Venē ajal.

Eesti muinasteaduse alal on saavutanud väljapaistvaid tulemusi soome arheoloog Tallgren ja eestlasist H. Moora. Viimane on avaldanud pikemaid kokkuvõtteid eestlaste muistsest iseseisvusaegsest kultuurist. Lähemalt on ta uurinud Eesti ja Läti rauaaega. Teistest arheoloogidest olgu mainitud R. Indreko, M. Schmiedehelm ja E. Laid. Viimane on uurinud Eesti muinaslinnu ja muistseid peljupaiku.

Rahvateaduse ehk etnograafia alal on saavutanud silmapaistvaid tulemusi soome õpetlane I. Manninen, kes korrastas eeskujulikult etnograafilise osa Eesti Rahva Muuse-

¹ Rahvuslike teaduste all mõistetakse Eesti maa ja rahvaga tegelevaid vaimuteadusharusid — eesti ajalugu, eesti muinasteadust, eesti rahvateadust, eesti keelt ning kirjandust ja eesti rahvaluulet.

umis, ja eestlasist F. Linnus, eestlaste mesinduse, puulukude, liivlaste kalastuse jne. uurija. F. Linnuse sulest on ilmunud teos „Eestlaste materiaalne kultuur“¹. G. Ränk on lähemalt uurinud kalastust, eesti adratüüpe ja vanu eesti ehitisi.

Eesti rahvaluule uurijaist olgu mainitud esijoones kadunud M. J. Eisen materjalide kogujana ja uurijana. Tema iseseisvusajal ilmunud teosed käsitlevad eesti mütoloogiat („Eesti mütoloogia“, „Tõll ja ta sugu“, „Meie jõulud“ jt.). Väljapaistva koha oma uuringutega (liivlaste usund, eesti muinasusk, eestlaste muistsed ohvripaigad jne.) on omandanud O. Loorits. Tema seisukohad eesti muinasusu alal on uuksed, üldtunnustatud ja uusi teid rajavad. Eesti rahvaluulega on tegelnud veel paljud teisedki.

Eesti keele ja soome-ugri keelte teeneka uurijana olgu eeskätt mainitud J. Mark. Ta on uurinud rahvateaduse seisukohast ka soome-ugri kaubandust ja eestlaste viljakoristamist ning viljapeksu. A. Saareste on tuntud eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurijana. Eesti kirjanduse uurimise alal (K. J. Peterson, Kreutzwald, Koidula jt.) on tagajärjekalt teotsenud G. Suits oma õpilastega. Eesti kirjandusloo uurimisega on tegelnud veel paljud teised. Nende seas olgu nimetatud F. Tuglas, kelle sulest ilmus põhjalik uurimus J. Liivi kohta.

Arstiteaduses on omandanud rahvusvahelise kuuluse L. Puusepp ja A. Paldrock. Esimene neist on julge uute teede rajaja närvihaiguste kirurgias (peaaju kasvaja, halvatused jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (pidalitõve) alal.

Loodusteaduste alal on välismaagi teadlaste seas tuntud keemik P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi üle, mille alusel rajati meie põlevkivitööstus. Paljud tema töist on ilmunud inglise, saksa ja vene keeles. Keemia alal on mitmed teisedki uurijad välja paistnud. Nii kodu- kui välismaail tuntakse loodusteadlast A. Öpikut, kes uurinud kogu meie kodumaa maapinna laadi (kivimeid, mineraale). Ta on avaldanud rea töid ja leidnud suurt tunnustust. Isegi mõne kivimi eestikeelne nimetus on tema tööde kaudu saanud rahvusvaheliseks, s. t. välismaail nimetatakse sama kivi eesti nimega. Taimede värvaineid ja taimede ühiskondi on uurinud T. Lippmaa, kelle tööd on leidnud tunnustust välismaailgi.

¹ F. Leinbock, Die Materielle Kultur d. Esten, Tartu 1932.

Eesti kirjandus. Eesti ilukirjandus on kiiresti kasvanud riikliku iseseisvuse ajal. Tööde arv ja kirjanikkude pere on tunduvalt suurenenud. Kui meie kirjandus endisil ajal arenes aeglaselt, siis olid selles süüdi võõrad võimud, kes pidurdasid eestlaste rahvusliku kultuuri rajamist. Tollal tarvitati ametliku ja hariduskeelena võõraid keeli, mis viis meie õppiva noorsoo ja kogu haritlaskonna võõrkeelse kirjanduse mõju piirkonda. Niipea kui eesti rahvas vabanes ja sai teadlikuks oma iseseisvusest, elab ta oma kirjandusega intensiivselt kaasa. Mitte ainult seltskonnas pole tõusnud huvi eesti kirjanduse vastu, vaid ka riik on loovaid kirjanikke toetanud suuremate summadega Kultuurkapitalist. Eesti rahva vabaks ja iseseisvaks kultuurrahvaks saamisega on ka ta kirjandus tõusnud üldeuroopalikule tasemele.

Eesti iseseisvusajal on viljakalt luule alal tegelnud M. Under, H. Visnapuu, J. Semper, J. Sütiste.

Proosa alal olgu kõigepealt nimetatud A. Tammsaare, kelle tähtsaim töö on „Tõde ja õigus“, mis ilmus viies osas ja on eesti kirjanduse kandvaimaks saavutiseks. Tema sulest on ilmunud iseseisvusajal veel teisigi väljapaistvaid teoseid, näit. „Kõrboja peremees“, piibliaineline draama „Juudit“ jt.

A. Gailit alustas järjekindlamat loomingut novellikoguga „Vastu hommikut“. Tema hästiõnnestunud teoseks on romaan „Toomas Nipernaadi“, mis täis rännulusti ja koomilisi momente. Tuntumaist romaanikirjanikest omab väljapaistvat kaalu M. Metsanurk, kelle hilisemaist teoseist olgu nimetatud „Jäljetu haud“, „Punane tuul“, „Ümera jõel“, „Kutsutud ja seatud“ jt. A. Tammsaare, M. Metsanurk, A. Kivikas ja A. Jakobson tõstsid XX s. kolmandal aastakümnel realistliku romaani valitsevasse seisundisse. A. Kivikas kujutas õnnestunult asunikkude elu romaanitrioloogias „Jüripäev“, „Jaanipäev“ ja „Mihklipäev“. Samuti on ta avaldanud kunstiküpse romaani Vabadussõjast „Nimed marmortahvil“, A. Jakobson on avaldanud mitmeid naturalistlikke romaane. Teisist romaanikirjanikest tuleks mainida A. Mälku ja K. A. Hindreyd. Esimene on hästi kujutanud randlaste elu, kuna teine on elustanud oma teoseis meie muistseid iseseisvusaegu. Andeka noorsookirjanikuna on meil tuntud O. Luts.

Peale seninimetatud kirjanikkude on iseseisvusaeg andnud meile palju teisigi, kes oma nime jäädvustanud eesti kirjanduslukku. Eesti kirjanikkude töid on tõlgitud (A. Tammsaare, A. Gailit, Fr. Tuglas, M. Metsanurk, E. Vilde, A. Kivikas jt.) ka võõrkeeltesse.

Kujutav kunst. Nagu meie kirjandus, nii hakkas kujutav kunstki iseseisvusajal jõudsasti edenema. Esmakordselt hakati eesti kunsti riiklikkude ja seltskondlikkude organisatsioonide poolt toetama. Riik ostab kunstnikkude õnnestunud töid ning annab andekaile kunstnikele stipendiume töötamiseks ja edasiõppimiseks. Ka seltskonna huvi ja toetus on kunsti vastu kasvanud. Kunstikooli „Pallas“ näol loodi iseseisvusajal esimene kõrgem kunstikool Eestis, ning noored kunstihuvilised võivad nüüd kodumaal omandada vastavat eriharidust. Kõigi nende tegurite tõttu on meie kunst tõusnud üldeuroopalikule tasemele.

Häid teoseid on andnud iseseisvusajal väga mitmed meie kunstnikud. Vanema põlve maalikunstnikest on näit. K. Mägi loonud rea ilusaid maastikumaale, N. Triik häid portreid ning J. Koort kujusid. Kaasaegsete kunstnikkude nooremast põlvest on silmapaistvaim Eduard Viiralt, kelle graafilised¹ tööd on leidnud üldist tunnustust Lääne-Euroopas. Viiraldi joonistusanne on erakordselt suur, tema joonistatud inimeste ilmed on väga huvitavad ja iseloomustavad. Teiste graafikutena võiks mainida A. Vabbet, H. Mugastot, vane- maist kunstnikest Kr. Rauda, A. Jansenit jt.

Noorema põlve maalijaist on tunnustust leidnud V. Ormisson, E. Leps, K. Veeber, K. Liimann, J. Pütsepp, J. Nõmmik, A. Johani, E. Adamson, E. Ole ja mitmed teised, kujuritena V. Melnik, F. Sannamees, A. Starkopf jt.

Ajakirjandus. Iseseisvusaeg on soodustanud suuresti eesti vaba ajakirjanduse arengut ja levikut. Poliitilised ajalehed ja ajakirjad on leidnud järjest kasvavat poolehoidu laius rahvamässes. 1930. a. ilmus Eestis ligi 300 ajalehte ja ajakirja. Nende arv on nüüd veelgi jõudsamini kasvanud. Suurima lugejaskonnaga ajalehtede hulka kuuluvad praegu Tallinnas ilmuvad „Uus Eesti“, „Päevaleht“, „Rahvaleht“ jt., Tartus „Postimees“. Peale selle ilmub suur hulk väiksemaid ajalehti nii Tallinnas kui ka provintsilinnades. Ajalehtede välimus on muutunud väliselt nägusamaks ja trükitehniliselt täiuslikumaks.

Iseäranis tõhusalt aga on iseseisvusaeg soodustanud mitmesuguste eriajakirjade arengut. Viimaseil aastail on pea-aegu kõik tähtsamad erialad esindatud oma ajakirjadega, paljud neist koguni mitmekordselt. Ajakirjade hulk on paisunud määratu suureks. Näiteks kirjanduse, kunsti ja kultuuri

¹ Graafika on joonistamine paljundamise otstarbeks trükkimise abil.

alal „Looming“, „Varamu“, põllumajanduse alal „Agronoomia“, sõjanduse alal „Sõdur“, „Kaitse Kodu“ jne. Kodumajanduse ja naiste huvialasid käsitlevad „Taluperenaine“, „Eesti Naine“ jne. Eesti noorsoole pakuvad vastavat huvitava lugemismaterjali „Õpilasleht“, „Tuleviku Rajad“, „Laste Rõõm“, „Lasteleht“ ja „Päike“. Samal ajal ilmuvad ka kooles omad eriajakirjad.

Meie ajakirjanduse mõju rahvale kasvab aasta-aastalt, levitades ja süvendades meie rahvuslikku elu.

1. Miks on iseseisvusaeg eesti raamatu õitsenguaeg? 2. Milles seisneb eesti raamatu edu iseseisvusajal? 3. Mida mõistetakse rahvuslike teaduste all? 4. Kes on tähtsamad eesti ajaloolased? 5. Mida tead eesti ajalooteaduse saavutisist? 6. Mida on uuritud eesti muinasteaduse, rahvaluule ja eesti keele alal? 7. Kes on nende alade tähtsamad viljelejad? 8. Kelle tööd on leidnud tunnustust arstiteaduse ja loodusteaduste alal? 9. Missugune teos on eesti kirjanduse kandvamaks saavutiseks? 10. Kes on meie tähtsamad kirjanikud? 11. Mida tead eesti kujutavast kunstist? 12. Milline on olnud eesti ajakirjanduse areng eesti iseseisvuse ajal? 13. Missuguseid ajakirju tead? 14. Kas tunnend eesti noorsooajakirju?

Majanduselu. Suuri edusamme on teinud ka majanduselu meie riikliku iseseisvuse kestel. Selleks on väljapaistvalt kaasa aidanud riiklik võim oma õnnestunud majanduspoliitikaga.

Põllumajandus. Kui sakslased XIII s. võitjana meie kodumaale asusid, leidsid nad eest võrdlemisi hästi korraldatud põllunduse ja karjanduse. Järgnevate sajandite kestel koondus enamik maast suurte mõisade näol võitjate, sakslaste kätte. Eesti talupoeg, endine maaperemees, pidi leppima vähesega. Tekkis maanälg. Rahval ei jäänud sageli muud üle, kui välja rännata.

Põhjaliku pöörde olundisse tõi M a a s e a d u s. Suurmaamomanikelt-mõisnikelt võõrandati 2,3 milj. ha maad ja anti meile, kes seda ise harisid. Meie põllumajandus kujundati ümber väikemajapidamis-süsteemiks. Endisile põllumaile kerkisid iseseisvad asundustalud, mille korrastamiseks anti riiklikku toetust.

Maareform, mis andis rahvale peremeheõigused maa üle, on suurimaid saavutisi meie põllumajanduse arengus. Ligi kaudu 280 tuh. eesti talupoega said peremeesteks. (Nende pärisomandiks läinud varanduste väärtus ulatub 200 milj. kroonini.)

Eesti iseseisvusajal on maaviljus pidevalt kasvanud. Üha enam tuleb juurde uut põllumaad maaparanduse, soode kuivendamise ja söötis alade ülesharimise teel. Ka kraavitamise ja torutamisega on loodud juurde rohkesti uudismaid. Põldviljade all oli Eestis 1919. a. 675 tuh. ha, 1935. a. aga juba 873 tuh. ha.

Suurt edu on saavutatud põllumajanduslike hoonete ehitamise alal. Sõja-aastate tagajärjel olid taluhooned enamasti lagunenud ja uuendamata. Uutes asundustaludes tuli püstitada enamik hooneid uuel. Elumaju, lautu jne. on ehitatud iseseisvusajal umbes 340 tuh.

Tööloomade ja põllumajanduslike masinate hankimises on tehtud tõhusaid edusamme. 1920. a. oli Eestis hobuseid 168 tuh., 1927. a. aga juba 230 tuh. Hobustekasvatused varustavad kodumaad üha sobivamate hobustega. Masinate arv on 1920. aastast kasvanud ligikaudu kolmekordseks. Ka kunstväetiste tarvitamine on hoogsalt suurenenud.

Kõigi mainitud tegurite mõjul on põllumajandus sammunud pidevalt tõusuteed.

Varemini arvati, et meie põllumajandus ei suuda oma viljaga rahvast toita. Siis veeti leivavilja rohkesti sisse. Nüüd on olud hoopis muutunud. Meie praegune toiduteravilja saak täidab kogu meie tarviduse ja jätkub isegi väljaveoks.

Praegune toiduteravilja saak ületab Maailmasõja-eelse umbes 50%. Seejuures on nisusaak tõusnud kuuekordseks. Varemini arvati, et nisu meie maal ei kasva, või väga vaevast. Kuid sordiaretuse ja nisukasvatuse leviku tõttu kasvab meil nisu päris hästi.

Muist põllukultuuridest on pidevalt kasvanud kartuli kogusaak. Kartulisaagiga on paranenud ka selle kvaliteet. On aretatud uusi väärtuslikke oma maa sorte.

Viljapuude ja aedviljade levik on iseseisvusaajal arenenud eriti jõudsasti. Nende tarvituse on suurenenud maal kui ka linnas. Rohkesti on puu- ja aedvilja veetud ka välismaile. Viljapuude arv 1937. a., võrreldes 1920. aastaga, on kasvanud ligemale viiekordseks.

Ent suurimat tähelepanu on iseseisvusajal leidnud piimakarjandus, mis on kujunenud meie taludele tähtsaimaks tuluallikaks. Lehmade arv ja kvaliteet on suuresti tõusnud. (1914. a. oli Eestis umbes 251 tuh. lehma, 1937. a. aga 446 tuh.) Piimakarja tõuaretustöö on võtnud üldist arenguhoogu. Piimatoodang on iseseisvusaastail kasvanud

umbes 2,5-kordseks. Enamik piimatoodangust läheb eksportvõli valmistamiseks ja linnade tarvituseks. Selleks on loonud põllumehed tiheda ühistegelise piimatalituste-võrgu.

Ka seakasvatuse alal on saavutatud silmapaistvaid tulemusi. Tähtsat osa etendavad seakasvatuses eksporttapamajad. Sealihatoodang on tõusnud 1937. a., võrreldes 1920.—24. a., keskmiselt 82%. Lambakasvatuse alal on viimaseil aastail asutud oma lambavilla kokkuostmisele ja selle suuremale tarvitusele riidevabrikuis. Eriti hoogsat arengut on näidanud kanakasvatus. Koos kanade arvu pideva suurenemisega on kasvanud munatoodang 3,5 korda suuremaks.

Eesti põllumajanduses saavutatud edu on tingitud riiklikust põllumajanduspoliitikast ja põllumeeste endi visast tööst. Töö produktiivsus ja selle tasuvus on suurendanud talupoegade ostujõudu, mis omakorda võimaldab teostada uusi paranduskavu põllumajanduses, näit. elektri rakendamist talumajapidamises.

Tööstus. Eesti riigi loomisel oli enamik Eesti maa-alal asuvaist tööstusist kohastatud Vene suurriigi nõuetega. Iseseisvusega kaotas Eesti tööstus oma tähtsa turu. Peaaegu kõik suuremad tööstusettevõtted jäid seisma. Neid kaupu, mida tööstus võis anda, tarvitas siseturg vähe; rahva ostujõud oli suuresti langenud. Neid kaupu aga, mida siseturg hädasti vajab, polnud tööstusettevõtted seni valmistanud. Seepärast vajab tööstus põhjalikku ümberkorraldust.

Eesti Pank hakkas andma laene uute tööstusettevõtete asutamiseks ja endiste tegevuse laiendamiseks.

Viimaseil aastail on Eesti tööstuses avaldunud järjekindel ja pidev tõus. Käitiste arv on kasvanud, vastavalt mitmekesisele turunõudele. Seejuures omandab tööstustoodangu mahutamisel siseturg üha suurema tähtsuse. $\frac{2}{3}$ tööstus- saadusi läheb siseturule ja $\frac{1}{3}$ välisurule.

Eesti iseseisvusajal on loodud mitmed tööstusharud, mida meil varemini polnud. Iseseisvuse saavutamisel pandi alus põlevkivitööstusele. Esimesena hakkas teotsema Riigi Põlevkivitööstus, kuid peagi tekkis selle kõrvale ka eraettevõtteid. Põlevkivitoodang on kasvanud iseseisvusaja kestel enam kui 100-kordseks. (1919. a. toodeti umbes 10 tuh. tonni põlevkivi, 1937. a. aga 1126 tuh. tonni.) Põlevkivi on lahendanud Eesti tööstuse kütte küsimuse. Puude osatähtsus vabrikute küttematerjalina on suuresti langenud ja selle

aselele on astunud põlevkivi. Ka põlevkiviõlitööstus on õlivabrikute ehitamisega omandanud järjest kasvava tähtsuse. Selle kõrval on jõudsasti edenemas ka bensiinitööstus. Kodumaa bensiinitoodang ulatub praegu 13 tuh. tonnini aastas.

Peale põlevkivi on hakatud iseseisvusajal kasutama ka fosforiiti, mille tööstuse ümberkorraldus on praegu käsil. Fosforiidist valmistatakse põlluväetist ja kanade jõusöötat.

Ka turbatööstust on ulatuslikumalt arendatud alles iseseisvusajal. Praegu ulatub turbatoodang üle 300 tuh. m³, olles kasvanud kuuekordseks.

Suuri edusamme on saavutatud klaasitööstuses, eriti tahvelklaasi valmistamise alal. Sama tuleb öelda ka telliskivitööstuse kohta. (Telliskivide kogutoodang oli 1936. a. 34,4 milj. kivi.)

Ka metallitööstuse mõned alad on hakanud iseseisvusajal hoogsalt arenema, eriti telefoni- ja raadioaparatuuritööstus, alumiiniumitehased, jalgrattatööstus jt.

Tekstiiltööstuses on loodud hoopis uusi tööstusharusid, näit. kunstiidi ja trikootažitööstus jt. Ka vanu ettevõtteid on ümber kujundatud.

Uute tööstusharudena on iseseisvusajal tekkinud veel kunstsarve-, kummi-, maiusainete- ja pudukaubatööstus. Kunstsarvetööstuses on kujunenud tähtis eksporttööstusharu. Kummitööstuses on tähtsaimaiks tooteiks kummijalatsid ja mitmesugused tehnilised tarbed, mis kõik turustatakse kodumaal. Ka šokolaaditööstus on rajatud iseseisvusajal. Alul tarvitas meie šokolaadi ainult siseturg, kuid praegu veetakse seda rohkesti ka välismaile.

Ehitustööstus on tähtsamaid alasid, mis on mõjustanud suuresti meie rahvamajandust. Praegu on ehitustegevus väga suur nii elumajade kui ka tööstushoonete, sildade jne. ehitamise alal.

Ka teised tähtsamad tööstusharud, nagu naha-, puu-, tuleliku-, paberi- ja tselluloosi-, tubaka-, õlletööstus jt. on saavutanud suurt edu, kohastades oma tegevust vastavalt turunõudeile.

Praegu on Eestis üle 30 tuh. tööstusliku ja käsitööettevõtte. Neis on tegevuses üle 50 tuh. inimese. Meie praegust tööstust iseloomustab toodangu suur mitmekesisus, mis suudab kodumaa tarbeid üsna suurel määral rahuldada. Erilist rõhutamist leiab tööstuse tehniline arendamine. Üha enam kasutatakse moodsaid tehnilisi vahendeid ja tööviise. Meie

tööstus on astumas uude arengujärku moderniseerimise ja ratsionaliseerimise suunas.

Kalandus. Kalandus on iseseisvusajal kujunenud rahvamajanduslikult üsna tähtsaks alaks. Kalapüüdjate perekondade arv tõuseb Eestis üle viie tuhande. Kala on paljudel kodumaa turgudel üheks tähtsamaks kaubaaineks. Eesti kalanduse arengul on lõhusalt arendanud riiklik kalanduspoliitika. Kalapüügiriistade muretsemist ja kala töötlemisning säilitamisruumide asutamist on edendatud riiklikkude laenudega. Mootorpaatide, aerupaatide ja purjepaatide hulk kalapüügi alal on tunduvalt suurenenud.

Peamisiks püügikaladeks Eesti merevetes on räim, kilu ja koha, sisevetes haug, latikas, ahven, koha jt. Püügisaadused turustatakse enamasti siseturul, kuid väärtuslikumaid kalaliike, nagu haug, angerjaid, kohasid, lõhesid jm., veetakse ka Poolasse, Saksasse ja Rootsi ning Soome. Ka kodumaal valmistatud kalakonserve veetakse rohkesti välismaile.

Kaubandus. Eesti iseseisvus-aja vältel on teostatud tõhusaid ümberkorraldusi ka välis- ja sisekaubanduse aladel.

Eesti väliskaubanduse üldilme oleneb meie rahvamajanduse koostisest. Meie tähtsaimad väljaveoained on põllumajanduskaubad, eeskätt karjasaadused, metsamaterjalid, osa tööstustoodangust mitmesuguseil aladel jne. Karjasaaduste, nagu või, peekoni, munade jne., väljavedu on iseseisvusajal pidevalt suurenenud. 1923.—1925. a. veeti karjasaadusi välja 14,5 milj. kr., 1934.—37. a. 23,9 milj. kr. väärtuses. Või, peekoni, munade ja lihakauba väljavedu on mitmekordistunud.

Puu, tselluloosi ja paberi väljaveo osatähtsus on püsinud viimase 15 a. kestel umbes 30% kogu väljaveost. Väärtuse järgi langes väljavedu kriisiaastail, kuid seda tuleb panna peamiselt hindade languse arvele.

Muude toodete hulgas osutab eriti keemiatööstustoodete (põlevkiviõli, tselluloidi ja selle aseinete, bensiini jt.) väljavedu järjekindlat tõusu. Vabariigi algaastail oli keemiatööstussaaduste väljavedu umbes 1 milj. krooni, 1937. a. aga juba 8 milj. krooni.

Kuigi meil metalle ei leidu, oleme ometi igal aastal vedanud välja üle 1 milj. krooni eest metalle ja nende tooteid, peamiselt vanarauda, telefoniaparaate ja muid väiksemaid metallesemeid. Ka mitmesuguste muude toodete väljaveos on märgata tõusu, eriti elusloomade, tahvelklaasi, naha jt. ainete ekspordis.

Sisseveos on esikohal ained, mis meil puuduvad või mille tootmiseks meil pole eeldusi. Rõhukas ülekaalus on tööstuskaubad, s. o. kaubad, mida tööstus töötleb siseturu ja väljaveo jaoks. Tööstuskaupade import moodustab praegu rohkem kui $\frac{3}{4}$ kogu sisseveost. Eriti metallide ja metalltoodete import on järjest kasvanud. Samal ajal on kodumaa teravilja kaitsepoliitika tõttu langenud toidu- ja maitseainete sissevedu.

Tähtsamaiks väljaveo- ja sisseveomaiks on meile Lääne- ja Kesk-Euroopa tööstusriigid, peamiselt Inglismaa ja Saksa- maa.

Kriisiaastad on väliskaubandust ajutiselt suuresti pidur danud, kuid viimaseil aastail on märgata siin jälle pidevat tõusu. Viimaste aastate kestel on suudetud sissevedu ülekaalus hoida, mis on andnud suuri tulusid.

Ka sisekaubanduses on iseseisvusajal sammutud tõusuteed. 1937. a. tõusis üldine kaubandusettevõtete arv üle 14 tuhande. Kõige enam teotseb kaubandusettevõtteid toidu- ja maitseainete, tekstiiltoodete ja pudukaupade jm. aladel.

Veondus ja side. Veonduse alal on Eesti teinud iseseisvus- aja kestel tõhusaid edusamme. Tähtsaim veondusharu — raudteedevõrk — oli saanud sõja ajal tublisti kannatada. Seepärast tuli iseseisvuse algaastail töötada peamiselt ehitiste, teede ja sildade korrastamise alal. Ent peagi asuti ka raudteedevõrgu täiendamisele, korraldades liiklemist ka neis maa- kohis, kus see seni puudus. Uusi raudteid on ehitatud ise- seisvusajal üle 400 km. Raudteedevõrk Eestis suurenes see- tõttu $\frac{1}{8}$ võrra, ulatudes praegu 1434 km. Uutest raudteeliinest on tähtsaimad: Tartu—Petseri, Rapla—Virtsu ja Lelle—Papi- niidu.

Raudteid on püütud teha rahvale igati kättesaadavaks, rakendades neid oma maa üldhuvide teenistusse. Seda näitab seegi, et jaamade ja peatuskohtade arvu on suurendatud üle 100%. 1923./24. a. oli neid 111, nüüd 241.

Raudteetuludest moodustab kaubavedu üle poole ja reisi- jatevedu keskmiselt 35%. Kaubavedu raudteil on tõusnud ise- seisvusaja kestel kahekordseks. Viimaseil aastail on Raud- teede Talitus teostanud tagajärjekaid ümberkorraldusi reisi- jate- kui ka kaubaveo alal. Reisijateveoks on suurendatud mootor- ja elekterrõngide arvu ning muudetud kiiremaks aurureisirõngide liiklemist. Kaubaveo elustamiseks on loo-

dud igasuguseid hõlbustusi, pannes erilist rõhku väikesaadetiste kiirele edasitoimetamisele.

Raudteede kõrval on iseseisvusaja kestel levinud eriti hoogsalt autoveondus. 1920. a. sisaldas kogu autodepark Eestis 144 ühikut, 1937. a. aga 5145. Suure tähtsuse on omandanud autobuseliinide võrk. Autobuseliine kasutatakse peamiselt reisijateveoks, vähesel määral ka kauba- ja postiveoks. Peale sõidu- ja veoautode, autobuste ja mootorrataste leviku on kasvanud pidevalt ka jalgrataste arv. 1937. a. oli Eestis liikvel üle 100 tuh. jalgratta.

Ühes mootorsõidukite levikuga on hakatud suurt rõhku panema maanteedekorrastamisele. Sel alal on teostatud suuri edusamme. Maanteedevõrgus omab erilist tähtsust magistraaltee Tallinnast Viljandi kaudu Riiga, mis ühendab meid Lääne-Euroopaga.

Ka meie laevandus on omariikluse ajal tunduvalt edenenud. Kaubalaevastik on kasvanud, võrreldes 1922. a., mahult 3,5-kordseks. 1937. a. lõpul ulatus Eesti kaubalaevastiku maht umbes 176 tuh. br.-reg.-tonnini. Seejuures on aurikute arv suurenenud purjekate arvel. Samuti on kasvanud igal aastal ka suuremate laevade juurdetulek.

Meie kaubalaevastik on tegev peamiselt välisvetes, välisriikide-vahelises vedudes.

Ka õhuliikluses, mis varemini hoopis puudus, on Eesti saavutanud edu. 1937. a. läbisid meie kodumaad järgmised lennuliinid: Tallinn—Helsingi, Tallinn—Riia—Königsberg ja Tallinn—Riia—Varssavi. Peale selle oli veel tegevuses Riia—Tallinn—Leningradi lennuliin. Lennuliinid on leidnud aasta-aastalt järjest enam kasutust. (Reisijatevedu kasvas 587-lt inimeselt 1921. a. 9,9 tuhandele 1936. a.)

Tähelepanuväärt edusamme on tehtud posti alal. Postindus on arendatud eeskujulikule tasemele. Eesti linnad ja maakohad on seotud tihedalt postiasutiste võrguga, mille koguarv tõuseb 3,9 tuhandeni. Postivedu toimub raudteil ja reisiautobustel, kõrvalisis maakohis palgatud postivedajate abil. Telefon, telegraaf ja raadio on leidnud laialdast tarvitust nii sise- kui välismaaga ühenduse pidamises.

1. Millise pöörde tõi meie põllumajandusse maareform? 2. Milliseid edusamme on iseseisvusajal saavutatud maaviljuse, põllumajanduslike hoonete ehitamise, tööloomade ja põllumajandusmasinate hankimise alal? 3. Kuidas on arenenud kartuli, viljapuude ja aedviljade levik? 4. Mida on saavutatud loomapidamise alal? 5. Miks vajas Eesti tööstus iseseis-

vusaja alguses ümberkorraldust? 6. Millised uued tööstused on tekkinud iseseisvusajal? 7. Missuguseid edusamme on saavutatud Eesti tööstuses? 8. Milline on meie kalanduse seisund? 9. Millised on meie tähtsaimad väljaveoained? 10. Missugused ained on sisseveos esikohal? 11. Missugused riigid on meie tähtsaimaks sisseveo- ja väljaveomaaiks? 12. Kuidas areneb meie sisekaubandus? 13. Mida on saavutatud iseseisvusaja kestel raudteede alal? 14. Missugused iseseisvusajal ehitatud raudteist on tähtsaimad? 15. Kuidas on arenenud Eestis autoveondus? 16. Missugune on meil tähtsaim maantee? 17. Milliseid edusamme on saavutatud laevanduses, õhuliikluses ja posti alal?

Kodanikuõpetus.

1. Ühiskond ja ühinemisvajadus.

Ühinemisvajadus. Niikaugele kui ulatuvad ajaloo andmed inimsoo mineviku kohta, on teada, et inimene pole kunagi elanud üksikuna. Ikka on ta kuulunud mingisse endataoliste ühiskonda. Õigusega võiks inimest nimetada „ühiskondlikuks loomaks“.

Peamiseks põhjuseks inimeste ühiskondlikul liitumisel on nende tarbed. Et inimene on kulturseim olend, siis on ka ta tarbed palju keerulisemad teiste olendite omist. Kuid oma tarbeid ei suuda inimene üksinda rahuldada, vaid ta vajab teiste abi. Kõige enam abivajavas seisundis on inimene oma elu esimesel aastakümnel. Inimlapse kasvatamine nõuab teatavat kindlat püsivat korraldust. Seda otstarvet täidab perekond, vanim ühinemismvorm, s. o. mehe, naise ja laste ühing.

Kultuuri arenedes on inimeste tarbed kasvanud ja arenenud, mistõttu tekib vajadus tihedama ühiskondliku elu järele. Alatasa suurenevate tarvete rahuldamiseks on tekkinud mitmesugused ühingud ehk organisatsioonid. Nüüdisaja organisatsioonidesse ei kuulu aga ainult ühe rahvuse või riigi liikmed, vaid tänapäeva organisatsioonid on tihti muutunud rahvusvaheliseks. Nii oleme tihedalt seotud oma ja välismaa kodanikkudega, nende õnne ja õnnetusega. Nende laialdaste organisatsioonide tulemuseks on, et meil on võimalik tarvitada toiduaineid, mis on pärit teistest maailmajagudest, riidet, mis on valmistatud välismaalt sissetoodud puuvillast ja villast; meie tehaseis ja põllumajapidamises töötavad välismaal valmistatud masinad. Sama kehtib ka kultuurelus, kus on arenenud tihe kontakt peaaegu kõik maailma rahvaste vahel.

Ühinemismvormid. Ühingud ja seltsid. Niisama mitmekesised kui elu ise on ka ühinemismvormid. Üldiselt võib neid jagada kahte liiki. Esimese liigi, kuhu kuulumine ei sõltu

meie vabast tahtest, moodustavad perekond, vald, maakond, linn, rahvas ja riik. Teise liigi ühinguisse kuulumine oleneb inimese enda vabast tahtest. Need on mitmesugused teaduslikud, hariduslikud, usulised, majanduslikud jne. ühingud, mis on loodud mitmesuguste tarvete kergemaks rahuldamiseks.

Praegusaja majanduslik ja vaimne elu esitavad kodanikele palju nõudeid, mida saab täita ainult ühisel jõul. See pärast astuvad kodanikud mitmesuguste majanduslikkude ja hariduslikkude ühissetevõtete teostamiseks vabatahtlikult kokku, luues ühinguid ja seltse.

Ühinguil ja seltsidel on suur osatähtsus elu korraldamises ja tänapäeva kiire tempoga sammupidamises. Et otstarbekaimalt oma elu korraldada, selleks ei jätku igal üksikisikul küllaldasel määral jõudu ja kapitali. Eriti annab end ühinemisevajadus aga tunda maal, kus igal üksikul majapidamisel üle jõu käiks näit. iga vajaliku masina muretsemine. Sellepärast leidubki maal kõige enam seltse ja ühinguid, mis on tarvilikud igapäevases majapidamises. Nii on olemas piimatalitused, tarvitajateühingud, masinaühingud, tuletõrje-, raamatukoguja haridusseltsid.

Ühingu (näit. piimatalituse) asutamiseks astuvad kokku kõik need kodanikud, kes on huvitatud ja kes soovivad selle asutamist. Näit. piimatalitus on tekkinud sel põhjusel, et igal talunikul oleks liiga tülikas ja kasutu hakata oma võrdlemisi väikest piimahulka iga päev linna või alevisse vedama või oma majapidamises ise hakata valmistama kõiki neid saadusi, mida on võimalik piimast valmistada. Palju kasulikum on teatava hulga talude jaoks asutada ühispiimatalitus, mille kaudu piim jõuaks kiiremini ja tervislikumalt tarvitajaskonna kätte.

Ühingu asutamisel peab asutajail olema koostatud ühingu põhikiri, milles on märgitud ühingu asukoht ja ülesanded. Kui ühing on küllaldase liikmete arvu leidumisel otsustatud avada, siis kirjutavad kolm asutajaliiget põhikirjale alla ja saadavad selle Siseministeeriumi kinnitamiseks. Ministeeriumis kontrollitakse, kas põhikirjas on kõik seaduse nõuded täidetud. Kui põhikiri leitakse kõigiti korras olevat, siis kinnitatakse ühing, millest teatatakse asutajaile. Nüüd võib ühing tegevust alustada, mis algab avakoosolekuga. Avakoosolekuks kutsuvad asutajad liikmed jälle koosoleku kokku. Sellel koosolekul võetakse kõigepealt vastu ühingu liikmeid. Kui kõik liikmeks astuda soovijad on registreeritud, siis valitakse ühingu juhatuse. Selle ülesandeks on ühingu asja-

ajamine. Juhatus tegevuse revideerimiseks valitakse revisjonikomisjon. Avakoosolekul võetakse vastu veel ühingu eelarve ja lähim tegevuskava. Nüüd algab ühingu intensiivne tegevus. Et ühingul oleks kohe algusest peale teatav kindel kapital, siis peavad liikmed maksma liikme- ja osamaksu. Selle raha eest hangib või ehitab ühing piimatalitusele ruumid, ostab vajalikud masinad ja palkab ametisse meieri ning töölised.

Aasta lõpul koostab juhatus aruande ühingu aastase tegevuse kohta, mille vaatab läbi revisjonikomisjon. Samuti vaatab revisjonikomisjon läbi ka ühingu kassaraamatu ja kogu asjaajamise. Siis kutsutakse kokku üldkoosolek, kus kantakse ette kogu aruanne. Samal koosolekul kantakse ette ka uus eelarve ja tegevuskava järgmiseks aastaks — ning ühingu tegevus jätkub endiselt.

Ühingu tegevuse intensiivsus ja kasulikkus oleneb sellest, kui täpselt ja millise hoolega iga üksik liige täidab tema peale pandud kohustusi.

1. Miks nimetame inimest ühiskondlikuks loomaks? 2. Millest on tingitud inimeste ühinemise vajadus? 3. Milliseid ühinemise vorme on olemas? 4. Miks ja kuidas asutatakse seltsi ning ühinguid? 5. Mis ülesanne on revisjonikomisjonil?

2. Perekond.

Ühiskondliku elu aluseks on perekond. Perekonda kuulmine ei sõltu meie vabast tahtest, vaid selle määrab meie sünnid.

Perekonna moodustavad isa, ema ja lapsed. Meil kehtivate seaduste järgi võivad abielluda mehed 18. ja naised 16. eluaastast peale. Neil, kes pole veel 20 aastat vanad, peab abiellumiseks olema vanemate luba.

Abielu sõlmitakse perekonnaseisu-ametnike juures. Perekonnaseisu-ametnikeks on harilikult valla- või linna-sekretärid. Ka vaimulikud, s. o. kirikuõpetajad võivad olla perekonnaseisu-ametnikeks, kui nad selleks Siseministeriumis registreeritud.

Kehtivad seadused nõuavad, et iga kodaniku kohta peetakse tema alalises elukohas perekonnakirju. Igast muutusest perekonna koostises peab perekonnaseisu-ametnikule teatama — sünnijuhtumist ühe kuu ja surmajuhtumist 3 päeva jooksul.

Abielluda soovivad teatavad oma soovist perekonnaseisu-ametnikule ja esitavad temale tõendused, et neil ei ole abi-

ellumiseks takistusi. Takistusiks loetakse lähedane sugulus, rasked nakkus- ja muud haigused, parandamatu vaimuhaigus. Kui selgub, et abiellumiseks ei ole tõesti takistusi, paneb ametnik abiellumissoovi 14 päevaks ametiasutisse nähtavale kohale. Selle aja kestel võivad need, kellel selleks seaduslik alus, sõlmitava abielu vastu vaielda. On mainitud tähtaeg möödunud ega ole vaidlusi esitatud või ei olnud need küllalt kaaluvad, siis sõlmib perekonnaseisu-ametnik kahe tunnistaja juuresolekul soovitava abielu. Sellega on nüüd perekond seaduslikult loodud. Peale abielu registreerimist ametniku poolt võivad asjaosalised endid ka kiriklikult lasta laulatada.

Naine omandab abielludes mehe perekonnanime. Seadus nõuab, et abikaasad teineteist hästi kohtleksid. Muidu segab seadus end harva perekonna vahekorrisse. Ainult kui seadust rikutakse, astub ta vahele ja karistab seaduserikkujat.

Vanemate peaülesandeks ja pühimaks kohustuseks on laste kasvatamine, sest lapsed ei kasva üles ilma vanemate abita. Harilikult hoolitseb isa perekonna ülalpidamise eest, kuna ema õlul lasub kodune majapidamine. Laste kasvatamine on mõlemate ühine hool ja mure. Ka lapsed võtavad jõudumööda perekonna ühistööst osa. Lapsed on kohustatud oma vanemaid austama ja nende sõna kuulma. Vanaduse ja tööjõuetuse korral on täisealised lapsed seaduslikult kohustatud vanemate eest hoolitsema. Kohitlevad lapsed oma vanemaid halvasti, siis karistab neid seadus. Samuti nõuab seadus, et ka vanemad peavad oma lapsi hästi kohtlema. Vanemate võim laste üle lõpeb nende täisealiseks saamisega või alaealise tütre meheleminekuga.

Perekonna vara valitsejaks on kehtivate seaduste järgi isa. Isa surma järel läheb ta vara naisele, lastele või sugulasile kahel viisil: 1) testamendi ja 2) seadusliku pärimise teel. Testament on korraldus, mis varaomanik teeb oma vara kohta. Harilikult tehakse testament notari juures tunnistajate juuresolekul. Testamendi tegemine peab toimuma vabal tahtel ning terve mõistusega. Ei ole testamendi tegemise juures kõiki seaduse nõudeid täidetud, siis võib pärast vastuvaidlusi üles kerkida. Testamenditegija ei tohi ilma põhjuseta oma seaduslikke pärijaid pärandist ilma jätta.

Pärast testamenditegija surma peavad need isikud, kelle käes on testament, selle esitama kohtusse. Siin avatakse testament ja kutsutakse „Riigi Teatajas“ üles kuue kuu jooksul kohtule esitama oma soove testamendi kohta. Pärast

mainitud tähtaja mõödumist kinnitab kohus testamendi, kui see on kehtivate seadustega kokkukõlas.

Seaduse järgi pärijad pöörduvad samuti kohtu poole palvega kinnitada nende seaduslikud pärimisõigused. Kohus kuulutab samuti „Riigi Teatajas“ ja kutsub kõiki oma nõudlusi pärandi kohta kuue kuu jooksul üles andma. Pärast tähtaja mõödumist kinnitab kohus pärijaiks need, kellel on seaduslik õigus pärida. Kui pärandi omanikul ei ole seaduslikke pärijaid, siis läheb pärand kas vallale, linnale, riigile või mõnele heategevale asutisele.

1. Kas perekonda kuulumine oleneb meie tahtest? 2. Kui vanalt võivad abielluda mehed ja naised? 3. Kes täidavad Eestis perekonnaseisuametnikkude kohuseid? 4. Mida sisaldavad perekonnakirjad? 5. Kuidas toimub abiellumine? Mis takistab abiellumist? 6. Mida nõuab seadus perekonnaliikmeilt? 7. Kes on perekonna vara valitseja? 8. Mis on testament? Kuidas peab toimuma testamendi tegemine? Millal hakkab testament kehtima? 9. Kellele läheb varandus seaduslike pärijate puudumisel?

3. Vald.

Kohalikud elanikud tunnevad kõige paremini oma kohalike olusid ja tarbeid. Seepärast ongi seadus jätnud kohalikele omavalitsusile laialdased piirid ja võimalused oma ühisürituste teostamiseks ja ühistarvete rahuldamiseks.

Kehtivate seaduste järgi on meil kolm maa-alalist omavalitsusühikut — vald, maakond ja linn, peale selle veel kutsekojad ja rahvusvähemuste kultuuromavalitsus.

Vald on nagu perekondki sunduslik koondis. Vallal on oma kindel maa-ala. Kodanikud, kes püsivalt elavad valla maa-alal, kuuluvad seaduslikult tema liikmeskonda. Kodanikul on küll vabadus ühest vallast lahkuda ja minna teise valda või linna, kuid ta ei saa jääda väljapoole igasugast omavalitsuslikku koondist.

Kõik valla liikmed on seaduslikult kohustatud täitma valla korraldusi ning määrusi ja kandma kohustusi valla ühisürituste heaks.

Vallal on täita väga mitmesuguseid ja laialdasi ülesandeid ja ühisüritusi. Kõigepealt peab vald oma liikmete perekonnaseisukirju, kuhu üles märgitakse kodaniku sünniaeg ja -koht, vanemate nimed, perekonnaseis ja muud seaduse poolt nõutavad andmed. Perekonnaseisukirju peab perekonnaseisuametnik. Suurimaid ja tähtsamaid valla ülesandeid on hoolitsemine noorsoo hariduse eest. Selleks peab vald ülal oma piires asuvaid algkoole, ehitab tervishoiunõu-

deile vastavaid koolimaju, muretseb õppevahendeid ja valib õpetajaid. Peale algkoolide on vallal õigus avada teisi õppeasutisi, lugemislaudu ja raamatukogusid.

Vald on kohustatud hoolitsema oma vaeste, vigaste ja tööjõuetute eest, kui neil ei ole seaduslikku hoolitsejat. Kehvad, haiged ja vigased saadab vald omal kulul haiglasse ravimisele. Kehvemaile õpilasile annab vald toetust riiete, jalatsite ja õppetarvete näol. Vallakohus nimetab vaeslastele ja peremeheta jäänud varandusele hooldajad.

Vald peab ka heakorra eest hoolitsema. Valla piires olevad teed on tema valve all. Ta jagab maapidajate vahel teede korrashoiu kohustused ja valvab, et teed ka tõesti korras oleksid. Tuleõnnetuste ärahoidmiseks on vallal õigus teha vastavaid korraldusi ja esitada nõudeid. Talud peavad olema varustatud seaduse poolt nõutavate tuletõrjeabinõudega. Vajaduse korral annab vald neile abi, kes tuleõnnetuse läbi on kannatanud.

Peale mainitud ülesannete on vallal täita veel palju muid ülesandeid. Vald täidab ka kõik valitsuse korraldused ja ettekirjutused.

Nende laialdaste ülesannete täitmiseks vajab vald raha. Tulusid saab vald oma varadest, ettevõttest, tööstusist ja maksudest. Vald võib võtta ainult neid makse, mis seadus lubab. Seadus lubab võtta kogukonnamaksu, kinnisvaramaksu, tööstusmaksu, paadimaksu, jalgrattamaksu, suvitajamaksu, kui koht on tunnistatud suvituskohaks, laada- ja turuplatsimaksu. Kogukonnamaksu nõutakse 20- kuni 60-aastasilt kodanikelt.

Valla tegevust juhivad vallavolikogu ja vallavalitsus, eesotsas vallavanemaga. Vallavolikogu valivad valla hääleõiguslikud kodanikud viieks aastaks. Vallavolikogu liikmeid kutsutakse vallavolinikeks, neid on 10—20. Arv oleneb valla liikmeskonna suuruselt.

Vallavolikogu otsustab kõik suurema tähtsusega küsimused, nagu maksustamise alused ja piirid, määrab aastaelarve, kinnitab kinnisvara omandamise, valib revisjoni komisjoni. Vallavolinikud täidavad oma kohustusi tasuta.

Vallavalitsus koosneb vallavanemast ja tema abidest. Vallavanema abide arv oleneb valla liikmeskonna suuruselt. Vallavanema ja ta abid valib ametisse vallavolikogu viieks aastaks. Vallavanem ja ta abid valitakse nende kodanikkude hulgast, kes on vähemalt 25 aastat vanad ja on oma hariduse ning võimete poolest võimelised valla asju juhtima.

Vallavalitsus täidab vallavolikogu otsuseid ja ajab valla jooksvaid asju. Asjad otsustatakse vallavalitsuse koosolekuil või vallavanem otsustab nad üksinda.

Seaduse poolt on antud vallavanemale laialdased võimupiirid. Ta võib seaduslike korralduste mittetäitjaid kodanikke karistada kuni 30 kr. rahatrahviga.

Valla asjaajamises on vallavanemale abilisiks külavanemad, keda vallavanem ametisse määrab. Külavanema amet on valla kodanikele kohustuslik. Valla kantseleid juhivad valla sekretär, kelle ametisse kinnitab siseminister vallavanema ettepanekul.

Vallavalitsuse tegevust revideerib vallavolikogu poolt viieks aastaks valitud revisjonikomisjon.

1. Mis tähtsus on omavalitsusil? 2. Millised omavalitsusühikud on olemas? 3. Mida peavad valla liikmed täitma? 4. Milles seisneb valla tegevus? 5. Kuidas hoolitseb vald noorsoo hariduse eest? Vaeste ja tööjõuetute eest? 6. Mida teeb vald heakorral? 7. Millest hangib vald tulusid? 8. Loenda tähtsamaid vallamakse! 9. Kes juhivad valla tegevust? 10. Missuguseid küsimusi otsustab vallavolikogu? 11. Kellest koosneb vallavalitsus? 12. Milles seisneb vallavalitsuse tegevus? 13. Kui suured on vallavanema võimupiirid? 14. Kes on vallavanemale abilisiks? 15. Kes revideerib vallavalitsuse tegevust?

4. Maakond.

Meie ajal on inimeste nõuded ja tarbed väga mitmekesised. Väiksemad koondised, nagu vald, ei suuda neid kõiki rahuldada. Selleks on vaja suurema hulga inimeste ühistööd, on vaja suuremat koondist, kes suudaks seda teostada, mis vallal üle jõu käib.

Niisugune suurem ja ulatuslikum koondis ehk omavalitsusühik on maakond. Maakondi on Eestis 11: Harju, Viru, Lääne, Järva, Saare, Pärnu, Viljandi, Tartu, Võru, Valga ja Petseri maakond.

Nagu juba mainitud, on maakonna ülesanded mitmekesisemad ja laialdasema ulatusega kui vallal. Rahvahariduse alal peab maakond ülal täiendus-, kesk- ja kutsekoole ning avab rahvaülikoole. Põllumajanduse edendamiseks ja karja parandamiseks korraldab maakond põllumeestekursusi, palkab instruktoreid, kes põllupidajaile nõu annavad. Vahetalituseks töövõtja ja tööandja vahel asutab ta tööbörse. Ta lahendab peremeeste ja tööliste vahelisi arusaamatusi ja streike.

Rahva tervishoiu alal on maakond jagatud arstijaoskonniks maakonnaarstiga eesotsas. Igas jaoskonnas on oma jaoskonnaarst. Peale haigeile abiandmise vaatab jaoskonnaarst tervislikult järele ka oma jaoskonna koolilapsed ja annab neile arstlikku nõu.

Maakond avab ja peab ülal vanade varjupaiku ja lastekodusid.

Maakonna järelevalvel on klassiteed. Ta jagab valdade vahel teetegemise ja korrashoiu kohustused ja valvab, et kõiki eeskirju ja määrusi korralikult täidetak.

Ülalmainitud ülesannete täitmine nõuab suuri kulusid. Need katab maakond maksudega, mis tal on seaduse järgi õigus kodanikelt võtta. Tähtsamad maksud on: maksud tööstusettevõttele ja äridelt, trahterimaks, lõbustusmaks, ka saab maakond osa tulumaksust ja kinnisvaramaksust. Peale maksude saab maakond tulusid oma ettevõttest.

Praegukehtivate seaduste järgi juhivad maakonna tegevust maavolikogu, maavanem, maavalitsus, siis valla- ja linnavanemate täiskogu. Maavolikogu on maakonna-omavalitsuse esinduskogu, mille liikmete arvu määrab siseminister, võttes aluseks elanikkude arvu. Maavolinikud valib viieks aastaks maakonna valla- ja kolmanda astme linnade linnavanemate täiskogu. Maavolikogu ülesandeks on maavalitsuse töökorra heakskiitmine, maakonna-omavalitsuse maksude ja koormiste määramise otsustamine ja maakonna-omavalitsuse eelarvettepanekute vastuvõtmine, maakonna-omavalitsuse eelarve täitmise ja maavalitsuse tegevuse aruande heakskiitmine jne.

Maavanema määrab ametisse vabariigi president 6 aastaks. Maavanem allub otseselt siseministrile ja on maakomavalitsuse juht ning ühtlasi keskvalitsuse esindaja maakonnas. Maavanemale abiks määrab Vabariigi Valitsus abimaavanema. Maavanema ülesandeks on maakonna huvide üldine kaitsemine ja maakonna-omavalitsuse üldjuhtimine.

Maavalitsuse ülevandeks on maakonna korrastamine ja heakorra teostamine, maakonna-omavalitsuse eelarvettepanekute ja eelarve täitmise aruannete esitamine maavolikogule ning maavolikogu otsuste täitmine. Maavalitsus koosneb maavanemast ja maavolikogu poolt valitud 1 — 2 maanõunikust ning valla- ja linnavanemate esindajast.

Valla- ja linnavanemate täiskogu koosneb maakonna vallavanemaist ja kolmanda astme linnade (välja arvatud maakonnalinnad) linnavanemaist. Täiskogu ülesandeks on

maavolinikkude valimine, maksude ja koormiste asjus ettepanekute tegemine, kooli- ja teedevõrgu kavade ning tervishoiuküsimuste arutamine, kodukaunistus jne.

1. Mitu maakonda on Eestis? Milleks on nad vajalikud? 2. Mida teeb maakond rahvahariduse ja põllumajanduse edendamiseks? 3. Mis on maakonnaarsti ülesandeks? 4. Mida teeb maakond hoolekande ja maanteede korrashoiu alal? 5. Missuguseist maksudest saab maakond tulu? 6. Kes juhivad maakonna tegevust? 7. Kes valib maavolikogu? 8. Mis on maavolikogu ülesandeks? 9. Kes määrab ametisse maavanema ja mis on maavanema ülesanne? 10. Kellest koosneb maavalitsus ja milles seisneb tema tegevus? Valla- ja linnanemate täiskogu koosseis ja tegevus?

5. Linn.

Linn on iseseisev omavalitsusühik. Linnu on meil arvut 33, nimelt Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Nõmme, Viljandi, Valga, Rakvere, Võru, Haapsalu, Kuressaare, Petseri, Tapa, Paide, Türi, Mustvee, Põltsamaa, Tõrva, Mõisaküla, Jõhvi, Otepää, Kunda, Sindi, Elva, Kallaste, Antsla, Kärddla, Kilingi-Nõmme, Jõgeva, Suure-Jaani, Keila, Mustla ja Paldiski. Vabariigi pealinn on Tallinn. Linnad on — pealinn ning esimese (elan. arv üle 50 000), teise (10—50 000) ja kolmanda (alla 10 000) astme linnad. Linnapea pealinnas määrab ametisse vabariigi president kuueks aastaks. Pealinna linnapea kannab ülemlinnapea nimetust. Linnapea esimese astme linnades määrab ametisse Vabariigi Valitsus siseministri ettepanekul 6 aastaks. Teise astme linnades valib linnapea linnavolikogu 6 aastaks, kusjuures linnapea valimine kuulub siseministri kinnitamisele. Maakonnalinnade hulka kuuluvais kolmanda astme linnades valib linnavolikogu 6 aastaks linnapea. Maakonnalinna hulk mittekuuluvais kolmanda astme linnades valib linnavolikogu samaks tähtajaks linnanemana. Linnapeale ja linnanememale abiks valib linnavolikogu kuueks aastaks abilinnapea ja abilinnanemana. Linnapea ja abilinnapea, linnanemana ja abilinnanemana valimine kuulub siseministri kinnitusele. Linna tegevust juhivad linnapea ühes linnavalitsusega ja linnavolikogu. Linnavolikogu koosneb linnavolinikest, kes valitakse hääleõiguslike kodanikkude poolt 5 aastaks. Linnavolikogu liikmete arv oleneb linna suurusest. Linnavolinikud oma tegevuse eest tasu ei saa. Linnavolikogu võimkonda kuulub linnanõunikkude arvu kindlaksmääramine ja linnavalitsuse liikmeile ja linnanõunikele tasu määramine, siis linnavalitsuse maksude ja koormiste määramise otsustamine, linna-omavalitsuse eelarve ettepanekute vastuvõtmine,

linna-omavalitsuse eelarve täitmine, linnavalitsuse tegevuse aruande heakskiitmine jne.

Linnavalitsus valitakse linnavolikogu poolt 5 aastaks. Linnapea ametiaeg kestab aga 6 aastat. Linnapea võimkonda kuulub linna-omavalitsuse tegevuse üldjuhtimine ja ühtlustamine ning lähema järelevalve teostamine linna-omavalitsusasutiste ja ettevõtete üle. Linnapea koostab ka linnavolikogu koosolekute päevakorra, kutsub kokku linnavalitsuse ja linnavolikogu koosolekud ning juhatab neid. Ta on linnaomavalitsuse juht.

Linnavalitsus pealinnas koosneb ülemlinnapeast ja 3—5 linnanõunikust, nende hulgas abilinnapea; esimese astme linnades koosneb linnapeast ja 3—5 linnanõunikust. Linnavalitsus teise astme linnades koosneb linnapeast ja 2—3 linnanõunikust. Kolmanda astme linnades linnavalitsust ei ole. Asju otsustab linnapea või linnavanem üksi.

Linnavalitsuse võimkonda kuulub linna korrastamine ja heakorra teostamine, linna-omavalitsuse ettevõtete ja varade valitsemine, linna-omavalitsuse eelarve-ettepanekute ja eelarve täitmise aruannete esitamine linnavolikogule, linnavolikogus arutamisele kuuluvate küsimuste ettevalmistamine, linnavolikogu otsuste täitmine, linna-omavalitsuse heaks võetavate maksude määramine vastavalt seadusile ja linnavolikogu otsuseile jne. Linnavalitsuse tegevus jaguneb chitus-, tervishoiu- ja hoolekandeosakonnaks. Neid osakondi juhivad linnanõunikud.

Linna tegevus on väga mitmekesine ja laialdane. Linnal on tung laieneda. Ei ole mitte ükskõik, kuhu püstitatakse ehitisi. Igal linnal peab olema laienemise kohta oma kindel ehituskava. Sel kaval peavad märgitud olema tulevased tänavad, puisteed, pargid, spordiväljakud. Ehitada võib ainult selle ehituskava järgi. Liiklemine on linnas väga elav, seepärast peavad kõnni- ja sõiduteed olema korras. Kiirema liiklemise hõlbustamiseks ehitab linn tramme. Et liiklemine toimiks korralikult ja takistamata ega juhtuks õnnetusi, annab linn liiklemise kohta sundmäärusi, mida kodanikud peavad täitma. Pimedal ajal peab linn hoolitsema tänavate valgustuse eest.

Linnas elab võrdlemisi piiratud maa-alal väga palju rahvast, seetõttu võivad ka nakkushaigused kiiresti levida ja võtta suure ulatuse. Selle vältimiseks peab linn kõik võimalikud abinõud tarvitusele võtma. Kõigepealt peab linn varustama oma kodanikke puhta, nakkushaiguste idudest vaba

joogiveega. Ka reovete ärajuhtimisel on tervishoiuliselt suur tähtsus, selleks peab vastav kanalisatsioon korras olema. Linnatervishoiuarstid peavad aeg-ajalt puhtuse järelevalvet teostama. Linn ehitab haiglaid ja apteeki.

Tuleõnnetuste vältimiseks asutab linn tuletõrje-salku ja valvab, et tuletõrjemäärusi kodanikkude poolt täidetaks.

Hoolekande alal avab linn vanade- ja lastekodusid. Tööpuuduse all kannatajatele muretseb linn võimalust mööda tööd ja asutab tööbörse.

Suuremad kulud on linnal rahvahariduse alal. Ta peab ülal alg-, kesk- ja mitmesuguseid kutsekoole, avab rahvaülikoole, korraldab loenguid, kursusi, raamatukogusid ja annab toetust teatritele.

Nende laialdaste ülesannete täitmiseks vajab linn raha. Seda saab ta maksudest ja oma ettevõttest. Tähtsamad maksud, mida linn võib kodanikelt võtta, on: kinnisvara-, kogukonna-, trahteri-, lõbustus- ja jalgrattamaks. Teiseks tuluallikaks on linna omad ettevõtted. Linnal on oma mõisad, maad, turbarabad, pangad, apteegid jne. Linn ei asuta ettevõtteid suurte kasude saamiseks, vaid selleks, et oma elanikkude tarbeid odavasti rahuldada.

1. Palju on Eestis linnu? Loenda neid! 2. Kuidas jagunevad linnad? 3. Kuidas toimub linnapeade määramine pealinnas, esimese, teise ja kolmanda astme linnades? 4. Kellest koosneb linnavolikogu ja milles seisneb tema tegevus? 5. Missugused ülesanded kuuluvad linnapea võimkonda? 6. Kellest koosneb linnavalitsus pealinnas, esimese ja teise astme linnades? 7. Milles seisneb linnavalitsuse tegevus? 8. Kuidas hoolitseb linn heakorra eest? Ehitiste, liikluse, tervishoiu, hoolekande ja rahvahariduse alal? 9. Kust saab linn tulusid?

6. Kutsekojad ja rahvusvähemuste kultuuromavalitsus.

Peale valla-, maakonna- ja linnaomavalitsuste, mis korraldavad kohalikke asju teataval maa-alal, on meil olemas veel kutsealaline omavalitsus ja rahvusvähemuste kultuuromavalitsus.

Kutsealalist omavalitsust teostavad kutsekojad. Kutsekodadesse on koondunud ühel kutsealal töötavad kodanikud. Praegu on Eestis 17 kutsekoda. Põllumehed on koondunud Põllutöökotta, töölised Tööliskotta, kaupmehed ja töösturid Kaubandus-tööstuskotta, arstid Arstidekotta, insenerid Inseneridekotta jne.

Kutsekodade ülesandeks on hoolitseda oma kutseala huvide kaitse ja parema edendamise eest. Teotsedes vastavate

ministeeriumide järelevalve all, arutavad nad oma kutsealasse puutuvaid küsimusi ja valvavad oma liikmete kutsealalise tegevuse järele. Ühtlasi on nad riiklikele asutisile abiks kutsealasse puutuva seadusandluse ja valitsemise alal. Peale selle täidavad nad mitmesuguseid riiklikke ülesandeid oma kutseala korraldamise alal. Kodade liikmed valivad endi hulgast juhtivad organid, kelle otsused on vastavasse kutsealasse kuuluvaile isikuile sunduslikud. Vanim kodadest on Kaubandus-tööstuskoda, suurim liikmete arvult Põllutöökoda.

Eesti rahvusvähemuste liikmeile on Põhiseadusega võimaldatud oma rahvusliku kultuuroromavalitsuse loomine. Rahvusvähemusiks tunnistab seadus neid Eesti riikkondsusse kuuluvaid rahvusvähemusi, kelle üldarv ei ole vähem kui 3000. Praegu on kultuuroromavalitsus olemas sakslastel ja juutidel. Kultuuroromavalitsuse organeiks on kultuurnõukogu ja kultuurvalitsus, mis asutavad ja juhivad ministeeriumi järelevalvel oma emakeelseid koole ja teisi kultuurilisi asutisi. Oma koolide ja kultuurasutiste ülalpidamiseks saab kultuuroromavalitsus toetusi riigilt ja kohalikelt omavalitsusilt. Peale selle tasuvad kultuuroromavalitsuse liikmed selleks ka vastavaid makse.

1. Palju on Eestis kutsekodasid? Loenda neist mõningaid! 2. Mis on kutsekodade ülesandeks? 3. Milles avaldub nende tegevus? 4. Missugune kodadest on vanim ja missugune suurim liikmete arvult? 5. Keda tunnistab seadus rahvusvähemusiks? 6. Missuguseil rahvusvähemusil on praegu Eestis kultuuroromavalitsus? 7. Milles seisab kultuurnõukogu ja kultuurvalitsuse tegevus? 8. Kust saab kultuuroromavalitsus tulusid?

7. Majanduselu.

Tööjaotus ühiskonnas. Koos kultuuri arenguga on kasvanud ka inimeste tarbed elu alalhoiuks, edasiarendamiseks ja mitmekesistamiseks. Kui vaadelda inimeste tarbeid ajaloos algpäevilt, siis olid need üsna vähesed ja algelised. Koopaelanikule oli mugavaks korteriks looduslik kaljukoobas, rõivaiks tükike nahka ja toiduks toores liha. Kõigi nende rahuldamisega sai tolleaegne elanik suurepäraselt hakkama. Ka keskajal võis inimene täita oma veel üsna lihtsaid tarbeid oma nõu ja jõuga. Kuid inimene tänapäeva ühiskonnas nõuab palju rohkem, kui ta seda ise täita suudab. Seepärast on praeguses ühiskonnas läbi viidud tööjaotus. Inimene ei tööta enam ainult iseendale, vaid ka teistele, samuti tarvitab ta kas otseselt või kaudselt enda ülalpidamiseks kaaskodanikkude töösaadusi. Nii töötavad tuhanded inimesed õlivabrikuis, kes

tänapäeva elektriajajärgul ehk tilkagi õli ei tarvita, küll kasutavad nad aga ronge ja teisi liiklemisvahendeid, mis enamikus oma liikumiseks õli tarvitavad. Samuti ei tarvita kingsepp ja pagar kunagi kõiki oma töösaadusi ainult oma elutarvete rahuldamiseks. Nad müüvad enda valmistatud varad, et siis saadud tasu eest hankida muud vajalikku, mida on valmistanud teised. Nii lähtub tööjaotuse printsiibist iga tänapäeva elaniku elukutse. Alasid, millega inimene praegusel ajal ülalpidamist hangib, võib jaotada kolme suurde rühma: põllundus, tööstus ja kaubandus.

Põllundus. Inimesed, kes elatuvad põllutööst, tegelevad põllundusega. Nii elatub Eestis $\frac{3}{5}$ elanikke põllundusest. Meil on tänapäev arenenud väikepõllundus, kuna Vene ajal oli maa mõisnikkude käes, mistõttu oli valitsemas suurpõllundus. Eesti Asutava Kogu poolt vastuvõetud Maaseadusega võõrandati mõisad ja jagati taludena rahvale.

Meie põllumehed kasvatavad oma taludes peamiselt rukist, nisu, otra, kaera, linu ja kartuleid. Loendatud äineid kasvatatakse niipalju, et jätkub enesele ja ka väljaveoks. Põllunduse kõrval harrastab meie talunik ka karjandust. Ka karjasaadusi — võid, juustu, muna ja peekonit — jätkub väljaveoks.

Põllunduse arendamisel on tähtis osa tegelikul põllumehel. Suure hoole, töö ja vaevaga peab ta silmas pidama maa nõudeid, et neid rahuldada. Tänapäeva põhjalik põlluharimine nõuab põllumehelt suuri teadmisi. Neid ei saa ta omandada lihtsalt isa suust kuulnud õpetuste ja otseste kogemuste põhjal. Et omada vajalikke ja küllaldasid teadmisi põllupidamiseks, selleks võib põllumees oma haridust täiendada mitmesuguseil kursusel, põllundus-ajakirjade ja põllutöökoolide kaudu.

Tööstus. Et loodusvaradest ja lihtsaist põllusaadusist valmistada vajalikke varasid, selleks on olemas tööstus. Tööstuslik varade valmistus toimub meie päevil käsitöö, kodutööstuse ja vabrikutööstuse näol. Käsitöö all mõistame säärast valmistusviisi, kus valmistaja toodab saadud tellimisi piiratud arvul, olles otseses ühenduses tarvitajaga. Kodutööstus seisneb selles, et ettevõtja laseb omal arvel ja sageli omast materjalist iseseisvail kodutöölisil valmistada saadusi.

Käsitöö ja kodutööstus moodustavad väike- ja kesktööstuse, vabrikutööstus suurtööstuse. Suurtööstuses on tegev suur kapital ja rohke tööliste arv, väiketööstus töötab aga vähese kapitaliga ja vähese tööliste arvuga. Üldiselt võib

öelda, et suurtööstus on ettevõtjale kasulikum kui väiketööstus. Suurtööstusel on käepärast täiuslikum tehnika (masinad), suurel hulgal vahetalitajateta saadud tooraineid, tööjaotus õiges ulatuses, vajalikud spetsialistid ja soodsaimad turutingimused. Seetõttu on ka vabrikusaadused vähema töökulutuse juures võrreldes väiketööstusega palju odavamad ja tihti kõrgema kvaliteediga. Väiketööstuses on sageli halvad töötingimused, väiksem töötasu ja saaduste piiratud hulk, mis oleneb tarvitajast.

Eriti hästi on suurtööstus arenenud Saksa-, Inglis-, Prantsusmaal ja Ameerikas. Kuid viimasel ajal sammub ka Eesti noor vabrikutööstus pikkade sammudega järele mainitud riikide eeskujule ja seetõttu on meie vabrikute tooted julgesti kõrvaltavad välismaa saadustega. Et igati kaasa aidata Eesti kiiresti arenevale tööstusele, selleks on iga tõsise eestlase kohus osta kodumaa saadusi, et anda oma rahvale tööd ja leiba.

Kaubandus. Valmistatud varade läkitamisega tarvitajakonna kätte tegeleb kaubandus. Tarvitaja kätte jõuavad vajalikud tooted suur- ja väikemüügi kaudu. Väikemüügiäri on säärane, kust tarvitaja saab osta ükskõik kui vähe või palju ta soovib. Kauba talitamine väikemüügiäridesse ei toimu vahenditult vabrikust, vaid siin on vahetalitajaks suurmüügiärid. Suurmüügiärist saab väikemüügiäri osta tarviliku hulga vajalikku ainet, kuna enamasti seda on nii vähe, et vabrikust tellida tuleks see liiga vähetasuv. Samuti puuduvad väikemüügiäril küllaldane kapital ja soodsad laoruumid, et osta korraga vabrikust aasta tagavara.

Peale väike- ja suurmüügiäride teotsevad veel ühistegelised ärid. Siia kuuluvad tarvitajateühingud, kes asutavad kauplusi. Vajalik kapital saadakse liikmete osamaksudest. Aasta lõpul jagatakse äripuhaskasud liikmete vahel osamaksude ja ostusummade alusel. Eestis töötab enamik tarvitajateühinguid maal. Suurmüügiäriks on meil Eesti Tarvitajate Keskühing, kes kaubad tellib otse vabrikuisst.

Kaubandus jaguneb sise- ja väliskaubanduseks. Mida kodumaa ei tooda, seda tuleb hankida välismailt. Nii tekib kauplemine riikide vahel, mida juhivad riigivalitsus. Majanduslikult on äärmiselt tähtis, et sisse- ja väljavedu oleksid tasakaalus. Kui sissevedu ületab väljaveo, võib riik sattuda rahalisesse raskusisse.

Raha. Pangad. Tööjaotuse tõttu tekib inimestel vajadus varade vahetamiseks. Algelisimaks varade vahetamiseks oli

vahetuskaubandus, kus vajalikku ainet võis saada ainult mingisuguse teise aine või saaduse küllaldaselt vastuandmisel. Tänapäeva ruttavas ja kiires elutempos oleks selline viis aga liiga kohmakas ja kaugeltki mittemõeldav. Varade vahetamise mõõdupuuks on meie päevil raha.

Eestis on raha väljaandmise õigus ainult Eesti Pangal. Raha ei saa käiku lasta piiramatul arvul, vaid raha hulk ja väärtus oleneb teda katvast kullast ja muust riigi varandusest. Kui halva majandusliku tegevusega riigi varandused kahanevad, langeb ka raha väärtus, nn. kurss.

Et raha saaks vahetpidamatult rahva keskel liikuda ja ühiskonnale kasu tuua, ei tohi teda tarbetult seisma jätta. Tahes või tahtmata koguneb aga suure sissetulekuga elanikkude kätte raha, mis on ülejääk igapäevasest tarvitamisest. Samuti leidub ka kodanikke, kellele ei piisa olemasolevast kapitalist mõne suurema ja tulutoovama ettevõtte asutamiseks. Et juhtida raha hädavajalikku kohta, selleks on olemas vahetalitajatena pangad. Panka saab raha hoiule anda ja pank laenutab raha neile, kes seda vajavad. Sellele, kes raha hoiule paneb, maksab pank intressi, laenaja peab pangale protsenti maksma. Laenaja protsent on aga suurem hoiuleandja intressist. Vahekasu läheb panga asjaajamiskulude kattteks ja panga puhastuluks.

Pangad vahetavad ka Eesti raha välisraha vastu ja ümberpöörduvalt, toimetavad raha edasisaatmist, diskonteerivad vekslid jne.

Riigi rahalisi tehinguid toimetab Eesti Pank. Peale Eesti Panga teotsevad riiklike pankadena veel Pika-laenu Pank ja Eesti Maapank, mille ülesandeks on edendada pikaajaliste laenudega eesti tööstust ja põllumajandust. Erapanku on Eestis rohkesti. Erapankade kõrval toimetavad meil rahalisi tehinguid ka ühispangad, mis on oma iseloomult ühistegelised ettevõtted. Nende põhikapital koosneb liikmete osamaksudest ja nad annavad laene peamiselt oma liikmeile.

1. Miks on inimtegevuses kujunenud tööjaotus? 2. Missugusesse kolme rühma võime jaotada tööalad? 3. Missugune põllundusvorm on meil praegu kehtimas? 4. Kes kaotas Eestis suurpõllunduse? 5. Mida toodavad Eestis põllumehed? 6. Mida vajab põllumehe kutse? 7. Kus toimub tööstuslik varade valmistus? 8. Mis on käsitöö ja kodutööstus? 9. Missuguseid paremusi omab suurtööstus võrreldes väike- ja kesktööstusega? 10. Kuidas saab eestlane kaasa aidata oma kodumaa tööstuse arengule? 11. Millega tegeleb kaubandus? 12. Mis vahe on väike- ja suurmüügiaride vahel? 13. Kuidas töötavad tarvitajateühingud? 14. Mis on sise- ja väliskaubandus?

15. Mis on vahetuskaubandus? 16. Kes annab Eestis välja raha? 17. Milleks on pangad vajalikud? 18. Milles seisneb nende tegevus? 19. Kes toimetab Eesti riigi rahalisi tehinguid? 20. Missugused riiklikud pangad on veel olemas? Nende ülesanne? 21. Mis on ühispangad?

8. Töökaitse. Hoolekanne. Kindlustus.

Töökaitse. Töökaitseks nimetatakse seadust, mis välja antakse riikliku võimu poolt töötingimuste parandamiseks ja normimiseks. Eesti töökaitseadused puudutavad tööstust ja põllutööd. Nad nõuavad kõigepealt, et tööleping sõlmitaks kirjalikult. Tööandja on kohustatud töölislele andma palgaraamatu, kuhu on märgitud lepingu tingimused. Lepingut ei või kumbki pool lõpetada päevapealt, vaid alles kaks nädalat pärast ühe või teise poole ülesütlemist.

Kõigis Eesti vabrikuis kehtib 8-tunnine tööpäev. Ületunnitööd on lubatud, kuid tasu nende tundide eest on 50% kallim.

Alaealisi kuni 14. eluaastani ei tohi vabrikusse tööle võtta; naistele ja noortele kuni 18. eluaastani on keelatud öötöö ja hädaohtlikud ning kurnavad tööd.

Töölised tehaseist, kus töötavad vähemalt 5 töölist, peavad olema tööliste haigekassa liikmed. Kassasse makstakse iga liikme pealt 1—3% ta palgast, kusjuures tööandja maksub $\frac{2}{3}$, tööline aga $\frac{1}{3}$. Kassa annab arstiabi töölistele esmasabi, ambulatoorse arstimise, sünnitusabi ja haiglas ravimise näol. Abiraha saavad kassa liikmed haiguse ja sünnituse korral ning surma puhul matmiseks. Sünnitusabiraha saab aja eest 2 nädalat enne ja 4 nädalat pärast sünnitamist.

Töökaitseaduste täitmise järele valvavad tööinspektorid.

Hoolekanne. Hoolekannet ja abistamist teostavad Eestis valla- ja linnaomavalitsused. Osa hoolekandeadutisi on ka riigi ülal pidada. Hoolekande alla kuuluvad vaeslapsed, puudustkannatavad haiged, vigased, vaimuhaiged ja langetõbised. Samuti ka pimedad, kurdid, tummad ja nõrgamõistuslikud, ka inimesed, kes on kaotanud mingi õnnetuse tagajärjel elatusvõimaluse.

Hoolekandeadutisi on meil õige rohkesti. Emade nõuandlaid antakse maksuta arstiabi ja nõu puudustkannatavatele emadele. Rinnalaste- ja emadekodud hoolitsevad mahajäetud imikute eest, samuti ka puudustkannatavate laste eest, üksikult või ühes emaga. Imikud jäävad rinnalastekodusse kolmanda eluaastani. Siis antakse ta vanemaile tagasi, korralikku perekonda kasulapseks või paigutatakse lastekodusse.

Lastekodudes viibivad lapsed 16. eluaastani. Seal antakse neile täielik algkooliharidus ja õpetatakse mingi elukutse. Lastekodust lahkunud laps jääb lastekodu järelevalve alla kuni täisealiseks saamiseni. Lasteaedades leiavad ajutist hoolitsust 3- kuni 7-aastased lapsed sellal, kui vanemad tööl viibivad. Suvekolooniad, mis asuvad enamasti maal, võtavad suveks nõrga tervisega lapsi tervise parandamiseks.

Puudustkannatavad raugad ja teised töövõimetud leiavad ulualust maa- ja linnavalitsuste poolt rajatud vanadekodudes.

Riigi- ja omavalitsuse teenistusest lahkunud teenijaile makstakse pensioni või ühekordset toetusraha. Pensioni maksmise aluseks on väljateenitud aeg ja teenistuses või väljaspool seda saadud haigus. Vastavalt neile aluseile kujuneb ka pensioni suurus. Pensionisaamise õigus on ka lesknaisel mehe teenistuse ja lastel isa või ema teenistuse eest.

Hoolekandekohtuina toimivad meil nii maal kui linnas vaeslastekohtud. Nende võimkonda kuuluvad hoolekande- ja eestkostesajad. Nad korraldavad kaitset isikuile, kes ise ei suuda valitseda oma varandust, nagu vaeslapsed, hullumeelsed jne. Oma hoolealuseile määrab vaeslastekohus hooldaja või eestkostja, kes peab valitsema ausalt hoolealuse varandust. Hooldaja peab iga aasta esitama aruande oma tegevusest vaeslastekohtule. Vaeslastekohus valvab hooldaja tegevuse üle ja tagandab viimase, kui ta on korratu. Hooldaja ja eestkostja amet on sunduslik. Iga kodanik on kohustatud selle vastu võtma. Eestkostja ülesandeks on hoolitseda vaeslaste kasvatuse eest ja valitseda nende vara, kuni lapsed saavad täisealiseks ja vara üle võtavad.

Kindlustus. Et õnnetus ei hüüa tules, seepärast on kasulikum elu ning tervist ja kogutud vara õnnetuse eest hoida kui pärast kahetseda. Et iga kodaniku elu ja maine varandus oleks tarvilikult kaitstud, selleks on olemas kindlustusseltsid. Kindlustada saab elu, kinnisvara, mööblit, masinaid jne. mitmesuguste looduslike õnnetuste vastu.

Kodanik, kes tahab mingit osa oma varandusest teatud summa ulatuses kindlustada, maksab teatava osamaksu vastava kindlustusseltsile. Õnnetusjuhtumi või elukindlustuse üleelamise või surma puhul maksab kindlustusselts kindlustajale kindlustussumma välja.

Eelmainitud kindlustuste alla kuulub ka tööliste kindlustus õnnetusjuhtumite vastu. Siia alla kuuluvad tehase- ja põllutöölised. Kui töölisega on juhtunud töö juures õnnetus, mis ei olenenud töölisest enesest, vaid töötamisolukorrast,

siis tasub haigusravi kulud ja abiraha esimese 14 päeva eest pärast õnnetusjuhtumit tööandja. Õnnetusjuhtumi läbi töövõime kaotanule maksab kindlustusselts nende töövõime tagasisaamise päevani või surmani pensioni. Kui aga tööline õnnetusjuhtumi tagajärjel sureb, siis saavad pensioni ta naine ja lapsed.

Ettevõtteis töötavate tööliste kindlustussumma maksab nende peremees, kuna aga põllutööliste kindlustusega seotud kulud tasub riik.

1. Milleks on töökaitse vajalik? 2. Kuidas sõlmitakse töölepinguid?
3. Kui pikk on tööpäev Eestis? 4. Missugused kitsendused piiravad naiste ja alaealiste tööd? 5. Mis on haigekassa ja missugused on tema ülesanded? 6. Kes valvavad töökaitseaduste täitmise järele? 7. Kes teostavad Eestis hoolekannet? 8. Kes kuuluvad hoolekande alla? 9. Missugused hoolekandeaasutised on olemas laste ja vanade ning haigete eest hoolitsemiseks? 10. Kes saavad pensioni? 11. Mis on pensionisaamise aluseks? 12. Mis on vaeslastekohtute ülesandeks? 13. Mis kasu on kindlustusest? 14. Kuidas on korraldatud tööliste kindlustus õnnetusjuhtumite vastu? 15. Kes tasub põllutööliste kindlustuskulud?

9. Tähtsamaid riigivorme.

Piiramatu ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia. Tähtsamad riigivormid on: piiramatu ainuvalitsus, piiratud ainuvalitsus, esinduslik vabariik ja rahvavabariik.

Piiramatu ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia on selline riigivorm, kus kõik võim — nii seadusandlik, täidesaatev kui ka kohtuvõim — on koondatud ühe isiku kätte. Valitseja (kuningas, keiser) omandab trooni pärimise teel ja valitseb kogu eluaja. Muidugi pole mõeldav, et siin valitseja üksinda suudaks teostada kõike valitsusvõimu. Erialade jaoks kutsutakse ametisse oma äranägemise järgi vastavad isikud. Kuid ta omab täielikku võimu nimetada ametisse neid isikuid, keda ta tahab, ja vallandada, millal ta tahab. Seega on ametnikud absoluutes monarhias täiesti sõltuvad riigivalitsejast ja peavad oma tegevuses arvestama tema taht. Kodanikud on sellises riigis täiesti passiivsed ja ei võta mingil viisil osa valitsuslikust tegevusest.

Praegusel ajal ei ole Euroopas enam sellist riigivormi. Kõige kauemini püsis see Venemaal, s. o. 1905. aastani.

Piiratud ainuvalitsus ehk konstitutsiooniline monarhia. Konstitutsioonilise monarhia eesotsas seisab küll päritav valitseja, kuid tema võimu piirab rahvaesindus ehk parla-

ment. Viimane töötab välja seaduskavad ja esitab valitsejale kinnitamiseks. Valitseja kinnitamiseta ei hakka parlamendi poolt esitatud seadused kehtima. Üksinda ei saa kumbki, ei valitseja ega parlament, anda seadusi. Samuti otsustavad kuningas ja parlament ühiselt riigieelarve küsimuse.

Konstitutsioonilised monarhiad jagunevad veel dualistlikeks ja parlamentaarseiks. Esimese korra juures ei ole parlamendil riigi kõrgemate ametnikkude, ministrite, tegevuse üle, hindamisõigust. Ministrid nimetab siin ametisse ja vallandab kuningas, kelle ees nad on ka vastutavad. Parlamentaarsete korra juures nimetab ministrid küll kuningas, kuid seejuures peab ta arvestama parlamendi enamikku. Ministrid nimetatakse parlamendi enamiku hulgast ja nad püsivad senikaua ametis, kui see enamik neid toetab. Ei ole viimane rahul ministrite tegevusega, siis peavad ministrid lahkuma. Sellist ministeeriumi nimetatakse parlamentaarseks ministeeriumiks. Parlamentaarsete korra juures omavad rahvasaadikud palju suuremat mõju valitsusliku tegevuse suhtes kui dualistliku korra puhul. Enamikus Euroopa riiges on praegu kehtimas parlamentaarne kord (Inglismaal, Norras, Rootsis, Taanis, Hollandis, Belgias ja mujal). Dualistlik kord kehtis 1918. aastani Preisimaal.

Parlament võib olla kahe- või ühekojaline. Kahekojaline parlament koosneb alam- ja ülemkojast. Alamkoja valivad laiemad rahvahulgad, ülemkoda on tavaliselt rikkamate ja haritumate kihtide esindaja. Seadusprojekt läheb monarhi kinnitamisele, kui mõlemad kojad on ta vastu võtnud.

Esinduslik vabariik. Esinduslik vabariik meenutab mitmes suhtes konstitutsioonilist monarhiat, kuid on siiski selgest teravasti erinev. Esindusliku vabariigi eesotsas seisev president on mõnel määral vastav konstitutsioonilise monarhia kuningale. Kuid viimane pärib trooni ja eluajaks, kuna president valitakse teatavaks kindlaks ajaks. Kuningas seisab väljaspool seadust, s. t. teda ei saa võtta kohtulikule vastutusele kuritegude eest, president on vastutav oma maa kohtute ees. Ka on presidendi muud võimupiirid kitsamad kui kuningal. Tavaliselt puudub presidendil õigus parlamendi poolt esitatud seaduskava lõplikult tagasi lükata; ta võib nõuda ainult selle teiskordset läbivaatamist. Ministrite nimetamisel peab president arvestama parlamendi enamikku. Ministrid püsivad oma kohal ainult seni, kuni neil on parlamendi usaldus. Esinduslikud vabariigid on näiteks Prantsusmaa, Poola ja Soome.

Rahvavabariik. Rahvavabariik puhtal kujul on teostatud praegu ainult neljas Šveitsi osariigis. Rahvavabariigi mõiste seisneb selles, et valitsuslikust tegevusest võtab osa kogu rahvas vahenditult. Parlamenti ei ole. Kõik hääleõiguslikud kodanikud tulevad kokku rahvakoosolekule, kus töötatakse välja seadused ja valitakse riigiametnikud. Selline moodus on mõeldav ainult väga väikeses riigis. Suuremais riiges osutub sellise korra teostamine võimatuks. Viimaseis on valitav parlament, kusjuures rahvas võtab otseselt osa valitsuslikust tegevusest rahvahääletuse ja rahvaalgatuse teel. Nende abil teostab rahvas järelevalvet parlamendi tegevuse üle ja avaldab oma tahet. Selline kord on kehtiv Eestis, Leedus, Šveitsis, Tšehhoslovakkias ja mujal.

Ajaloolised andmed näitavad, et riiklik arenemine toimub demokraatlikus suunas. Kirjeldatud riigivormest on absolutistlik monarhia vanim ja rahvavabariik kõige noorem. Mida kõrgemale tõuseb rahva kultuuriline tase, seda vähem sallib ta üksikute valitsemist enda üle ja seda enam tahab ta ise vahenditult oma riiklikku elu juhtida.

Peale selle võib jagada riike kahte liiki: demokraatlikud ja autoritaarsed riigid. Esimestes võtavad riigi juhtimisest osa kõik täisealised kodanikud parlamendivalimise või rahvaalgatuse teel. Siin on üksikisiku ja riigi õigused tasakaalustatud. Kodanikele on kindlustatud kodanikuvabadused. Autoritaarse korra juures on esikohal riigi huvid. Riigi valitsemine on rajatud juhipõhimõttele. Parlament koosneb juhi erakonna esindajaist. Seadusandlus toimub tavaliselt valitsuse poolt antavate dekreetide kaudu. Kodanikel puudub poliitiline ühinemisvabadus. Autoritaarsed riigid on Saksamaa, Itaalia ja Nõukogude-Vene.

Enamik Euroopa riigest on üksikriigid, kuid viimaste kõrval esinevad ka ühendriigid (föderatsioonid). Ühendriigid koosnevad osariigest, kusjuures ühised korraldatakse välispoliitilised küsimused, kaubandus, post jne. Kõiki muid asju otsustab iga osariik üksikult. Föderatiivne kord on kehtiv Šveitsis, Põhja-Ameerika Ühendriiges, Kanadas, Austraalias jne.

Peale föderatsiooni on riikide ühinemismuudatustena tuntud veel unioonid. See on riigivorm, kus kahel või rohkemal riigil on ühine riigipea. Unioonid omakorda jagunevad reaalseiks ja personaalseiks uniooneks. Esimesel juhul on naaberriikides ühine riigipea nähtud ette nende põhiseaduses, teisel juhul on eri riikidel ühine riigipea juhuslikult (näit. riigi-

valitsejate perekondade suguluse tõttu). Euroopa riigest on käesoleval ajal unioonis ainult Taani ja Island.

1. Missugused on tähtsamad riigivormid? 2. Mis iseloomustab piiramatut ainuvalitsust? 3. Kuidas toimub valitsemine piiratud ainuvalitsusega riiges? 4. Missugused piiratud ainuvalitsused on olemas? Nende iseloomustus? 5. Missugused parlamendid on olemas? 6. Kuidas on korraldatud esinduslik vabariik? 7. Mis on rahvavabariik? 8. Mille poolest erinevad üksteisest demokraatlikud ja autoritaarsed riigid? Mis on föderatsioonid ja unioonid?

10. Kodaniku õigused ja kohused.

Kodanikuvabadused. Nüüdisaja riigid ei saa vaadata kodanikule kui passiivsele valitsemisobjektile, kelle tegevus ja eneseavaldus on igal sammul piiratud. Teisest küljest ei saa riik anda üksikisikule piiramatut vabadust, sest see oleks igasuguse korra eitamine. Korrata aga pole ükski riik mõeldav. Seepärast on riigi ülesandeks määrata kodanikkude õigusi nii, et nad vastaksid nii üksikisiku kui ka riigi huvidele. Riigi põhiseaduses leiduvad määrused kodanikuõiguste kohta ongi nn. põhiõigused.

Kodanikkude põhiõigusi võib jagada kolme liiki: kodanikuvabadused, riigi kohustused kodaniku vastu ja kodaniku poliitilised õigused.

Kodanikuvabaduste all mõistetakse neid üldisi norme, mis määravad, kui kaugele kodaniku eraellu võib tungida harilik seadus (riigiasutised) ja kustpeale algab isiku erategevus. Üldise normina on kehtiv, et kõik Eesti kodanikud on seaduse ees võrdsed. Ei ole seisuse, soo, usu ja rahvuse eesõigusi ega erinevusi. Põhiseadusega on Eestis kindlustatud isiku- ja kodupuutumatus, usu- ja südametunnistusvabadus. Kodanikku võib vangistada või muul viisil ta vabadust piirata ainult sellekohase kohtuotsuse põhjal (erandiks — kuriteolt tabamine). Korterisse võidakse tungida ja läbiotsimist toimetada ainult seaduses ettenähtud juhtudel. Usk on iga kodaniku eraasi — riigiusku Eestis pole. Usulistesse toimingutesse võib riik end segada juhul, kui need rikuvad avalikku korda või on kõlblusevastased. Samuti siis, kui usulistel või maailmavaatelistel motiividel tõrgutakse kodanikukohuste täitmisel (näit. keeldutakse sõjaväeteenistusest). Ka on kindlustatud meil mõtte-, sõna-, trüki-, koosoleku- ja koondumisvabadus, mida võidakse piirata jällegi ainult riigi ja kõlbluse huvides. Kodanikuvabaduste hulka kuuluvad veel liikumis- ja elukutsevaliku-vabadus ning õigus eraomandile.

Rahvusvähemused omavad Eestis mitmesuguseid õigusi oma rahvuslike huvid kaitseks. Nad võivad asutada oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides vastavaid asutisi, omavahelises asjaajamises tarvitada oma keelt. Sakslastel, venelastel ja rootslastel on koguni õigus pöörduda riiklike keskamatite poole oma emakeeles.

Kodaniku kohused. Põhiseadusega on määratud ka kodaniku kohused. Iga kodaniku ülimald kohuseks on olla ustav Eesti riigile ja ta põhiseaduslikule korrale. Ka tuleb kodanikul kanda riigi hüvanguks mitmesuguseid koormisi. Töö on iga töövõimelise kodaniku au ning kohus.

Riigi kohustused kodaniku vastu. Et riiklik organism hästi võiks töötada, on vajalik, et kodanikud elaksid normaalingimuses. Nende normaalingimuste loomine on riigi ülesanne. Põhiseaduse järgi on riik kohustatud korraldama riigi majanduselu nii, et igale kodanikule oleks kindlustatud inimväärne ülalpidamine. Riik peab hoolitsema kodanikkude töö, tervise ja hariduse eest, samuti abistama kodanikke töövõimetuse ja vanaduse korral. Üheks tähtsamaks riigi ülesandeks on veel õigusliku kaitse korraldamine.

Kodaniku poliitilised õigused on normid, mis määravad kindlaks kodaniku riigi juhtimisest osavõtu piirid. Meie Põhiseaduse järgi on nähtud ette üldine valimis- ja rahvahääletusõigus.

Seadusandluses peab Riigikogu arvestama neid Põhiseaduses tähendatud kodanikkude põhiõigusi ja vastavalt neile andma välja seadusi. Kodanikkude vabadusi ja õigusi võib kitsendada Põhiseaduse järgi ainult kaitseseisukorra ajal vastava seaduse põhjal.

1. Missugused on kodanikkude põhiõigused? 2. Missugused kodaniku vabadused on Eestis kindlustatud Põhiseadusega? 3. Milline on rahvusvähemuste õiguslik seisund Eestis? 4. Missugused on kodanikkude kohused riigi vastu? 5. Missugused kohustused on riigil oma kodanikkude vastu? 6. Mida mõistetakse kodaniku poliitiliste õiguste all?

11. Riigikogu.

Riigikogu koosseis. Riigikogu on kahekojaline rahvaesindus. Ta koosneb Riigivolikogust ja Riiginõukogust. Riigivolikogu koosneb 80 liikmest, kes valitakse rahva poolt viieks aastaks. Riigivolikogu liikmeks võib olla iga hääleõiguslik kodanik, kes on vähemalt 25 a. vana.

Riiginõukogu koosneb 40 liikmest ja nende ametiaeg on samuti viis aastat. Riiginõukogu liikmeks võib olla hääle-

õiguslik kodanik, kes on saanud 40 a. vanaks. Riiginõuko'ku kuuluvad liikmed: 1) oma ameti poolest (sõjavägede ülemjuhataja, kahe suurema Eestis oleva kiriku pead, kõrgemate õppeasutiste juhid ja Eesti Panga president); 2) valitud esindajatena omavalitsus-, kultuuriliste, kutsealaliste jne. asutiste poolt; 3) vabariigi presidendi nimetamisel 10 liiget. Riiginõukogu liikmete valimisel või nimetamisel on juhtnööriks, et vastav kodanik oleks lugupeetud, tubli ja riikliku mõtteviisiga isik ning omaks teadmisi ja elukogemusi, mis kasulikud Riiginõukogu tegevuses.

Valimisõigusest. Riigivolikogu valitakse üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletusel isikuvalimise teel enamusvalimise põhimõttel. Valimistest võtavad osa kõik hääleõiguslikud kodanikud. Hääleõiguslik on iga 22 a. vana kodanik, kui ta vähemalt kolm aastat on olnud Eesti riikkondsuses. Hääleõiguslikeks ei loeta: 1) nõdrameelseks tunnistatuid, 2) eestkoste all olevaid pimedaid, kurtummi ja pillajaid, 3) mõned liigid hoolekande all ülalpeetavaid ja sundhooldamisele võetud isikuid, 4) süütegijaid teatava aja jooksul pärast karistuse kandmist.

Ühesugune valimisõigus on nii naistel kui ka meestel. Igal valijal on üks hääl ja ühesugune tähtsus, see tähendab, et valimised on ühetaolised. Valimised on otsesed, s. t. valitakse otse neid kaaskodanikke, keda tahetakse näha Riigivolikogus. Otseste valimiste vastandiks on kaudsed, kus kodanik annab oma hääle valijamehele ja alles need valivad saadiku. Hääletamine toimub salajaselt, nii et üks ei saa teada, kellele teine oma hääle annab. Sellega võimaldatakse vaba, sisetunde järgi hääletamine ja ei ole karta välist survet ega mõjustusi. Näiteks, muidu võiks tööandja sundida töölisi hääletama teatava kandidaadi poolt, ähvardades vastasel korral töölt vallandamisega.

Riigivolikogu valimine. Huvitavamaid ja tähtsamaid nähtusi riigi elus on Riigivolikogu valimised. Riigivolikogu valimiseks on kogu vabariigi maa-ala jagatud 80 iseseisvaks valimisringkonnaks, kusjuures iga valimisringkond valib ühe Riigivolikogu liikme. Hääletamiseks jagab Valimiste Peakomitee valimisringkonnad väiksemateks valimisjaoskondadeks. Teatavasse valimisjaoskonda kuuluvad kõik hääleõiguslikud kodanikud, kes ei asu üle 5 km eemal sama valimisjaoskonna valimisruumist. Valimisi toimetavad Valimiste Peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Viimaseks Riigivolikogu liikme kandidaadi esitamise tähtpäevaks

on 28 päeva enne valimiste esimest päeva. Kandidaadi esitamise kiri tuleb kirjalikult esitada Valimiste Peakomiteele, kusjuures esitamiskiri peab olema alla kirjutatud vähemalt 150 sama valimisringkonna hääleõigusliku kodaniku poolt. Iga kandidaat võib kandideerida ainult ühes valimisringkonnas.

Et vältida kergemeelset kandidaatide esitamist ja takistada kodanikkonna killustamist liiga väikesiks rühmitisiks, peavad esitamiskirjale allakirjutajad tasuma Valimiste Peakomiteele kautsjoniks 250 kr. Kui kandidaat on valitud või valimistel saanud vähemalt ühe neljandiku valimisringkonnas kehtivaist häälist, siis makstakse kautsjon tagasi. Vastasel korral läheb see riigi kasuks.

Linnad ja vallad peavad hääleõiguslike kodanikkude kindlakstegemiseks iga hääletamisjaoskonna jaoks alalisi hääleõiguslike kodanikkude nimekirju. Neid parandatakse kaks korda aastas, mil kustutatakse surnud või valimisringkonnast lahkunud. Uued jaoskonda asunud ja 22-aastaseks saanud kodanikud kantakse nimekirja sisse. Valimisest saavad osa võtta ainult nimekirjas olijad ja ainult selles valimisjaoskonnas, kus ta on võetud hääleõiguslike kodanikkude nimekirja.

Valimised kestavad kaks päeva. Hiljemalt kolm päeva enne valimisi saadetakse valijale koju kätte valimisedel ja nimeline tunnistus. Valimisedel sisaldab kõik vastavas valimisringkonnas ülesseatud Riigivolikogu liikmete kandidaatide nimed, kuna aga nimeline tunnistus tõendab kodaniku valimisõigust. Hääletamiseks tuleb minna vastavasse valimisjaoskonda, kus hääletajale antakse nimelise tunnistuse ettenäitamisel ümbrik. Sellesse ümbriku tuleb panna valimisedelist väljalõigatud hääletamisedel soovitud kandidaadi nimega. Isiku kindlakstegemiseks võidakse kodanikult hääletamisel nõuda ka isikutunnistust. Mingisuguseid märkmeid hääletusedelile teha ei ole lubatud.

Kui hääletamine on lõpetatud, loeb jaoskonnakomisjon sedelid ära ja saadab andmed ringkonnakomiteele, kes teeb kokkuvõtte ja saadab selle Valimiste Peakomiteele. Viimane teeb üldise kokkuvõtte ja määrab valimiste tulemused lõplikult kindlaks. Valituks tunnistatakse see kandidaat, kes on saanud suhteliselt valimisringkonnas kõige rohkem hääli. Võrdse häältearvu puhul otsustab Valimiste Peakomitee küsimuse liisuga. Kui valimisringkonnas oli üles seatud ainult

üks kandidaat, siis valimist selles ringkonnas ei tule ja Valimiste Peakomitee tunnistab selle kandidaadi valituks.

Riigikogu astub kaks korda aastas kokku — igal jaanuari- ja oktoobrikuu teisel teisipäeval. Neid istungeid nimetatakse korralisteks istungjärgudeks. Riigikogu teostab temale kuuluvat võimu Riigikogu üldkoosolekul. Riigikogu üldkoosoleku kutsub kokku üldkoosoleku juhatus kas omal algatusel või vabariigi presidendi nõudmisel. Riigivolikogu juhatus peab Riigivolikogu kokku kutsuma erakorraliselt vabariigi presidendi või $\frac{1}{4}$ Riigivolikogu liikmete nõudmisel. Samuti võib Riiginõukogu kokku astuda erakorraliselt. Riigivolikogu koosolekud on avalikud ja iga kodanik võib neid pealt kuulata. Erakordseil juhtudel võib Riigivolikogu kuulutada istungi kinniseks. Riigivolikogu kui ka Riiginõukogu tegevust juhib vastav juhatus. Riigikogu üldkoosoleku juhatus koosneb Riigivolikogu ja Riiginõukogu juhatusest.

Et kindlustada Riigikogu edukat ja rahulikku tööd, on Riigikogu liikmeile antud mitmesuguseid soodustusi. Riigikogu liige võib Riigikogus otsustada ja hääletada täiesti vabalt, südametunnistuse järgi, olles sidumata oma valijate suhtes lubaduste ja kohustustega. Samuti on lubatud iga-sugused poliitilised mõtteavaldused Riigikogus. Riigikogu liige on samuti puutumatu, s. t. teda võib vangistada ainult süüteolt tabamise korral, millest 48 t. jooksul peab teatama Riigikogu juhatusele. Riigikogu liikmed on oma volituste kestel vabastatud sõjaväeteenistusest. Nad saavad tasu istungjärgude eest ja nad võivad sõita tasuta riigi raud- ja veeteil. Tasu suuruse määrab eelmine Riigikogu järgmise jaoks.

Põhiseaduse järgi on Riigikogu ülesandeks seaduste andmine, riigi tulude ja kulude eelarve, sõja kuulutamine, rahu tegemine ja kontroll valitsuse tegevuse üle. Viimane toimub kolmel viisil: küsimuste esitamine valitsusele, arupärimised valitsusele ja ankeetkomisjon.

1. Kirjelda Riigikogu koosseisu! Kes võivad olla Riigivolikogu ja Riiginõukogu liikmeiks? 2. Kes kuuluvad Riiginõukokku? 3. Kes on hääleõiguslikud kodanikud? 4. Keda ei loeta hääleõiguslikeks? 5. Kuidas valitakse Riigivolikogu? 6. Mitu valimisringkonda Eestis on? 7. Kes toimetavad valimisi? 8. Kuidas toimub kandidaatide esitamine? 9. Milleks nõutakse kandidaadi esitajailt kautsjonit? 10. Kuidas peetakse hääleõiguslike kodanikkude nimekirju? 11. Kuidas toimub hääletamine? 12. Kes määrab kindlaks valimiste tulemused? 13. Millal algavad Riigikogu korralised istungid? 14. Kuidas toimub Riigikogu üldkoosoleku, Riigivolikogu ja Riiginõukogu erakorraline kokkukutsumine? 15. Missugused õigused ja soodustused on Riigikogu liikmeil?

12. Seadusandlus.

Riigikogu vastutusrikkamaks ülesandeks on seadusandlus. Selle juures on tähtsad kolm momenti: seadusandluse algatuse õigus, seaduse teksti kindlaksmääramine ja seaduse väljakuulutamine. Tavaliselt annab seadusi Riigikogu, erandjuhtumel rahvas rahvahääletuse teel. President võib Riigikogu üldkoosoleku juhataste nõusolekul esitada küsimuse rahvale otsustamiseks rahvahääletuse korras. Rahvahääletamisel ei saa otsustamisele tulla maksudesse, riigikaitse, välislepinguisse ega riigi rahalistesse kohustustesse puutuvad küsimused. Rahva otsus on riigiorganeile siduv ja viivitamatult tuleb selle täideviimisele asuda.

Seaduse algatamise õigus on Vabariigi Valitsusel presidendi teadmisel ja vähemalt ühel viiendikul Riigivolikogu seaduslikust koosseisust.

Algatatud seaduseelnõud kuuluvad vastuvõtmisele esmajoonel Riigivolikogus. Riigivolikogu poolt vastuvõetud seaduseelnõu kohta peab Riiginõukogu otsuse tegema hiljemalt 30 päeva jooksul, arvates eelnõu saamisest. Kui mõlemad koad on seaduse vastu võtnud, esitatakse see presidendile väljakuulutamiseks. Kui aga Riiginõukogu seadust vastu ei võta, tuleb ta Riigivolikogus uuesti kaalumisele. Seadus esitatakse väljakuulutamiseks juhul, kui seaduse poolt hääletab $\frac{3}{5}$ Riigivolikogu seaduslikust koosseisust. Seaduseelnõude läbivaatamiseks moodustavad mõlemad koad komisjoni. Komisjonide arvu ja ülesanded määrab Riigikogu üldkoosolek.

Seaduseelnõu arutatakse tavaliselt kolmel lugemisel. Esimesel lugemisel peetakse üldisi läbirääkimisi, kas esitatud seadus on üldse vajalik ja seaduse tekst küllalt täielik. Kui seadus on esimesel lugemisel hääletusega vastu võetud, asutakse teisele lugemisele. Siin arutatakse seaduseelnõu läbi üksikute paragraafide kaupa. Kolmandal lugemisel kontrollitakse seaduseelnõu veel kord üksikasjaliselt, kuid uusi parandusi enam teha ei saa. Sellest üldisest reeglist tehakse ka erandeid. Vahel võib ära jääda kolmas ja isegi teine lugemine (näit. riigi eelarve). Ükski seadus ei hakka kehtima ilma presidendi väljakuulutamise otsuseta. Kui president oma vetoõigust ei kasuta, siis kuulutab ta seaduse välja vastava ministri allkirjaga „Riigi Teatajas“. Kui seaduses eneses ei ole ette nähtud tähtaega, hakkab ta kehtima kümnendal päeval pärast „Riigi Teatajas“ avaldamist.

1. Millised kolm momenti on tähtsad seadusandluses? 2. Missuguseid küsimusi ei saa panna rahvahääletusele? 3. Kellel on seaduse algatuse õigus Eestis? 4. Kuidas toimub seaduseelnõu arutamine ja vastuvõtmine Riigivolikogus ja Riiginõukogus? 5. Kes teeb seaduse väljakuulutamise otsuse? 6. Mis on presidendi vetoõigus? 7. Kus avaldatakse seadused? 8. Millal hakkavad seadused kehtima?

13. Vabariigi president. Vabariigi Valitsus ja valitsemine.

Vabariigi president, tema valimine, õigused ja ülesanded.

Eesti Vabariigi eesotsas seisab riigipea, keda nimetatakse presidendiks. Vabariigi president valitakse ametisse kuueks aastaks. Presidendiks võib valida hääleõiguslikku kodanikku, kes on vähemalt 45 aastat vana. Kandidaate vabariigi presidendi kohale seavad salajasel hääletamisel: 1) ühe kandidaadi Riigivolikogu; 2) ühe kandidaadi Riiginõukogu; 3) ühe kandidaadi omavalitsuste esinduskogude poolt valitud esindajate kogu, kes koosneb 80 maa- ja 40 linnaomavalitsuste esindajast. Ülesseatud kandidaatidest valib rahvas vabariigi presidendi üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel. Valituks loetakse kandidaat, kes on saanud kõige rohkem hääli. Kui kandidaadid on saanud ühepalju hääli, loetakse valituks kõige vanem kandidaat. Kui on üles seatud ainult üks kandidaat kõigi kolme kandidaati ülesseadva asutise poolt, siis loetakse see kandidaat vabariigi presidendiks valituks ja rahvahääletus jääb ära. Mitme kandidaadi esitamisel peab aga hääletamine toimuma hiljemalt kahekümne päeva jooksul, arvates kandidaatide ülesseadmisest. Vabariigi presidendi valimiseks on moodustatud iseseisvad valimisringkonnad. Üheks valimisringkonnaks on maakond ühes seal asuvate linnadega. Tallinn ja Tartu moodustavad omaette valimisringkonnad. Häälte andmiseks jaguneb iga valimisringkond jaoskondadeks. Vabariigi presidendi valimisest võib osa võtta iga hääleõiguslik kodanik. Valimiskäik on samasugune nagu Riigivolikogu valimise puhul. Valimisi juhivad Peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Õigus hääletada on kodanikul jällegi selles hääletamisjaoskonnas, kus ta on võetud hääleõiguslike kodanikkude nimekirja. Kolm päeva enne valimisi saadetakse hääleõiguslikule kodanikule koju kätte nimeline tunnistus ja valimisedel, mis sisaldab presidendikandidaatide nimed. Valimisedelist tuleb välja lõigata hääletamisedel selle kandidaadi nimega, keda valija soovib näha

vabariigi presidendi kohal, ja panna valimisjaoskonnas saadud valimisümbrikusse. Hääletamisedelile ei tohi teha mingisuguseid märkusi, muidu kaotab ta maksvuse.

Rahvaesindajana teostab vabariigi president riigi kõrgeimat valitsusvõimu. Ta hoolitseb riigi välise puutumatus ja sisemise julgeoleku ning riigi ja rahva üldise heaolu ja õigusliku korra säilitamise eest. Presidendi tähtsamaks tegevusalaks on valitsemine, kuid ta saab ühtlasi mõju avaldada seadusandlusele ja kohtumõistmisele.

Valitsemise alal on president kõrgemaks juhiks. Ta kutsub ametisse ja vabastab ametist Vabariigi Valitsuse või selle üksiku liikme. Vabariigi Valitsuse või tema üksiku liikme võib president vabastada ametist kas omal algatusel, peaministri ettepanekul või juhtumil, kui Riigikogu on neile avaldanud umbusaldust. President võib pärida aru Vabariigi Valitsuselt või üksikult ministrilt nende tegevuse üle ning anda neile juhtnõore. Vabariigi presidendi juures on õiguskantsler, kelle nimetab ametisse ja vabastab ametist president. Õiguskantsleri ülesandeks on valvamine riigi- ja muude avalikõiguslike asutiste tegevuse seaduspärasuse järele. Oma tegevusest annab ta aru presidendile. Õiguskantsleril on samasugused õigused nagu ministritel. Riiklikes huves on presidendil õigus lõpetada Riigikogu korralist istungjärku, samuti saata Riigikogu jäädavalt laiali enne selle kestustähtaega ja määrata uued valimised.

President on ühtlasi riigi sise- ja välispoliitika juht ja Eesti Vabariigi esindaja. Ta määrab esindajaid välisriikidesse ja võtab vastu välisriikide esindajaid; nimetab ametisse ja vabastab ametist kõrgemaid riigiametnikke; sõlmib lepinguid välisriikidega ja esitab need kinnitamiseks Riigikogule. Presidendil on õigus Riigikogu kinnitamisel kuulutada sõda ja teha raha. Rahu ajal on president sõjavägede kõrgem juht ja nimetab sõja ajal sõjavägede ülemjuhataja.

Presidendi osavõtt seadusandlusest avaldub õiguses esitada Riigivolikogule seaduseelnõusid, tarvitada vetot, anda välja dekreete, seadlusi ja määrusi. Valitsemisasutiste poolt väljatöötatud seaduseelnõud lähevad Vabariigi Valitsuse kaudu presidendile, kes esitab antud kava oma nimel Riigikogule. Seega on presidendil võimalus kontrollida iga riigiametnikkude poolt väljatöötatud seaduseelnõu ja kõrvaldada neist oma soovidele mittevastavad. Rahvahääletusel vastuvõetud seadused kuulutab president viivitamata välja. Riigikogu poolt vastuvõetud seadused lähevad presidendi kätte välja-

kuulutamiseks. Kuid viimaste suhtes on presidendil vetoõigus, s. o. ta võib riiklikel kaalutlusil keelduda seadust välja kuulutamast. Veto võib olla kahesugune — absoluutne ja suspensiivne. Presidendil on seaduste suhtes suspensiivse vetoõigus, s. t. ta võib Riigikogu poolt väljakuulutamiseks esitatud seaduse tagasi lükata ja Riigikogu laiali saata. Kui aga uue Riigikogu mõlemad koad võtavad selle seaduse oma koosseisu $\frac{3}{5}$ häälteenamusega muutmatult vastu, kuulutab vabariigi president seaduse välja.

Eriti suurt mõju seadusandlusele omab president dekreedide andmise õigusega. Dekreet on seadusjõuline määrus ehk ajutine seadus. Riigikogu istungjärkude vaheajal ja riikliku vajaduse korral, mis ei kannata viivitamist, on Põhiseaduse järgi lubatud presidendil lahendada teatavat küsimust mitte Riigikogu kaudu seadusandlikus korras, vaid lihtsustatud korras, dekreedide abil. Dekreet on seadusena kehtiv seni, kuni teda muudab kas president või Riigikogu. Dekreedina kehtima pandud seadused saadetakse istungjärku alguseks Riigikogule, kes võib vastu võtta nende muutmise või kehtivusetuks tunnistamise seadusi. Dekreet ei või muuta Riigikogu valimise ja kujundamise, presidendi valimise ja teisi tähtsamaid seadusi, samuti ka Põhiseadust.

Väiksem on presidendi mõju kohtumõistmisele, sest kohtuvõim kuulub sõltumatuile kohtuile. Oma mõju saab president siin avaldada peamiselt kohtunikude ja prokuratuuri koosseisu moodustamisel, sest president nimetab ametisse kõik kohtunikud ja prokuratuuri esindajad Riigikohtu poolt esitatud kandidaatide hulgast. Peale selle kuulub presidendile süütegijaile armuandmise õigus, s. t. ta võib kohtu poolt määratud karistust vähendada või sellest täiesti vabastada.

Oma tegevuse suhtes on president vastutamatu, kuna valitsusliku tegevuse suhtes Riigikogu ees on vastutav Vabariigi Valitsus või üksik minister. Kõik presidendi otsused peavad kandma peale tema enda allkirja veel peaministri või asjaomase ministri allkirja. Sellega võtavad viimased poliitilise vastutuse tehtud otsuste suhtes Riigikogu ees endile ja võimalikud arvustused Riigikogus võivad olla sihitud mitte presidendile, vaid kaasallkirjutaja vastu. Vabariigi presidenti ei saa tema ametisoleku kestel kohtulikule vastutusele võtta muidu, kui Riigikogu üldkoosoleku otsusel süütegude eest kõrgeima riigivõimu vastu ja riigiäraandmise eest.

Vabariigi Valitsus ja valitsemine. Eesti Vabariigi valitsemist juhib president koos Vabariigi Valitsusega. Vabariigi

Valitsus koosneb peaministri ja üheksast ministrist. Need üheksa ministrit on haridus-, sotsiaal-, sõja-, kohtu-, majandus-, põllutöö-, sise-, teede- ja välisminister. Vabariigi Valitsuse terves koosseisus või üksiku ministri kutsub ametisse ja vabastab sellest president. Peaministri ametist vabastamisega lahkub ametist kogu Vabariigi Valitsus. Kuigi president on vaba valitsuse koosseisu määramisel, peab ta arvestama ka Riigikogu. Valitsusel peab olema Riigikogu ja presidendi usaldus. Kui Riigivolikogu avaldab valitsusele või ta üksikule liikmele umbusaldust, peab valitsus või umbusalduse osaliseks saanud minister lahkuma juhul, kui Riiginõukogu ühineb umbusalduse avaldusega ja president ei pea tarvilikuks määrata Riigikogu uue koosseisu valimist ja kujundamist. Riigikogu kodukorraga on määratud umbusalduse avaldamise kord valitsusele. Usaldusküsimuse võib üles tõsta $\frac{1}{4}$ Riigivolikogu liikmeist ja selle poolt peab hääletama Riigivolikogu enamik. Umbusalduse osaliseks saanud valitsus võib jääda ametisse, kui president tunnistab valitsuse tegevuse õigeks, saadab Riigikogu laiali ja määrab uued valimised. President võib ka omal algatusel valitsuse ametist vabastada.

Kuigi Põhiseaduse järgi president teostab kõrgeimat valitsemisvõimu, ei saa ta ometi teotseda üksinda, vaid kõik ta otsused vajavad peaministri või asjaomase ministri kaasallkirja, kes on tehtud otsuste suhtes vastutavad Riigikogu ees. Kui presidendi otsus pole seaduspärane, peavad ministrid keelduma allakirjutamisest. Samuti võivad nad keelduda oma allkirja andmisest, kui nad leiavad, et presidendi otsus pole otsustarbekohane. Presidendi otsus, millel pole ministri kaasallkirja, ei ole kellelegi kohustuslik. Nii juhib vabariigi valitsemist president koos valitsusega. Vabariigi Valitsuse tähtsamaks tegevuseks on nende küsimuste kaalumine ja arutamine, mida president tahab otsustada ja mis vajavad ministri kaasallkirja. Valitsuse koosolekuid juhatab tavaliselt peaminister, kuid seda võib teha ka president. Peaministri ülesandeks on peale valitsuse koosolekute juhutamise veel valitsuse tegevuse ühtlustamine, selle tegevusest aruandmine presidendile, Vabariigi Valitsuse esindamine Riigikogus. Presidendi, peaministri ja Vabariigi Valitsuse asjaajamine toimub riigikantselei kaudu, mille eesotsas on riigisekretär, kes nimetatakse ametisse ja vabastatakse ametist presidendi poolt.

Ministeriume juhivad asjaomased ministrid. Ministeriumid jagunevad omakorda talitusiks ja osakonniks. Näiteks on Haridusministeriumil järgmised osakonnad: Üldosakond,

Teaduse ja Kunsti Osakond, Kooli Osakond ja Kutseoskuse Osakond. Ministeeriumid kui riigi keskasutised juhivad valitsemist üle kogu riigi asuvate asutiste ja ametnikkude kaudu. Nendeks on linna- ja vallaomavalitsused ja kohapealsed selleks nimetatud ametnikud. Seega on Eestis valitsemisvõimu teostamine koha peal osalt tsentralistlik, osalt detsentralistlik. 1933. a. Põhiseadusega areneb see tsentralisatsiooni suunas.

Omavalitsusasutised on kohalikkude kodanikkude poolt valitud. Kohapealsed riigiametnikud nimetatakse aga kõrgemate ametnikkude poolt. Nii alluvad riigiametnikud astmeliselt üksteisele. Alamaid ametnikke määravad kohale ja valdavad kõrgemad ametnikud, viimaseid aga president.

1. Keda võib valida vabariigi presidendiks? 2. Kes seavad üles vabariigi presidendikandidaate? 3. Kuidas toimuvad vabariigi presidendivalimised? 4. Milles seisneb vabariigi presidenditegevus? 5. Millised on tema võimupiirid? 6. Mis on õiguskantsleri ülesandeks? 7. Milles avaldub vabariigi presidenditegevus? 8. Missugune vetoõigus on vabariigi presidendil? 9. Mis on dekreedide andmise õigus? 10. Milliseid seadusi ei saa vabariigi president dekreediga muuta? 11. Millised õigused on vabariigi presidendil kohtu alal? 12. Missugune on Vabariigi Valitsuse koosseis? 13. Kes kutsuvad kokku ja vabastavad ametist Vabariigi Valitsuse? 14. Kelle usaldus peab olema valitsusel? 15. Missugune on umbusalduse avaldamise kord valitsusele? 16. Kuidas juhib vabariigi valitsemist president koos valitsusega? 17. Milles seisneb valitsuse ja peaministri tegevus? 18. Missugune asutus toimetab presidendit, peaministri ja valitsuse asjaajamist? 19. Kuidas toimub ministeeriumide tegevus? 20. Kuidas määratakse riigiametnikke?

14. Rahvaharidus.

Hariduse ülesandeist. Kodanikkude hariduslikust tasapinnast sõltuvad riigi areng ja üldine kultuuriline tase. Demokraatlikus riigis, kus kogu rahvas võtab osa riigi juhtimisest valimiste ja hääletamiste teel, nõutakse riiklikku mõtlemisvõimet ja oskust igalt kodanikult. Ainult haritud kodanik on võimeline teadlikult ja täie vastutustundega otsustama riiklikes küsimustes. Demokraatlik kord on mõeldav ainult siis, kui kõik kodanikud on tarviliku haridusega. Vastasel korral oleks liiga palju pinda igasugusele kihutuskõnelejaile, kes kasutaksid ebateadlikke rahvahulki oma huvides.

Ka on nüüdisaja vaimne kultuur, teadus ja kunst seevõrra kõrgel arenemisastmel, et nende saavutisi võib teadlikult nautida ainult haritud kodanik.

Samuti nõuab majanduslik ja tehniline areng kodanikelt teatavat eelharidust. Haritud tööline on võimeline käsitsemata keerulisi masinaid, mis käib õppimatule töölisele üle jõu. Esimene on ühtlasi hoolsam ja leidlikum ning tema poolt valmistatud tooted tulevad mitte üksnes kvaliteedilt paremad, vaid lõpptulemusena ka odavamad. Majanduselu intensiivistumisega on riigid üha enam huvitatud oma tööstus- ja põllusaaduste avaramast turustamise võimalusest, mis aga oleneb nende kvaliteedist. Viimane omakorda sõltub tööliste ja üldse rahva hariduslikust tasemest.

Neil põhjusil pööravad kultuurriigid ikka suuremat tähelepanu rahvahariduse süvendamisele. Iga riik teeb seda omal viisil ja vastavalt oma jõududele. Tähtsam hariduse levitaja on alg- ehk rahvakool. Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva alguses on peaaegu kõigis kultuurriigis kehtima pandud sunduslik ning maksuta algkool. Selle kestus on üksikuis riigis erinev (Šveitsis 9 aastat, Saksamaal 8 aastat + täienduskool kuni 18. eluaastani).

Meie koolikorraldus. Meie koolikorraldus on teostatud nn. ühtluskooli põhimõttel, kus üksikuiks astmeiks on algkool, reaalkool, progümnaasium ja gümnaasium. Nende koolide õppekavad on koostatud nii, et iga järgnev aste on eelneva jätkuks.

Algkool on 6-a., sunduslik ja maksuta. Koolikohustuslikud on lapsed 8. eluaastast kuni kursuse lõpuni või selle mittelõpetamise korral 14. eluaastani. Kui majanduslikud põhjused takistavad koolis käimist, siis peab kohalik kogukond (linn, vald) hoolitsema selle eest.

5-klassine progümnaasium moodustab ühtluskooli teise järgu. See on emakeelne ja maksuline (emakeel arvatakse vanemate rahvuse järgi). Algkooli nelja klassi lõpetajad pääsevad progümnaasiumi esimesse klassi, kuna 6-kl. algkooli lõpetajad võivad astuda reaalkooli esimesse klassi.

Gümnaasium moodustab ühtluskooli kolmanda astme. Õppeaeg gümnaasiumis kestab 3 aastat. Nagu keskkool, nii on gümnaasiumgi emakeelne ja maksuline. Gümnaasiumi esimesse klassi võetakse vastu keskkooli lõpetajaid valiku põhjal. Valiku tingimused määrab Haridusministeerium.

Kõrgemaiks õppeasutisiks on Tartu Ülikool ja Tallinna Tehnikaülikool. Neisse astujad peavad olema gümnaasiumi lõpetanud või vastava eksami sooritanud ja vähemalt 17 a. vanad.

Tartu Ülikoolil on 8 teaduskonda: usu-, õigus-, arsti-, filosoofia-, matemaatika-loodus-, loomaarsti-, põllumajandus- ja majandusteaduskond. Tallinna Tehnikaülikoolil on kaks teaduskonda: ehitus- ja mehaanikateaduskond ning keemia- ja mäeteaduskond. Teaduskonnad jagunevad osakonniks. Nii on näit. Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonnas põllumajandus- ja metsandusosakond, arstiteaduskonnas — arsti- ja rohuteadusosakond. Iga teaduskonna eesotsas seisab dekaan, ülikooli eesotsas — rektor. Dekaanid ja rektor valitakse professorite hulgast, kusjuures viimase kinnitab ametisse president. Oma sisemises korralduses on ülikoolil seaduses ettenähtud piires autonoomia.

Peale loendatud üldhariduslike koolide on meil rida kunsti- ja kutsekooli. Esimesist oleks nimetada Tallinna Konservatoorium, Tartu Kõrgem Muusikakool ja „Palase“ Kunstikool.

Kutsekoolide ülesandeks on ettevalmistamine teataval eria- ja kutsealal. Et viimasel ajal spetsialiseerumine areneb üha hoogsamalt ja sellega koos kasvab nõudmine oma erialal hästi ettevalmistatud tööjõudude järele, siis on riik hakanud energiliselt teotsema kutsekoolidevõrgu kujundamisel. On asutatud tööstuslike kooli (erialad: puu-, klaasi-, õblemis- ja kudumistööd jne.) 2- kuni 3-aastase kursusega, merikooli, põllutöökoole jne. Kutsekoole peavad ülal osalt riik ja osalt omavalitsusasutised.

Koolidest üksi on vähe rahva haridusliku taseme tõstmiseks. Enamik rahvast siirdub otse peale* algkooli lõpetamist ellu ning unustab kergesti kooliski omandatud teadmised. Seepärast on edasiõppimis- ja enesearendamisvõimalused väljaspool kooli hädavajalikud. Võimalust selleks pakuvad rahvaülikoolid, raamatukogud, kursused, loengud, lugemiringid jne. Rahvaülikoolide ülesandeks on esijoones kuulaja üldhariduse täiendamine, kuid seekõrval ka kutsehariduse edendamine. Rahvaülikooli on meil suuremais linnades ja maal. Siin kestab õppetegevus talve läbi ja on korraldatud kindla kava järgi. Peale üldhariduslike ainete käsitlemise maa-rahvaülikoolides põllunduslike ja majanduslike küsimusi. Linna-rahvaülikoolil pole kindlat kava ja kuulajal on võimalus võtta osa neist loenguist, mis teda huvitavad. Rahvaülikoolide loenguil arvestatakse seda, et kuulajad omavad teadmisi algkooli kursuse ulatuses.

Kogu haridustöö toimub Haridusministeeriumi korraldusel, tema poolt määratud õppekavade järgi ja tema

ametnikkude — koolide inspektorite — järelevalve all. Haridusministeerium kinnitab ametisse kõik riigi poolt ülalpeetavate õppeasutiste õpetajad. Gümnaasiumide ja keskkoolide juhatajad kinnitab ametisse president.

1. Milles seisneb hariduse tähtsus ja ülesanne? 2. Missugune on meie koolikorraldus? 3. Missugused koolitüübid on meil olemas? Kirjelda neid lähemalt! 4. Missugused kõrgemad õppeasutised asuvad Eestis? 5. Millised teaduskonnad on Tartu Ülikoolil? 6. Millised teaduskonnad on Tallinna Tehnikaülikoolil? 7. Missugused kunsti ja kutsekoolid on meil olemas? 8. Kuidas toimub hariduse edendamine väljaspool kooli? 9. Mida taotlevad rahvaülikoolid? 10. Kes juhib haridustööd Eestis?

15. Kutsevalikust.

Iga noore peapüüdeks on kasvada ja saada oma vanemate ja õpetajate vääriliseks, et edukalt jätkata alatu töö ja viia see sihikindlalt lõpule. Iga inimene elabki selleks, et olla kasulik nii enesele kui ka ühiskonnale. Et seda kõrget ülesannet täita, selleks peab inimesel olema teatav kutse või töö, mida ta huvi ja innuga teeb, mille arendamiseks ta oma elutöö pühendab.

Juba noorena — algkooli lõpetades — seisab noor suure küsimuse ees: mis nüüd edasi? Kas minna õppima kutsekooli, täienduskooli, või hakata mingit ametit õppima? Tuleb tõsiselt hakata mõtlema kutsevalikule. Kel on andekust ja õppimine kerge, see läheb keskkooli, kes aga sobib enam praktilisele tööle, sel oleks kasulikum siirduda kas kutse- või täienduskooli või hakata ametit õppima.

Kutsevalikul tuleb silmas pidada kolme asjaolu: kas valitav kutse huvitab, kas ta on ka küllalt majanduslikult tasuv, kas teatud kutse valikuks on valijal ka küllaldasid võimeid ja andekust. Siin tuleb võimete all mõista ka füüsilisi võimeid ja tervislikku olukorda. Ei sobiks mõnele nõrga kehaehitusega ja kidurate kopsudega noorukile hakata kantselei-ametnikuks, kus ta oma eluaja peab veetma küürus kantseleilaua taga, luues nii soodsa pinna kardetavaile kopsuhaigusile. Samuti ei saa mõni loodusearmastaja õppida aednikuks, kui ta on värvipime, s. o. ei eralda rohelist punasest.

Kutsesobivuse kindlaksmääramiseks on kasulik elluastuvail nooril pöörduda kutsevaliku nõuande büroo poole. Eestis teotsevad kutsevaliku nõuande alal kaks asutist, üks Tallinnas, teine Tartus.

Ent iga kutse, mis juba valitud, nõuab hoolikat suhtumist endasse. Hoole ja armastusega tuleb teha oma tööd,

sest iga töö on aus, ükski kutse pole halvem kui teine. Töö kiidab tegijat — lausub tark vanasõnagi.

1. Milles seisneb kutsevaliku tähtsus? 2. Missuguseid asjaolusid tuleb arvestada kutsevalikul? 3. Kuhu peaksid noored pöörduma kutsesobivuse kindlaksmääramiseks? 4. Kuidas tuleb suhtuda oma kutsetöösse?

16. Noorsoo-organisatsioonid.

Paljudel nooril puudub peale algkooli lõpetamist võimalus endaarendamiseks nii vaimselt kui ka füüsiliselt. Et aga rõhuv protsent meie rahvast jääb ainult algkooli haridusega, siis on vajalik, et leiduksid mingisugused üritused, mis võimaldaksid nooril koguda tarvilikke teadmisi. Sääraseiks noorte edasiharimise eest hoolitsevaiks asutisiks on mitmesugused noorsoo-organisatsioonid. Oma oskuste arendamiseks ja laiendamiseks korraldatakse neis organisatsioones noorile õpinguid, referaatkoosolekuid ja mitmesuguseid tööülesandeid. Samuti pole unustatud arenevate noorte füüsilist külge ja mõistlikke meelelahutusi — korraldatakse pidusid, harrastatakse laule, sporti ja mängu. Kõigi nende huvitavate ja noortekohaste meelelahutuste kõrval õpetatakse aga ka igale organisatsiooni liikmele austama ja armastama oma kodumaad ning olema tema kaitseks alati valmis. Noorsoo-organisatsioonide õilsamaks sihiks ongi kasvatada kodumaale ustavaid ja töökaid kodanikke.

Tähtsamad noorsoo-organisatsioonid on: Noorte Kotkaste ja Kodutütarde malevad, Ülemaaline Maanoorte Ühendus ja Ülemaaline Eesti Noorsoo Ühendus. Peale nende teotsevad edukalt noorsoo-organisatsioonena veel Eesti Skautide Malev ja Eesti Gaidide Malev.

1. Milles seisneb noorsoo-organisatsioonide tähtsus ja ülesanne?
2. Millised on tähtsamad eesti noorsoo-organisatsioonid?

17. Rahva tervishoid.

Iga elusa organismi normaalse ja küllaldase arengu eelduseks on tervis. Ka riik moodustab suure organismi, mille üksikuiks rakukesiks on riigi kodanikud. Et riiklik elu saaks korralikult ja edukalt areneda, selleks ongi tähtis iga üksiku rakukese tervislik seisund.

Rahva tervise eest hoolitsemiseks katsub riik esijoones luua kodanikele tervislikke elutingimusi, et hoida rahvast tervena ja tugevana. Haigustunud kodanikele on aga võimal-

datud igal ajal käepärane arstiabi, näit. kõigis linnades on asutatud haiglaid, arste ja apteeke leidub üle maa. Edukalt võideldakse ka levivate nakkushaigustega, avaldades vastavaid artikleid ajalehis ja süstides tasuta seerumeid.

Et muuta elu igati tervishoidlikumaks, selleks on omavalitsused riigi ülesandel ehitanud linnades veevärgid, mis varustavad elanikke puhta veega, samuti tapamajad, mis lasevad ainult tervet liha müügile. Kontrollitakse ka kõiki müügilolevaid toiduaineid, samuti peavad elukorterid vastama elamisnõudeile, antakse juhiseid ja nõuandeid hädaohutuks liiklemiseks tänavail ja masinate käsitlemisel. Alkoholist ja temast tekkivaist õnnetusist püüab kodanikke eemal hoida karskusliikumine, mida nii ideeliselt kui aineeliselt toetab riik.

1. Kuidas hoolitsevad riik ja omavalitsused kodanikkude tervise eest?
2. Missugused asutised teotsevad linnades tervishoiu huves?
3. Mida taotleb karskusliikumine?

18. Sport.

Tulemusrikkamaid vahendeid tervishoidlikus kasvatusmeetodis on sport. Sport on kindlate reeglite järgi toimuv keha igakülgne arendamine ja kasvatamine.

Eriti tänapäeval, mil elu üha enam koondub linnadesse, võõrutades inimese temale omasest looduslikust miljööst, muutub tarve spordi järele aina hädavajalikumaks. Et enamik linnaelanikke tegeleb ühe teatava elukutsega, mis tihti toimub umbseis kantselei- ja vabrikuruumes, siis saab keha ainult ühekülgsest areneda. Et organism ühesuguselt ja normaalselt areneks, selleks on vajalik peale tööd sportida. Spordialasid on mitmesuguseid, nii et igaüks oma individuaalseid omadusi arvestades end küllaldaselt arendada saaks. Tavalisemaid spordivõimalusi annavad võimlemine, ujumine, suusatamine, uisutamine, kergejõustik (jooksud, hüpped, heited) ja mitmesugused sportlikud mängud.

Sportimist tuleb alustada juba õige varakult, hiljemalt algkoolis, sest juba imikueas on ette nähtud mitmesugused harjutused.

Spordi peatähtsus seisneb muidugi füüsilises kasvatuses, kuid selle kõrval arendab sport ka distsipliini, ühtekuuluvustunnet ja ühiskondlikku meelsust. Sport seisab meie kultuur-elus tähtsal kohal ja tema edendamiseks leiame riigi eel-arves alati toetussummasid.

Nagu eelöeldust selgub, on sport linnaelanikele hädavajalik, sest neil puudub igakülgne arenemisvõimalus vabas looduses. Siiski tuleb teravalt silmas pidada, et rahvasport ei areneks rekordspordiks. Paljas rekordite tagaajamine võib kehale tuua enam kahju kui kasu.

1. Milleks on vajalik sport? 2. Mida arendab sport? 3. Miks on rekordspordist kahjulik?

19. Politsei ja riigikaitse.

Politsei. Riigi seesmise julgeoleku ja korra järele valvab politsei. Vastavalt oma eriülesandele on politsei kolmesugune: välispolitsei, kriminaalpolitsei ja poliitiline politsei.

Välispolitsei ülesandeks on valvata seaduste ja sundmääruste täitmise järele. Kui ta märkab, et neid rikutakse või nende vastu eksitakse, teeb ta korralduse selle lõpetamiseks. Välispolitsei peab korda avalikkudes kohtades (tänavail, turgudel, laatadel jne.), üldiste õnnetuste puhul (tuli- kahjud, veeuputused jne.), abistab kodanikke, kui nende julgeolekut ähvardab mingi oht (kallaletung jne.). Peale selle aitab politsei riigi- ja omavalitsusametnikke nende kohuste täitmisel. Ta võtab kinni kurjategijaid, vaimuhaigeid, vahistab avalikku kohta ilmunud joobnud isikuid, püüab väejooksikuid jne. Kuriteo korral on politsei kohustatud kohe alustama juurdlust ja saatma kogutud materjalid edasi kriminaalpolitseile, jaoskonnakohtunikule või kohtu-uurijale.

Seadusega on kindlaks määratud, kui kaugele tohib politsei tungida kodaniku tegevusvalda, samuti, kuidas kodanikud peavad täitma politsei korraldusi. Kui kodaniku arvates politsei ei toimi seaduspäraselt, on tal õigus pöörduda kaebusega politseiametniku ülemuse või prokurööri poole. Välispolitseinikud peavad kandma oma ametikohuste täitmisel vormirõivaid, et kodanikud neid tunneksid.

Kriminaalpolitsei ülesandeks on üldiste kuritegude (nagu tapmise, röövimise, varguse jne.) vastu võitlemine. Kuriteo jälitamist alustab kriminaalpolitsei kas omal algatusel või kodanikkude teadaandmisel. Tarviduse korral võib kriminaalpolitsei kutsuda endale abiks välispolitseid või sõjaväge.

Kriminaalpolitsei ei kannu vormirõivastist, et jääda tundmatuks kurjategijaile.

Poliitilise politsei ülesandeks on võidelda riigi vastu sihitud poliitiliste kuritegude (riigiäraandmise, salakuulamise jne.) vastu. Ta korraldus vastab kriminaalpolitsei omale.

Politsei allub Siseministeriumile ja teda juhib Politseitalitus. Kogu vabariigi pindala on jagatud seitsmeks prefektuuriks (näit. Tartu-Valga prefektuur, Tallinna-Harju prefektuur), millede eesotsas seisab prefekt. Viimasele alluvad abiprefektid, politseikomissarid, abikomissarid, konstaablid, allkonstaablid, vanemad kordnikud ja kordnikud. Poliitiline politsei allub otseselt Politseitalitusele. Politsei ülalpidamise kulud kannab riik.

Riigikaitse. Nagu tähendatud, politsei ülesandeks on riigi seesmise julgeoleku kindlustamine. Väliste vaenlaste vastu kaitsevad riiki sõjavägi ja Kaitseliit.

Sõjavägi. Põhiseaduse järgi on kõik Eesti kodanikud kohustatud riigikaitsest seaduses ettenähtud korras ja alustel osa võtma. See kohustus on kehtiv mõlemast soost kodanikkude kohta, kuid seni puuduvad seadused, mis lähemalt määraksid naiskodanikkude riigikaitsest osavõtu korda.

Kõigi Eesti meeskodanikkude kohta on kehtiv sõjaväeteenistuskohustus 17. kuni 55. eluaastani, seega 38 aastat. Sõjavägi jaguneb nelja järku: alaline sõjavägi, käsutusvägi, reservvägi ja maakaitsevägi. Alalise sõjaväe moodustavad sundeaega teenivad noormehed, vabatahtlikud ja tegevas väes teenivad ohvitserid. Kõik 20 aastat vanaks saanud meeskodanikud on kohustatud ilmuma sõjaväeteenistusse. See kohustus on kehtiv eranditult kõigi kohta, mingisuguseid eesõigusi ei ole. Vabastada võib sõjaväeteenistusest ainult tervislikel põhjusil. Kõik sõjaväkke kutsutud vaadatakse läbi arstliku komisjoni poolt. Raskemate tervislike vigadega kodanikud vabastatakse täielikult sõjaväeteenistusest, kuna kergemate vigadega kodanikud määratakse maakaitseväkke. Teenistus alalises sõjaväes kestab üldiselt 12 kuud, mõnedes eriväeosis aga 18 kuud. Sõja ajal kestab teenistus niikaua, kui riigikaitse huvid nõuavad. Peale sunnija teenimist arvatakse kodanikud käsutusväkke. Alalises sõjaväes ja käsutusväes viibimine kestab üldse 5 aastat. Peale seda arvatakse nad reservväkke kuuluvaiks — kuni 45. eluaastani. Reservväkke kuuluvaiks loetakse ka noormehed 18. eluaastast kuni sundeaega teenima astumiseni. 45.—55. eluaastani kuuluvad kodanikud maakaitseväkke. Viimasesse kuuluvad ka need väiksemate tervislike rikutega kodanikud, kes olid vabastatud alalises sõjaväes teenimisest. Sõjaministril ja Vabariigi Valitsusel on õigus aeg-ajalt kutsuda käsutus-, reserv- ja maakaitseväelasi kordamisõppusile.

Sõjaväelased jagunevad ohvitseriks ja sõdureiks. Ohvitseride ettevalmistus toimub sõjakoolis, kus õppeaeg kestab 3 a. 2 kuud. Riigikaitse ja relvastatud jõudude kõrgemaks juhiks on vabariigi president.

Rahu ajal juhib relvastatud jõude otseselt sõjavägede juhataja. Mobilisatsiooni kuulutamise ja sõja alguse korral läheb vägede juhtimine sõjavägede ülemjuhataja kätte, kelle nimetab president. Mobilisatsiooniga kutsutakse teenistusse käsutus-, reserv- ja maakaitseväelased, alul nooremad, pärast vanemad.

Et riigikaitse ülesanne on väga vastutusrikas, siis on teostatud seal vali distsipliin. Korralduste mittetäitjaid ja tõrkujaid tabab valjem karistus kui kodanlikus teenistuses. Karistusi määravad ülemus ja sõjakohtud.

Kaitseliit. 1924. aastal 1. detsembril toimunud enamlaste vägivaldse riigipöörde katse rõhutas teravaimalt tugevama riigikaitse vajadust. Alatisest sõjaväest ei piisa riikliku julgeoleku kindlustamiseks. Seepärast asutati Kaitseliit, relvastatud vabatahtlik riigikaitseorganisatsioon, mis tugineb seltskonna omakorraldusele, olles vajaduse korral alatisele väele abiks. Peale kaitse välise vaenlase vastu on Kaitseliidu ülesandeks põhiseadusliku korra kaitsemine, seaduslike võimude abistamine nende ülesannete täitmisel, sõjaväelise kasvatusarendamine oma liikmeskonnas ja rahvusliku tunde süvendamine kodanikkonnas. Kaitseliit jaguneb malevaiks, viimased omakorda väiksemaiks ühikuiks. Liidu eesotsas on Kaitseliidu ülem, kelle nimetab ametisse president. Osalt saab Kaitseliit toetust riigilt, osalt hangib ta seda seltskonna omaabi kaudu. Kaitseliidu korraldus on selline, et vastava häire korral koguneb ta aegaviimatult ja võib asuda tegevusse.

Kaitseliidu juures töötab vabatahtliku naisorganisatsioonina Naiskodukaitse. Selle eesmärgiks on abistada Kaitseliitu tema ülesannete täitmisel, eriti sissetulekute hankimisel ja toitlus- ning sanitaarala korraldamisel. Samuti hoolitseb ta oma liikmete ja noorsoo vaimse ning kehalise kasvatusarendamise eest. Naiskodukaitse jaguneb ringkonniks, vastavalt Kaitseliidu malevaile, ringkonnad jaoskonniks.

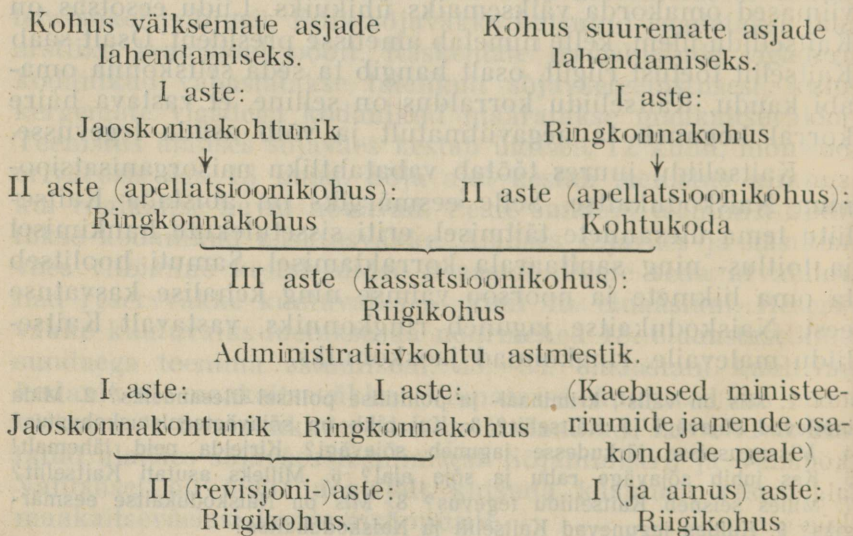
1. Mis on välis-, kriminaal- ja poliitilise politsei ülesandeiks? 2. Mida taotlevad sõjavägi ja Kaitseliit? 3. Kui pikk on sõjaväeteenistuskohustus? 4. Missuguseisse järkudesse jaguneb sõjavägi? Kirjelda neid lähemalt! 5. Kes juhib sõjaväge rahu ja sõja ajal? 6. Milleks asutati Kaitseliit? 7. Milles seisneb Kaitseliidu tegevus? 8. Mis on Naiskodukaitse eesmärgiks? 9. Kuidas jagunevad Kaitseliit ja Naiskodukaitse?

20. Kohus ja tema korraldus.

Üldiselt. Õigusliku korra kindlustamiseks ja kodanikkude ning ka ametiasutiste omavoli kõrvaldamiseks on loodud vastavad asutised — erapooletud kohtud. Kohtu ülesandeks on seega õigusemõistmine.

Vastavalt arutatavaile küsimusile jagunevad kohtud: a) tsiviil-, b) kriminaal- ja c) administratiivkohtuiks. Sisu järgi jagunevad kõik kohtuasjad väiksema ja suurema tähtsusega asjaks. Esimeste arutamisel tarvitatakse lihtsamat korda, suurema tähtsusega asjade puhul keerulisemat korda. Sellele vastavalt on korraldatud kohtuasutised: väiksemad süüteod alluvad jaoskonnakohtule, suuremad ringkonnakohtule. Et saada kõigiti õiglast ja läbikaalutud kohtuotsust, on asjaosalisile antud võimalus kaevata alama astme kohtu otsuse peale mõnede erandite kolmeastmelised, administratiivkohtud aga osalt ühe-, osalt kaheastmelised. Tsiviil- ja kriminaalasjus esimene ja teine aste arutavad asja sisuliselt, kolmas ainult vormiliselt, s. o. kontrollib, kas alamad kohtud on teotse- nud seaduspäraselt. Teist astet nimetatakse apellatsioonikohtuks ja edasikaebust sinna apellatsioonkaebuseks; viimast astet nimetatakse kassatsioonikohtuks ja edasikaebus sinna kannab kassatsioonkaebuse nimetust.

Kohtuastmestikku kriminaal- ja tsiviilasjus võime kujutada järgmiselt:

Jaoskonnakohtunikud mõistavad kohut üksinda. Nad on laiali üle kogu riigi. Teiste kohtute istungeist võtavad osa vähemalt 3 kohtunikku. Ringkonnakohtuid on neli: Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Viljandis. Riigikohus asub Tallinnas.

Tsiviilasjad. Tsiviilasjad on kodanikkude endivahelised isiklikud või varanduslikud tüliasjad, eksimused, arusaamatused jne. Jaoskonnakohtule alluvad väiksemad nõudeasjad, kus nõudehind või vaidluse äll oleva vallasvara väärtus ei ole üle 1000 krooni. Suuremad asjad alluvad ringkonnakohtule. Tsiviilasjus peab asjaosaline ise algatama küsimuse ja pöörduma jaoskonnakohtuniku või ringkonnakohtu poole, vastavalt tüliküsimuse all oleva asja suurusele. Jaoskonnakohtuniku võib esitada kas suulise või kirjaliku avaldise, ringkonnakohtusse ainult kirjaliku. Esitatud palves seletab nõudja oma nõudmise ning annab ühtlasi üles tõendid oma nõudmise õigustamiseks ja tunnistajad, tasudes ühtlasi kohtulõivu ja tempelmaksu. Kohtu poolt määratud istungile kutatakse kohale nõudja, kostja (see, kelle vastu on nõue esitatud) ja tunnistajad. Nende seletuste põhjal teeb kohus otsuse. Nii nõudja kui ka kostja võivad kuu aja jooksul kaevata edasi apellatsioonikohtusse. Kui pooled (s. t. nõudja ja kostja) ei jää rahule ka apellatsioonikohtu otsusega, võivad nad kahe kuu jooksul esineda kassatsioonkaebusega, s. o. pöörduda Riigikohtu poole. Viimane ei aruta asja enam sisuliselt, vaid vormiliselt. Ta jätab kassatsioonkaebuse tagajärjeta, kui leiab kaevatud otsuse seaduspärase olevat, vastasel korral saadab aga asja tagasi uueks arutamiseks, kusjuures kohtu koosseis on uus. Kui kostja tõrgub ka pärast kohtuotsuse tegemist nõudjale tasumast, siis annab kohus nõudjale nn. täitelehe, mis antakse edasi kohtupristavile. See on ametnik, kelle ülesandeks on kohtu poolt väljamõistetud summasid sisse nõuda. Kui võlgnik täitelehe ettenäitamisel veelgi tõrgub määratud summat tasumast, siis kirjutab pristav varanduse üles ja müüb enampakkumisel ära. Saadud rahast tasutakse kohtu poolt nõudjale väljamõistetud summa ja pristavi kulud.

Kriminaalasjad. Kriminaalasjad on eksimused üldise julgeoleku kaitseks antud seaduste vastu (tapmine, röövimine, vargus, laim, kehavigastuste tekitamine jne.). Kriminaalseadused korraldavad seega vahekordi riigi ja kodaniku vahel. Korrarikkumise puhul astub riik siin omal algatusel vahele ning teeb sellele lõpu. Tsiviilasjus, milles küsimuses on isikute eravahekorrad, ei sega riik end

asjasse enne, kui kahjusaaja kodanik seda palub. Väiksemate süütegude arutamine allub jaoskonnakohtunikule, kuna kõik raskemad kriminaalasjad kuuluvad ringkonnakohtu võimkonda. Jaoskonnakohtu võimkonda kuuluvaist süütegudest teatatakse politseile, kes siis ka toimetab juurdlust ja saadab materjalid jaoskonnakohtunikule. Viimane kutsub kohtusse kahjusaaja, kaebaluse ja tunnistajad ning teeb saadud andmete põhjal otsuse. Kui tehtud otsuse ei rahulda asjaosalisi, võivad nad kahe nädala jooksul kaevata ringkonnakohtusse. Ka siin tehtud otsuse peale võidakse jällegi kahe nädala jooksul kaevata edasi Riigikohtusse. Riigikohus toimetab siin nagu tsiviilasjade puhul kirjeldatud.

Ringkonnakohtu võimkonda kuuluva süüteo puhul teatatakse sellest politseile, kohtu-uurijale või prokurörile. Politsei peab asuma viibimata asja uurimisele, ta peab takistama süütegija põgenemist ning süüteo jälgede kaotamist. Kogutud materjalid saadab politsei kohtu-uurijale, kes valmistab asja kohtule ette (kogub tõendid, kuulab üle tunnistajad) ning esitab omakorda materjalid prokurörile. Viimane koostab süüdistusakti ja esitab selle ringkonnakohtule. Kohtuistungile kutsutakse kahjusaaja, kaebaluse ja tunnistajad. Prokurööri ülesandeks on süüdistajana esinemine kohtus. Ringkonnakohtu otsuse peale võidakse kaevata kahe nädala jooksul Kohtukojale ja sealt omakorda Riigikohtule.

Karistus määratakse süüteo raskuse ja seaduste järgi: kas surmanuhtlus, sunnitöö, vangistus, arest või rahatrahv. Kuni 12. eluaastani lapsi ei karistata. 12—17-aastased kurjategijad antakse nende vanemate või hooldajate järelevalve alla või paigutatakse vastavasse parandusmajadesse. 17—20-aastastele kui mittetäisealistele kergendatakse karistust.

Administratiivasjad. Administratiivkohtule alluvad ametiasutiste ja ametnikkude eksimused haldusseaduste vastu. Igal kodanikul on õigus esineda kaebusega administratiivkohtule, kui mingi ametiasutis või ametnik toimib seadusvastaselt, andes määrusi või tehes otsuseid, mis pole kokkukõlas seadusega ja tema huve riivavad. Kaebusi võib esitada kohtusse kuu aja jooksul, arvates päevast, mil kaebaja ebaõiglasest määrusest või otsusest teada sai. Kohus võib tühistada määruse, mille vastu esitati kaebus. Kui asjaosalised pole rahul jaoskonnakohtuniku või ringkonnakohtu otsusega, on neil õigus kuu aja jooksul pöörduda Riigikohtu poole. Riigikohtu

otsused on lõplikud. Ministeeriumide ja nende osakondade vastu võib kaebust tõsta ainult Riigikohtus.

Et kohtunikuamet nõuab suurt asjatundmist ja on väga vastutusrikas, nõutakse kohtunikelt kõrgemat haridust ja ettevalmistust kohtus. Kohtunikud ei tohi pidada mingit palgalist kõrvalametit. Neid ei saa ametist tagandada ega ümberpaigutada ilma vastava kohtuotsuseta. Kõik kohtunikud nimetab ametisse president, kuid oma tegevuses on nad täiesti sõltumatud.

1. Mis on kohtute ülesandeks? 2. Kuidas jagunevad kohtud neis arutatavate küsimuste järgi? 3. Kuidas jagunevad kohtuasjad oma sisulise tähtsuse järgi? 4. Missugusele kohtule alluvad väiksema tähtsusega, missugusele suurema tähtsusega asjad? 5. Mis on apellatsioon- ja kassatsioonkaebused? 6. Missugune on meie kohtukorraldus kohtuastmestikult? 7. Mida nimetatakse tsiviilasjaks? 8. Kuidas toimub nende arutamine kohtus? 9. Mis on kohtupristavi ülesanne? 10. Mida mõistetakse kriminaal- asjade all? 11. Kes valvab kriminaalseaduste täitmise üle? 12. Kuidas toimub süüteo juurdlus ja selle arutamine kohtus? 13. Missugused asjad alluvad administratiivkohtule? 14. Mida nõutakse kohtunikelt? 15. Kes nimetab kohtunikke ametisse?

21. Riigi eelarve.

Eelarve. Nagu iga otstarbekalt korraldatud eraettevõtte vajab eeltulevaks ajaks majapidamiskava, nii vajab seda ka riik. Arvudes väljendatud riigi majapidamiskava nimetatakse riigi eelarveks. On siiski erinevus eraettevõtte ja riigimajapidamise vahel. Eraettevõtte teotseb eraisikute huvides ja ta eesmärgiks on saavutada võimalikult suuri tulusid, millele vastavalt seatakse kulud. Riik seevastu teotseb üldsuse huvides. Siin pole tähtis kasu, vaid enne koostatakse vajalikkude kulude eelarve ja seejärel otsitakse tuluallikaid.

Eelarve koostatakse üheks aastaks ja sisaldab kavatsatud riigi kulusid ja tulusid üheks aastaks. Meie eelarveaasta kestab 1. aprillist kuni järgmise kalendriaasta 31. märtsini. Iga ministeerium esitab majandusministrile hiljemalt 1. oktoobriks enne vastava tegevusaasta algust oma tulude ja kulude eelarve. Majandusministeerium valmistab neil andmeil riigi tulude ja kulude eelarve kava. Vabariigi Valitsus vaatab selle läbi ja esitab selle presidendi teadmisel Riigikogule hiljemalt seitsekümmend päeva enne eelarve-aasta algust. Kava läbivaatamiseks moodustab Riigikogu eelarvekomisjoni, kes esitab eelarve Riigivolikogu koosolekule. Peale eelarve vastuvõtmist Riigivolikogus teeb oma otsuse selle kohta Riiginõukogu. Riigikogus arutatakse eelarvet ainult

ühel lugemisel. Riigikogu poolt vastuvõetud eelarve esitatakse vabariigi presidendile väljakuulutamiseks. Eelarve suhtes presidendil vetoõigust ei ole.

Väljaspool eelarvet ei tohi riigil olla mingeid kulusid. Kui siiski peaks tekkima uute kulude tegemise vajadus, peab esinema Riigikogule vastava sooviavaldusega või lisaelarvega. Riigi laenude tegemine toimub Riigikogu otsusel, valitsuse ettepanekul.

Riigikontroll. Et eelarves ettenähtud summad tõepoolest seaduspäraselt kasutatud leiaksid, selle järele valvab riigikontroll. Viimase ülesandeks on kõigi asutiste, ametikohtade, ettevõtete ja majapidamiste järelevalve nende käes olevate riigivaradega ümberkäimise, eelarvete täitmise ja nende asjaajamise otstarbekohasuse suhtes. Riigikontrollile alluvad peale riigiasutiste ka omavalitsusasutised ja ettevõtted, kui need saavad toetust riigilt või kui see on seaduses ette nähtud.

Riigikontrolli juhhib riigikontrolör, kelle nimetab ametisse president Riigikogu üldkoosoleku poolt esitatud kandidaatide hulgast. Riigikontroll on oma tegevuses seaduse alusel iseseisev. Riigikontrolör esitab aruanded oma tegevuse kohta presidendile, Riigivolikogule ja Riiginõukogule.

1. Milles erineb riigieelarve eraettevõtete majapidamiskavast? 2. Kuidas toimub riigieelarve koostamine ja vastuvõtmine? 3. Mis on riigikontrolli ülesandeks? 4. Kellele annab riigikontroll aru oma tegevusest?

22. Riigi tulud ja kulud.

Kulud. Meie aja riigil on ulatuslikud ja ühtlasi rahva mitmekesiste huvide seisukohalt tähtsad ülesanded. Ta hoolitseb julgeoleku (sõjavägi, politsei), rahvahariduse (koolid), õigusemõistmise (kohtud), liiklemise (teed, raudtee) ja side (post, telegraaf) eest. Ühtlasi peab ta hoolitsema veel paljude rahva ja riigi teenistuses olevate asutiste eest. Kõigi mainitud ülesannete täitmine nõuab riigilt suuri kulusid, mida ta katab oma tuludest.

Tulud. Riik saab tulusid peamiselt maksudest, monopolidest ja oma ettevõttest.

Riigimaksude all mõistame summasid, mida kodanikud peavad maksma riigi kulude katteks. Maksud jaotatakse kolme liiki: otsesed maksud, kaudsed maksud ja lõivud. Otseseid makse võetakse maksjailt kas ühe või teise tuluallika või varanduse pealt (tulumaks, kinnisvaramaks, ärija tööstusmaks). Kaudne maks on avalik maks, mida võe-

takse mitmesuguste ainete pealt. Seda maksu ei võeta otse tarvitajalt, vaid ettevõtjailt (töösturilt või kaupmehelt), kes müüdava kauba hinda tõstes veeretavad maksu tarvitajale. Tarvitab kodanik erilist riigi abi, siis maksab ta riigile erimaksu, mida nimetatakse lõivuks (kohtulõiv ja tempellõiv).

Tähtsamad kaudsed maksud on toll ja aktsiis. Tollimaksu võetakse sisse- ja väljaveetavalt kaupadelt, aktsiisimaksu aga ettevõtjailt (tubaka, paberosside, tikkude, pärimi, piirituse, õlle, veinide jne. eest).

Otseseist maksudest on tähtsamaid ja õiglasemaid tulumaks, mida maksab kodanik kogu oma sissetulekult aastas. See maks on progressiivne, s. t. mida suurem tulu, seda suurem protsentuaalselt ka maks. Näit. esimese 1000 krooni pealt võetakse 5%, järgmise 1000 krooni pealt 6%, tuludelt üle 30 000 krooni aga kuni 36%. Seejuures jäetakse maksustamisest vabaks elatusmiinimum ja veel mõned teised kulud (näit. maksukohuslaste töövõimetute perekonnaliikmete ülalpidamine). Määratud tulumaksu suuruse vastu võib iga maksija esineda vastulausega tulumaksu-komitee ees 1. augustini¹. Tulumaks alla 5 krooni jäetakse sisse nõudmata.

Riik saab sissetulekut ka monopolidest. Eesti riik tunneb ainult piiritusmonopoli. Ettevõtjad müüvad valmistatud piirituse valitsusele, kes Majandusministeeriumi kaudu müüb selle edasi rahvale isiklikuks tarvitamiseks, tehniliseks otstarbeks ja ka väljaveoks.

Eesti vabariik saab tulusid peale kõige selle veel oma ettevõttest. Riigil on järgmised ettevõtted: vabrikud, põlevkivikaevandused, mõisad, metsad, post, telegraaf, telefon ja riigipank. Kui riik on mõned tegevusalad enda kätte võtnud, siis on ta seda teinud rahva huvides, sest ettevõtja ja riigi huvid väga sageli ei ühti. Nii ehitab eraettevõtja raudtee sinna, kus see on temale kõige kasulikum. Samuti on ettevõtja huvitatud posti- ja telegraafitaksi suurusest, riik aga rahva poliitiliste huvide ja kultuuriliste tarvete rahuldamisest. Lähtudes riigi ja rahva huvidest peavad riigi päralt olema maapõuevarad ja jõuallikad. Riik saab tulusid oma ettevõttest ja varandusist üle $\frac{1}{3}$ kogu tuludest.

1. Milleks vajab riik tulusid? 2. Kust saab riik tulusid? 3. Missugused maksude liigid on olemas? 4. Missugused on tähtsamad kaudsed maksud? 5. Kuidas määratakse tulumaksu? 6. Missugune monopol on Eestis olemas? 7. Missuguseist ettevõttest saab Eesti riik tulusid?

¹ Maksumaksjad esitavad andmed läinud aasta tulu suuruse kohta 1. veebruariks. Valeteadete andjat ootab karistus.

23. Rahvusvaheline läbikäimine.

Nüüdisajal on riigid tihedas kokkupuutes ja läbikäimises üksteisega. Üksteisega vahetatakse kaupu, üksteise juures käiakse õppimas. Nii tekivad riikide vahel teatavad vahekorrad, mis nõuavad korraldamist. Aegade jooksul on iseendast kujunenud kindlad tavad, millest üksikriigid peavad kinni ja mis reguleerivad nende vahekordi. Peale selle sõlmivad riigid omavahel lepinguid. Tavad ja lepingud kokku moodustavad normid, mis korraldavad rahvusvahelist läbikäimist. Need kannavad rahvusvahelise õiguse nime.

Nüüdisajal mängivad tähtsamat osa lepingud. Viimased on arenenud sageli lihtsast kahe riigi vahelisest kokkuleppest paljude riikide sellega liitumise tagajärjel üldiseloomuga rahvusvaheliseks kokkuleppeiks. Selliste lepingute ja rahvusvaheliste ettevõtete arv on väga suur. Nimetame siin neist mõned tähtsamad.

Kaubalepingud. Iga riik on huvitatud oma saaduste müügist välismaale. Et aga riigid on lahutatud üksteisest tollipiiridega, mis takistavad välisriigis turu leidmist, lepitakse kokku tollide suhtes. Ühes sellega lepitakse kokku, millised õigused antakse teineteise ärimeestele ja tööstureile. On püütud ühtlustada ka mõõtudesüsteemi, mis omalt poolt hõlbustab kaubanduslikku liiklust.

Liiklemine ja ühendused. Riikidevahelise ühenduse soodustamiseks on sõlmitud mitmeid lepinguid, mis korraldavad raudtee-, posti-, telegraafiühendust ja takse. Nii on ühtlustatud raudteeliini laius, et rongid võiksid takistamatult läbida kõik riigid. Postiühendust korraldab Maailmapostiliit, kuhu on koondunud peaaegu kõik riigid.

Kokkulepped õiguslikul alal. Riigid on sõlminud lepingud kurjategijate väljaandmise kohta. Samuti aitavad teise riigi ametnikud tabada ja jälitada põgenenud süüdlasi, keda kodumaal politsei taga otsis.

Mitmesuguseid lepinguid on sõlmitud ka kultuurilisel alal. Tähtsaim neist on rahvusvaheline autorikaitseõigus, mis puudutab kõiki teaduse ja kunsti alasid. Selles suhtes kokkuleppinud riikides ei tohi ilma autori loata anda välja tema töid ega tõlkida.

Kokkulepped tervishoiu alal ja mitmesuguste väärnähtuste kõrvaldamiseks. Nii võideldakse ühiselt orjadega, oopiumiga, relvadega jne. kauplemise vastu. Samuti tehakse ühiselt korraldusi mingi nakkushaiguse levimise puhul.

Iga uus riik vajab teiste riikide tunnustamist, mis tähendab, et ta on samaväärsena võetud vastu teiste riikide hulka ja et viimased on nõus temaga suhtlema. Riikide vastastikune asjaajamine toimub diplomaatiliste esindajate kaudu, kelleks on saadikud. Viimased on oma riigi poliitiliseks esindajaiks välisriigis ja vahendajaiks oma ja võõra riigi välisministeeriumide vahel. Saadik allub oma riigi välisministeeriumile ja teotseb sealt saadud juhiste järgi. Saadiku asukohaks on vastava riigi pealinn. Saadiku isik ja kodu on puutumatud ja ta allub ainult oma riigi kohtule.

Peale saadikute on riikidevaheliseks ametnikeks veel konsulid. Nende ülesandeks on oma riigi kodanikkude ja kaubanduse huvide kaitse välisriigis. Nad abistavad välisriigis viibivaid kaaskodanikke, tutvustavad oma riigi välis- ja majandusministeeriumi võõra riigi kaubandusliku ja tööstusliku eluga, sealse turu nõuetega jne.

Loendatud lepingud reguleerivad riikidevahelist elu rahu ajal. Riikidevahelised tülid lahendatakse kõigepealt diplomaatilisel teel, siis vahekohtu, Rahvasteliidu ja Alalise Rahvusvahelise Kohtu kaudu. Kui nende vahenditega ei jõuta tülid lahendamiseks, otsustavad selle relvad.

1. Kuidas korraldavad riigid omavahelist suhtlemist? 2. Mis on rahvusvaheline õigus? 3. Mida taotleavad riikidevahelised kaubalepingud? 4. Kuidas korraldatakse rahvusvahelist liiklemist ja ühendust? 5. Missuguseid kokkuleppeid sõlmitakse riikide vahel õiguslikul, kultuurilisel ja tervishoiu aladel? 6. Kelle kaudu toimub riikidevaheline asjaajamine? 7. Milles seisneb saadikute ja konsulite tegevus? 8. Kuidas lahendatakse riikidevahelisi tülid?

24. Rahvasteliit.

Versailles' rahulepingu üheks olulisemaks punktiks oli rahvusvahelise organisatsiooni loomise kava, mis aitaks vältida selliste riikidevaheliste kokkupõrgete tekkimist, nagu seda oli Maailmasõda. P.-Ameerika Ühendriikide presidendi Wilson'i mõjul ja juhatusel loodi selleks 1919. a. Rahvasteliit.

Rahvasteliidu sihiks on ühelt poolt rahvusvahelise koostöö, julgeoleku ja rahu kindlustamine, teiselt poolt vastastikuse arusaamise süvendamine poliitilisel, majanduslikul ja sotsiaalsel alal. Rahvasteliidu võimupiirkond pidi olema universaalne ja ta pidi omama vahelesegamise õigust tülid lahendamiseks ja kokkupõrgete lahendamisel. Oma otsuste teostamisel on liidul õigus kasutada sunnivahendeid, s. o. majanduslikku ja poliitilist survet.

Rahvasteliidu esimesed liikmed olid Maailmasõjast osavõtnud liitriigid ja nende liitlased (ainult P.-A. Ühendriigid jäid eemale), kokku 27 riiki. Hiljemini kasvas liidu liikmete arv kahekordseks.

Rahvasteliidu tegevust juhivad liidu täiskogu, nõukogu ja sekretariaat.

Rahvasteliidu täiskogu on midagi rahvusvahelise parlamendi taolist, kuhu nimetatakse saadikud liitu kuuluvate riikide valitsuste poolt (3 igast riigist). Täiskogu tuleb kokku kord aastas.

Rahvasteliidu nõukogu koosneb 5 alalisest ja 9 ajutisest liikmest. Esimesed nimetatakse vastavate riikide valitsuste poolt, teised valib Rahvasteliidu nõukogu 3 aastaks. Nõukogu on liidu täidesaatev organ. Ta tuleb kokku kaks korda aastas. Otsustamine seal toimub ühel häälel. Liidu tegelikuks valitsemisorganiks on sekretariaat.

Peale nende liidu tegevust juhtivate organite on Rahvasteliidul rida mitmesuguseid tema tegevust abistavaid organeid. Tähtsamad neist on: a) abiorganid: tehnilised organisatsioonid, nõuandvad komisjonid (relvastise vähendamise komisjon, vahekohtu komisjon) jne.; b) autonoomsed organid: Rahvusvaheline Kohus, Rahvusvaheline Tööorganisatsioon. Autonoomsed organid saavad liidult ainult toetust, kuna oma tegevuses on nad sõltumatud. Rahvusvaheline Kohus valitakse liidu mõlema nõukogu poolt maailma tähtsamate teadusmeeste ja eriteadlaste hulgast üheks aastaks. Kohtu ülesandeks on riikidevaheliste tülide lahendamine. Rahvusvahelise kohtu otsus on lõplik.

Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni sihiks on tööandjate ja tööliste vahekordade korraldamine. Sinna kuulub igast riigist kaks valitsuse esindajat, üks tööandja ja üks tööliste esindaja.

Rahvasteliidu asupaik on Genfis. Liidu liikmed on kohustatud vastamisi austama kehtivaid riigipiire ja üksteise iseseisvust. Kallaletungi puhul mõnele liidu liikmele astub nõukogu kokku, et otsida võimalusi selle nõudmise täitmiseks. Liidu liikmed on kohustatud oma tülisimusi lahendama vahekohtu või nõukogu kaudu.

Eriti mitmekesine oli Rahvasteliidu tegevus pärast Maailmasõda. Piiride määramisel, esijoones uute riikide tekkimise puhul, püüdis liit jälgida rahvaste enesemääramise õigust. Kuid hoolimata sellest jäi umbes 30 miljonit elanikku

emamaast eraldatuks. Viimaste suhtes pandi kehtima erilised rahvusvähemuste kaitselepingud.

Paari viimase aasta sündmused on näidanud, et Rahvasteliit praegusel kujul osutub nõrgaks riikidevaheliste tüliküsimuste lahendamisel. Tal puudub küllaldaselt tugev reaalne jõud, millega saaks sundida oma korralduste ja otsuste austamisele.

Tagajärjekam kui poliitiliste tüliküsimuste lahendamisel on Rahvasteliidu töö olnud üldiste inimväärsemate elamis tingimuste nõutamisel ja kodanikuõiguste kaitsel. Rahvusvahelised töökonverentsid on koostanud töökaitseeadusi ja esitanud need riikidele kinnitamiseks. Ka Eestis on mitmed neist seadustest kehtivad.

1. Milleks loodi Rahvasteliit? 2. Mis on Rahvasteliidu ülesandeks? 3. Kuidas on korraldatud Rahvasteliidu juhtimine? 4. Missugused abiorganid ja autonoomsed organid teotsevad Rahvasteliidu juures? 5. Mis on nende ülesandeiks? 6. Milles on seisnud Rahvasteliidu senine tegevus? 7. Miks on Rahvasteliit osutunud nõrgaks riikidevaheliste tülide lahendamisel?

Järelsõna.

Käesolev töö ilmub üheksandas trüki. Ta süsteemis pole tehtud muudatusi, küll on aga tehtud ümberpaigutusi vastavalt uutele õppekavadele. Seejuures on tehtud ka täiendusi, et enam rõhutada nii Eesti poliitilist kui ka kultuuriajalugu. Raamatu lõppu on paigutatud kodanikuõpetuse osa. Kuigi töö ulatus on kasvanud, vastab ta õppekavas antud tundide arvule (ajalugu 2 ja kodanikuõpetus 1 t. nädalas). Tekst on varustatud kordamis- ja juhtivate küsimustega, mis peaksid soodustama aineastiku läbitöötamist ja omandamist õpilaste poolt.

Tartu, 1938.

J. Adamson.

Sisukord.

I. Vene aja algus	3—8
Eestlaste seisund Vene valitsuse alguses.	
II. Suur Prantsuse revolutsioon. Napoleoni aeg	9—39
1. Vana kord Prantsusmaal. 2. Valgustussajandi kirjani- kud ja nende ideed. 3. Suur Prantsuse revolutsioon. 4. Napoleon Bonaparte. 5. Reaktsiooniaeg Euroopas. 6. Soome alistamine Venele.	
III. Pärissorjuse kaotamine Eestis	40—47
1. Valgustusaja ideed tungivad meie kodumaale. 2. Talu- rahva vabastamine.	
IV. Teoorjuse aeg	48—75
1. Rahva töö. Maksud. Toitumine. 2. Elamud. Tarbe- riistad. Rõivastis. 3. Eestlased ostavad talusid päri- seks. Teoorjus kaob.	
V. Rahvusriikide tekkimine Lääne-Euroo- pas	76—84
1. Tööstuslik revolutsioon ja selle tähtsus. 2. Itaalia ühendamine. 3. Saksamaa ühendamine.	
VI. Eestlaste rahvuslik ärkamine	85—107
1. Rahvahariduse eest hoolitsemine. 2. Rahvusliku tunde äratajad. Ärkamisaja üritusi. 3. Soome rah- vuslikke püüdeid. Rahvuslik liikumine.	
VII. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandi alguses	108—122
1. Jaan Tõnisson. K. Päts. 2. 1905. a. revolutsioon. 3. Pärast revolutsiooni.	
VIII. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine . .	123—165
1. Maailmasõda 1914—1918. 2. Hõimuriikide, Soome ja Ungari kujunemine. 3. Eesti vabadusvõitlus. 4. Eesti Asutava Kogu töö.	
IX. Eesti riikliku iseseisvusaja saavutisi .	166—180
1. Poliitiline elu. 2. Saavutisi eesti vaimses ja majan- duslikus elus.	

1. Ühiskond ja ühinemisvajadus.
2. Perekond.
3. Vald.
4. Maakond.
5. Linn.
6. Kutsekojad ja rahvusvähemuste kulturomavalitsus.
7. Majanduselu.
8. Töökaitse.
- Hoolekanne.
- Kindlustus.
9. Tähtsamaid riigivorme.
10. Kodaniku õigused ja kohused.
11. Riigikogu.
12. Seadusandlus.
13. Vabariigi president. Vabariigi Valitsus ja valitsemine.
14. Rahvaharidus.
15. Kutsevalikust.
16. Noorsoo-organisatsioonid.
17. Rahva tervishoid.
18. Sport.
19. Politsei ja riigikaitse.
20. Kohus ja tema korraldus.
21. Riigi eelarve.
22. Riigi tulud ja kulud.
23. Rahvusvaheline läbikäimine.
24. Rahvasteliit.

I	Ulkomaalaisten ja läänienvaltuutettujen ja kirkkovaltuutettujen kokous	1-10
II	Kokouskirjoitus	11-15
III	Kokouskirjoitus	16-20
IV	Kokouskirjoitus	21-25
V	Kokouskirjoitus	26-30
VI	Kokouskirjoitus	31-35
VII	Kokouskirjoitus	36-40
VIII	Kokouskirjoitus	41-45
IX	Kokouskirjoitus	46-50
X	Kokouskirjoitus	51-55
XI	Kokouskirjoitus	56-60
XII	Kokouskirjoitus	61-65
XIII	Kokouskirjoitus	66-70
XIV	Kokouskirjoitus	71-75
XV	Kokouskirjoitus	76-80
XVI	Kokouskirjoitus	81-85
XVII	Kokouskirjoitus	86-90
XVIII	Kokouskirjoitus	91-95
XIX	Kokouskirjoitus	96-100
XX	Kokouskirjoitus	101-105
XXI	Kokouskirjoitus	106-110
XXII	Kokouskirjoitus	111-115
XXIII	Kokouskirjoitus	116-120
XXIV	Kokouskirjoitus	121-125
XXV	Kokouskirjoitus	126-130
XXVI	Kokouskirjoitus	131-135
XXVII	Kokouskirjoitus	136-140
XXVIII	Kokouskirjoitus	141-145
XXIX	Kokouskirjoitus	146-150
XXX	Kokouskirjoitus	151-155
XXXI	Kokouskirjoitus	156-160
XXXII	Kokouskirjoitus	161-165
XXXIII	Kokouskirjoitus	166-170
XXXIV	Kokouskirjoitus	171-175
XXXV	Kokouskirjoitus	176-180
XXXVI	Kokouskirjoitus	181-185
XXXVII	Kokouskirjoitus	186-190
XXXVIII	Kokouskirjoitus	191-195
XXXIX	Kokouskirjoitus	196-200
XL	Kokouskirjoitus	201-205
XLI	Kokouskirjoitus	206-210
XLII	Kokouskirjoitus	211-215
XLIII	Kokouskirjoitus	216-220

TÜ RAAMATUKOGU

10300016030290

A

12410/

160972

HIND 1 KR. 85 S.